

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SAĞLIK BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
DEONTOLOJİ VE TIP TARİHİ
ANABİLİM DALI

99378

Danışman
Prof. Dr. Ayten ALTINTAŞ

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

İLK DÖNEM
(XIV-XV. YÜZYILLAR)
TÜRKÇE TIP YAZMALARINDA
CİLT HASTALIKLARI
VE TEDAVİLERİ

Doktora Tezi

T 99378

Dr. Mahmut TOKAÇ

İstanbul 2000

İÇİNDEKİLER

Takdim	3
Giriş	4
Türk-İslam Tıbbı	4
a. İslam Tıbbı	4
b. Türk-İslam Tıbbı	6
c. Bilim Dili Olarak Türkçe	10
İlk Dönem Türkçe Tıp Yazmaları	11
Materyal ve Metod	34
Kısaltmalar	38
Çiçek ve Kızamık	39
Cüzzam (Lepra)	58
Demregü	70
Behak ve Baras	83
Sivilce	99
Başbert ve Çıban	110
Âbile	120
Seretan (Kanser)	126
Hanazir (Tonuz başı-Sıraca)	133
Akile (Yinürbaş-Gangren)	147
Kurdeşen (Ürtiker)	154
Uyuz ve Giciyik	160
Sa'fe ve Kel	180
Evrâm (Veremler-Şişler)	191
Yara-Karha-Cerahat	205
Sonuç	217
Kaynaklar	219

TAKDİM

Uzun bir araştırma döneminden sonra ortaya çıkan, "ilk dönem" olarak adlandırdığımız XIV. ve XV. yüzyıllarda telif ve tercüme edilen Türkçe tıp yazmalarındaki cilt hastalıkları ve tedavileri ile ilgili tezimizi tamamladık.

Bu vesile ile doktora çalışmasına başlamamda teşviklerini gördüğüm Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı Başkanı Prof. Dr. Nil Sarı'ya, tez konumu seçmemde verdiği dönem ödevi ile önümü açan Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu'na, *Kitab-ı Münteheb-ı Tıbb*'ın ilgili bölümlerinin fotokopilerini gönderen Prof. Dr. Ali Haydar Bayat'a, İstanbul Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Anabilim Dalı Kütüphanesindeki *Kamilü's-Sınaa* tercümesini yoğun çalışmaları arasında zaman ayırıp bularak yardımcı olan Prof. Dr. Nuran Yıldırım'a, araştırmalarım esnasında nazıma katlanan Süleymaniye Kütüphanesi müdürü Nevzat Kaya ve kütüphane personeline, çalışmalara ilk başladığımızda yol gösteren Millet Kütüphanesi müdürü M.Serhan Tayşi'ye, *Tervihü'l-Ervah*'ın mikrofilmlerini tadilat zamanında bile bana veren Topkapı Sarayı Kütüphanesi personeline, doktora müddetince bitmek bilmeyen sorularıma sabırla cevap veren Sağlık Bilimleri Enstitüsü sekreteri ve çalışanlarına, çalışmaları boyunca bana her türlü kolaylığı gösteren mesai arkadaşlarıma, benimle birlikte zahmetlerine katlanan eşim ve kızlarıma, özellikle en yılgınlığa düştüğüm anda bile beni teşvik ederek tezimi tamamlamama yardımcı olan hocam Prof. Dr. Ayten Altıntaş'a teşekkürlerimi bir borç bilirim.

Dr. Mahmut TOKAÇ

GİRİŞ

TÜRK - İSLAM TIBBI

a. İslam Tıbbı :

İslam Tıbbı ve onun eczacılık, cerrahî ve benzeri dalları manevî gıdasını İslam'ın mesajından almış ve beslenmesini Grek-İskenderiye, Hint ve İran tıbbının zengin toprağından sağlamıştı. Sonuç, tıp ilimlerinin neredeyse bütün dallarını içine alan, tarihin yaklaşık on dört asrını kapsayan ve Güney İspanya'dan Bengal'e geniş bir coğrafi alana yayılan kapsamlı bir sahanın oluşumuydu; zira İslam aleminin neredeyse bütün bölgeleri bu özel alana katkıda bulunmuşlardı. Bu olgu, hem uygulamalı bir ilim hem de bir sanat olan ve aslında beslenmeden banyo yapmaya kadar bütün bir hayat faaliyetiyle ilgili olan İslam tıbbının mahiyetine eklenerek, bir çok alimin tıbbi öteki ilimlerden ayırmasına ve onun tarihini öteki İslam ilimlerinin tarihinden ayrı bir disiplin olarak değerlendirmesine yol açmıştır.¹

Tıpkı matematik alanında, İslam'ın merkezî doktrini olan *tevhid*² ve onun uygulamalarının Pisagorcü sayılar teorisiyle uyumlu hale getirilmesi ve Grek matematiğinin İslamî perspektif ile bütünleşme imkânının sağlanması gibi, uyum ve denge denilen bir başka temel İslam doktrini de, altında Hipokrat ve Galenci geleneklerin yattığı felsefenin müslümanlarca kolayca hazmedilmesini sağladı. Keyfiyetler ve ahlât arasındaki denge prensibi kolayca İslam'ın tabiat görüşünün bir parçası haline geldi; çünkü İslam'ın öngördüğü küllî bir prensibin cüz'î bir durumundan başka bir şey değildi ve onun insan ve kozmostaki yeri hakkındaki görüşünün başlıca vechelerinden birini teşkil ediyordu. Her ne kadar İslam tıbbının kendisi, müslümanların, en önemlisini Grek tıbbının teşkil ettiği çeşitli kadim geleneklerle bütünleşmesinin bir sonucu olarak varolmuşsa da, metafizik ve kozmolojik açıdan bu tıbbın prensipleri köklerini derin şekilde İslam geleneğinden almaktadır.³

Sağlıktan veyahut tıpla ilgili çeşitli meselelerden söz eden Kur'an ve hadislerdeki talimatlar, bir bütün olarak müslüman tıbbının İslam'la münasebetini kurmuştu. Bizzat Peygamber Efendimiz (s.a.v)'in tıp ve sağlıkla yakından ilgilendiği, bize intikal eden hadîs-i şeriflerinden anlaşılmaktadır. Filhakika, bu hadislerde onun tedavi usulleri (bal, kan alma

¹ Seyyid Hüseyin Nasr; İslam ve İlim, Çev. İlhan Kutluer, İnsan Yayınları, İstanbul 1989, s: 153.

² Tevhid, "birlemek" manasına gelir, Allah'ın gerçek tek olup, her türlü ortak ve benzerden münezzehe olduğuna inanmak demektir. (bkz. İA, "Tevhid" maddesi, C: 12/1, İstanbul, 1993, s: 214)

³ Seyyid Hüseyin Nasr, a.g.e., s: 154.

ve dağlama) bulunduğu gibi, ilaç olarak tavsiye ettiği bir takım nebatların (sarı sabır, sürme vs.) isimleri geçmekte ve hastalık çeşitleri (veba, cüzzam, sıtma) sayılmakta ve bunlar için tedbirler ileri sürülmektedir. O'nun tıpla ilgili bütün bu bilgilerine Tıbb-ı Nebevî denilmektedir.⁴ Ayrıca bu bilgilerin derlendiği kitaplar da aynı adla anılmaktadır. Bu kitaplar yakın zamanlara kadar İslam ülkelerinde bir sağlık el kitabı olarak elden ele dolaşmıştır.⁵

Tıp uygulamaları konusunda İslam medeniyeti yine, tıbbın öğrenim ve uygulamasını mümkün kılmak üzere, kendi genel yapısıyla yakından ilgili kurum ve değerler geliştirdi. Genelde köken olarak hristiyan, yahudi veya zerdüşti bir arka plana sahip olan ya da fiilen bu cemaatlerden birine mensup olan hekim imajı zamanla tamamen islamlaştı ve böylece *hakim* (sözlük anlamı hikmetli kişi, bilge) figürüne dönüştü. Bu figür öteki geleneksel ilimlerin çoğundaki ustaların yerini tutan ve aynı zamanda hem hekim (tabib) hem de hakim (filozof) olan bir tip çiziyordu. Kindî'den İbn Sînâ ve İbn Rüşd'e kadar ilk İslam filozoflarının çoğu gerçekte hâzık hekimlerdi ve Muhammed İbn Zekeriyâ er-Râzî ve İbn Sînâ gibi bazıları tıp sahasında rakipsiz otorite idiler.⁶

Müslümanlardan ilk doktor sıfatını alan, milâdî 6. yüzyılın ortalarında Taif'te doğan Hâris b. Kelede (ö. 13/634)⁷dir. 8. ve 9. yüzyıllarda yetişen müslüman doktorların en önemlisi ise 850 yılında, "*Firdevsü'l- Hikme*" adlı 360 bölümlük tıp kitabını yazan Ali İbn Rabbân et-Taberî (ö. 247/861)'dir. Sadece hastalıkların teşhis ve tabiatlarını incelememiş, aynı zamanda çeşitli tedavi usûllerini de göstermişti. Bu eser tıp ve eczacılık dalında oldukça önemli bir eserdir. Taberî'nin en önemli talebesi ve İslam tıp tarihinin unutulmaz simalarından biri olan Muhammed ibn Zekeriyâ er-Râzî'yle (845/932)⁸ İslam tıbbı en büyük gelişmeyi sağladı. Bu konuda birçok eserler veren er-Râzî'nin en önemli eseri *el-Hâvî*'dir.⁹ Doğu'da ve Batı'da en çok tesir bırakan eserlerden biridir.¹⁰

10 ve 11. yüzyıllar, çok sayıda ve en üst seviyedeki tıp otoritelerinin çağı oldu. 10. yüzyılda Bağdat Adududdevle Hastahanesi Başhekimi Ali b. Abbâs el-Mecûsî¹¹ (ö. 384/994[?])¹², döneminin en önde gelen hekimlerin-

⁴ Süheyl Ünver; "Tıbb" maddesi, İA, C: 12/1, s: 230-234. - Mahmut Denizkuşları; Kur'an-ı Kerim ve Hadislerde Tıp, İstanbul, 1996, s: 15.

⁵ Nil Sarı (Akdeniz); Tıbb-ı Nebevî ve Hz. Muhammed'in Sağlıkla İlgili Öğütleri, Yeni Symposium, Nisan 1981, Y: 19, S: 2, s: 65-78. Asaf Ataseven; Tıbb-ı Nebevî, Diyanet Dergisi, Özel Sayı, C: 25, S: 4, s: 93-100.

⁶ Seyyid Hüseyin Nasr; a.g.e., s: 154.

⁷ Abdullah Köşe; "Haris b. Kelede" maddesi, DİA, c:16, s:198.

⁸ Süheyl Ünver; Tıp Tarihi Yılığ II, İstanbul, 1983, s:6.

⁹ Er-Râzî, Batı'da Rhazes adıyla meşhur olup, el-Hâvî isimli eseri ise Continens olarak Latince'ye çevrilmiştir.

¹⁰ Mehmet Bayraktar; İslamda bilim ve Teknoloji Tarihi, TDV Yay. İkinci baskı, Ankara 1989, s:171-172.

¹¹ Ortaçağ Avrupasında Haly Abbas adıyla bilinirdi.

dendi. Mecûsî, Doğu'da dahiliye alanında tartışmasız otorite iken, Endülüs ilk büyük tıp adamını çıkardı: Ebu'l-Kâsım ez-Zehrâvî¹³ (963/1013)¹⁴. Tasrif adlı eseri resimli ilk tıp kitabı olan Zehrâvî, müslüman cerrahların en büyüğü idi. Yine o dönemde, *Tezkiretü'l-Kehhâlîn* isimli eser veren Ali b. İsa el-Kehhâl (ö. 430/1038-39)¹⁵ göz hekimliği konusunda otorite idi.

Daha sonra "Tabibler Sultanı" olarak bilinen ve kendisini sadece İslam tıp tarihinin değil, dünya tıp tarihinin de övdüğü ve İslam tıbbının zirvesine ulaştığı İbn Sînâ'yı (17 Ağustos 980 Buhara-Afşena / 21 Haziran 1037 Hamedan)¹⁶ görmekteyiz. Ansiklopedik bir tıp kitabı olan "*el-Kânûn fi't-tıbb*" (Tıp Kanunu) adlı eseri İbn Sînâ'yı ölümsüzleştirmişti.¹⁷ Tesirini Doğu'da ve Batı'da yıllarca sürdürmüş olan bu eser İslam tıbbının şaheseridir.¹⁸

İbn Sînâ'dan sonra İslam tıbbının gelişmesi devam etmekle birlikte, tedrici olarak mahallileşmeye başladı. Hiç şüphesiz fikirler hâlâ İslam dünyasının dört bucağına ulaşabiliyordu.¹⁹ Bu itibarla İslam tıbbının önemli bir parçası olarak ele alınan Selçuklu ve Osmanlı dönemlerini Türk-İslam tıbbı diye adlandırmaktayız.

b. Türk-İslam Tıbbı :

İslam tarihinin Selçuklular ve sonrası dönemi (özellikle Osmanlılar dönemi) bazıları tarafından İslam dünyasında bilimde bir duraklama ve gerileme dönemi sayılmışsa da, bu dönemde pek çok önemli alimin yetişmesi, bu devirde de ilmin gelişmesine devam ettiğinin delilidir. İslam dünyasının iki önemli bilim kurumu olan medreseler ve hastahaneler Selçuklular zamanında yaygınlaşmıştır.²⁰

Bir kurum olarak hastahaneyi müslümanlar, İranlı ve Bizanslılardan tevarüs ettiler. İslam'ın doğuşunun hemen öncesinde şimdiki Ahvaz kenti yakınındaki Cündişapur hastahanesi, hastaların tedavisi yanı sıra, geniş tabanlı bir tıp öğretiminin yürütüldüğü büyük bir tıp kurumuydu. Gerçekte

¹² Ayşegül Demirhan Erdemir; "Ali b. Abbas el-Mecusi" maddesi, DİA, C:2, s:379-380.

¹³ Latince'ye çevrilen eserlerinde Abulcasis olarak adlandırılmıştı.

¹⁴ Şaban Döğen; Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi, İstanbul, 1987, s:306.

¹⁵ Ali Haydar Bayat; "Ali b. İsa el-Kehhal" maddesi, DİA, C: 2, s: 401.

¹⁶ Yahya Aksoy; İbni Sînâ 980-1037, Anma ve Tanıtma Toplantıları 1984-1985-1986 Ankara, s:10.

¹⁷ Batı'da Avicenna adıyla bilinen İbn Sînâ'nın Kanun'u, Conan ismiyle Latince çevirisi yıllarca ders kitabı olarak okutulmuştur.

¹⁸ Mehmet Bayraktar; a.g.e., s: 172.

¹⁹ Seyyid Hüseyin Nasr; a.g.e., s: 179.

²⁰ Ekmeleddin İhsanoğlu; "Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri" Osmanlı Medeniyeti Tarihi, 1. Cilt, İstanbul, 1999, s: 226.

bu hastahane-okul kompleksi Hint ve İnan tıbbı yanısıra Grek tıbbının İslam dünyasına intikalinde başlıca irtibat noktası idi.²¹

Ayrıca kısa sürede İslam dünyasının bir parçası haline gelen Suriye gibi doğu eyaletlerinde Bizanslılarca kurulmuş hastahaneler de vardı. Hazır bulduğu bu kurumlardan yararlanan müslümanlar kısa süre içinde kendi hastahanelerini tesis ettiler

Her ne kadar İslamdaki ilk hastahanenin 707 yılında Emevi Halifesi **Velid b. Abdümelik** (705-715)²² tarafından kurulduğu rivayet edilirse de, o günün imkanlarıyla tam teşkilatlı ilk gerçek hastahane Abbasiler döneminde **Harunürreşid** (786-809)²³ tarafından Bağdat'ta 8. Yüzyılda kurulmuş ve hristiyan hekim **Cibraîl b. Buhtîşû b. Curcis** (ö. 185/801)²⁴ bu hastahanenin başına geçmek üzere Cündişapur'dan çağrılmıştı. Bu hastahane daha sonra Bağdat ve diğer şehirlerde kurulanlara örnek teşkil etmişti.²⁵

Halife **Mütevekkil**'in (847-861)²⁶ vezirlerinden Türk asıllı **Feth b. Hakan**'ın²⁷ 861'de Mısır'da, vezir **Ali b. İsa b. Cerrah**'ın (859/946)²⁸ 914 yılında Bağdat'ta açtıkları bimaristanlardan sonra yöredeki hastahanelerin sayısı süratle artarak 10. yüzyılda parlak bir devir yaşanmıştı.²⁹

İslam Dünyasının 10. yüzyılda kurulan en ünlü hastahanesi Bağdat'ta **Adudüdevle** (978-983)³⁰ tarafından kurulan Bimaristan-ı Adudi'dir. Öteki müslüman kentlerinde de hastahaneler kuruldu; bunlardan biri, Bağdat'a gelmeden önce Muhammed ibn Zekeriyâ er-Râzî'nin başına geçtiği Rey'deki hastahanedir.

Bir başka büyük hastahane 12. yüzyılda Şam (Dımaşk)'da **Nüreddin Zengî** (1118-1174)³¹ tarafından kurulmuştu. Bu Nüreddin hastahanesinin bir benzeri bir benzeri Halep'te kuruldu.³²

²¹ Cündişapur kozmopolit bir merkezdi; bizzat İnanlılara ilave olarak burada çok sayıda Süryanice konuşan hristiyan da vardı; Süryani hristiyan bilginler tıp fakültesinin ana gövdesini oluşturmaktaydı ve çoğu Urfâ (Edessa) gibi Suriye kentlerinden göç etmişlerdi. Ayrıca bu merkezde Sanakritçe tıp kaynaklarını yakından tanıyan bir grup Hintli hekim de bulunmaktaydı.

²² Hakkı Dursun Yıldız ve ark.; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C: 2, s: 382.

²³ Arslan Terzioğlu; *Bimaristan*" maddesi, DİA, C: 2.

²⁴ Mahmut Kaya; "Buhtîşû' b. Curcis" maddesi, DİA, C: 6, s:378.

²⁵ Seyyid Hüseyin Nasr; a.g.e., s: 155.

²⁶ H.Dursun Yıldız ve ark.; a.g.e., C: 3, s: 231.

²⁷ 4 Şevval 247 (11 Aralık 861) gecesi suikasta maruz kalan Halife Mütevekkil'e vücudunu siper eden Feth b. Hakan onunla birlikte öldürüldü. (bkz. H.Dursun Yıldız; "Feth b. Hakanel-Farisi" maddesi, DİA, C: 12, s:542.

²⁸ K.V.Zetterstéen; "İbnülcerrah (İbn al-Cerrah)" maddesi, İA, C: 5/2, s:847-848.

²⁹ Arslan Terzioğlu; a.g.madde.

³⁰ Abdülkerim Özaydın; "Adudüdevle" maddesi, DİA, C: 1, s:392-393.

³¹ K.V.Zetterstéen; "Nur-ed-Din (nur al-Din Abu'l-Kasim Mahmud b. İmad al-Din Zengî)" maddesi, İA, C: 9.

³² Seyyid Hüseyin Nasr; a.g.e., s: 155.

Moğolların 1258'de Bağdat'ı zaptetmesine kadar faal olan bu hastahaneler de dahil Selçuklular döneminden önceye ait hiçbir İslam hastahanesi ne yazık ki harabe halinde dahi günümüze ulaşmamıştır.

Selçuklular daha ilk hükümdarları zamanında ilim ve sanat hamisi oldular. Birçok medrese açan, burada müderrislerden başka talebeye de erzak ve maaş veren, bunun için zengin vakıflar tesis eden, ilmi ve alimleri himaye etmeyi bir gelenek haline getiren Alparslan'ın (1064-1072)³³ veziri Nizamülmülk (1018-1092)³⁴ tarafından ilk Selçuklu hastahanesi ve tıp merkezi Nişabur'da kurulmuştur. Diğer Selçuklu hükümdarları, Atabeyler bu ananeye mutlak olarak itaat ettiler ve memleketin her tarafı camiler, saraylar, kütüphaneler, medreseler, köprüler, hanlar ve ... hastahanelerle doldu.³⁵

Ne yazık ki Selçukluların 1055'den itibaren Bağdat, Şiraz, Berdesir, Kaşan, Ebher, Gence, Harran ve Mardin'de kurdukları bimaristanlar da ortadan kalkmıştır.

Bugüne ulaşabilen Selçuklu bimaristanları, Şam'daki Nureddin Hastahanesi, Kayseri'deki Gevher Nesibe Darrüşşifası ve Gıyaseddin Keyhüsrev Tıp Medresesi Sivas'taki Keykavus Darüşşifası Divriği'deki Behram Şah'ın kızı Turan Melik Hastahanesi, Tokat'taki Gök Medresesi denilen Pervane Bey Darüşşifası, Çankırı'da Atabey Ferruh ve Kastamonu'daki Ali b. Pervane hastahaneleridir.³⁶

Bugünkü hastahanelerle aynı fonksiyonları ifa eden darü's-şifalar bir vakıf müessesesi olarak, her tabakadan halkın sağlığı ile ilgilenmekte ve bunun yanında usta-çırak geleneğine göre tıp eğitimi vermekteydi.³⁷

Selçuklu veya Selçuklu kollarının hakimiyetinde bulunan ülkelerde medreselerin yaygınlaşması okur-yazarlığı artırmış; hastahanelerin çoğalması ise sağlık hizmetlerini kitlelere ulaştırmıştır. Bu yaygın eğitim ve sağlık hizmetlerinin artmasıyla refah ve bayındırlık seviyesinin yükseldiği, dolayısıyla edebiyat, san'at ve bilim faaliyetlerinin artmış olduğu müşahade edilmektedir.³⁸

³³ İbrahim Kafesoğlu; "Alparslan" maddesi, DİA, C: 2, s: 526-530.

³⁴ İbrahim Kafesoğlu; "Nizam-ül-Mülk (Nizam al-Mulk)" maddesi, İA, C: 9, s: 329-333.

³⁵ Naşid Baylav; Eczacılık Tarihi, İstanbul, 1968, s: 108.

³⁶ Arslan Terzioğlu; a.g.madde.

³⁷ Ekmeleddin İhsanoğlu; a.g.e., s: 259.

³⁸ Ekmeleddin İhsanoğlu; a.g.e., s: 227.

Anadolu Selçuklu Devleti ve bu devletin mirasçısı Beylikler döneminde, Anadolu'da tesis edilen medreseler, hastahaneler ve sosyal yardım kurumları yanında bilim ve kültür hareketleri de teşvik ve himaye görmüştür. Böylece, Osmanlı öncesi Anadolu hem müessese hem de entellektüel ortam açısından çift yönlü bir hazırlık safhası geçirmiş, bu safhada oluşturulan birikim Osmanlı Devleti tarafından miras alınmış ve asli fonksiyonları muhafaza edilerek devam ettirilmiştir.³⁹

Aslında Selçuklu ve Osmanlı müesseseleri arasında bir kesinti yoktur. Arada Anadolu Beylikleri zamanında Osmanlılar da bir uç beyliği idi ve Selçuklulara bağlıydılar.⁴⁰

Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra Anadolu'da ortaya çıkan beyliklerdeki ilmi ve kültürel hareketleri de aslında Anadolu Selçuklu Devleti'ndeki ilim ve kültür hareketlerinin ne derece teşvik ve himaye gördüğünü bize göstermektedir.⁴¹

Belli başlı Selçuklu bilim merkezlerinin ehemmiyeti Osmanlılar devrinde de devam etmiştir. En çok bilim adamının Osmanlılar devrinde de bu şehirlerden çıkması bunu göstermektedir.⁴²

Osmanlı eğitim müesseselerinin kurulması ve bilim ile ilgili faaliyetlerin teşekkülü ve gelişmesi, Osmanlı öncesi Selçuklu döneminde Anadolu şehirlerindeki eski ilim müesseselerinin yerleşik gelenekleri ile dönemin en mühim ilim ve kültür merkezleri sayılan Mısır, Suriye, İran ve Türkistan'dan gelen alimlerin sayesinde gerçekleşmiştir.⁴³

Selçuklu Türkleri'nden miras kalan medrese sistemi Osmanlıların yeni unsurlar katmasıyla devam etmiştir. Osmanlı fetih politikasına göre fethedilen yerlerde ilk önce cami ve yanında medrese açılması bir gelenek halini almıştır.⁴⁴ Selçuklu hastahaneleri zamanlarındaki vakfiyeleri hükümlerince asla değişiklik yapılmayarak vazifelerine asırlar boyunca devam etmişlerdir. Osmanlılar, Selçukluların bulunmadıkları sahil ve sahile yakın şehirlere sahip olduklarında, buralarda sıhhi müesseseler olmadığından o zaman bu ihtiyacı karşılayan sıhhi teşkilat kurulmuştur. Bursa, Manisa ve Edirne'deki darüşşifalar buna misaldir.⁴⁵

³⁹ Ekmeleddin İhsanoğlu; a.g.e., s: 229.

⁴⁰ Süheyl Ünver; Tıp Tarihi Yıllığı II, s: 10.

⁴¹ Ekmeleddin İhsanoğlu; a.g.e., s: 229.

⁴² Cevat İzgi; Osmanlı Medreselerinde İlim, Tabii İlimler, 2, İstanbul, 1997, s: 20.

⁴³ Ekmeleddin İhsanoğlu; a.g.e., s: 223.

⁴⁴ Ekmeleddin İhsanoğlu; a.g.e., s: 234.

⁴⁵ Süheyl Ünver; a.g.e., s: 10.

Osmanlılar devrinde özellikle İstanbul'da çok sayıda hastahane kurulmuş olup bunların ilki Fatih Sultan Mehmet tarafından 1470'de kendi adıyla anılan külliye içinde yaptırılan şifahanedir.⁴⁶

Osmanlılar, sosyal ve kültürel açıdan olduğu gibi bilim kurumları itibariyle de İslam medeniyetinin temel özelliklerini muhafaza etmekle birlikte⁴⁷ İslam dünyasının kültürel ve ilmi hayatına yeni bir dinamizm ve zenginlik katmışlardır. Böylece İslam bilim geleneği zirveye ulaşmıştır.⁴⁸

c. Bilim Dili Olarak Türkçe :

Anadolu'da Selçuklular döneminde ilim dili devrin geleneklerine uygun olarak sadece Arapça idi. Moğol istilası sebebiyle Anadolu Selçuklularının hakimiyeti zayıflayınca beylikler kurulmaya başlandı. **Karamanoğlu Mehmed Bey'in (1261-1277)**⁴⁹ 1277'de Konya'yı aldıktan sonra çıkardığı fermanla divan işlerinde ve resmi yazışmalarda Türkçe'nin kullanılmasını emretmesi, Bu dilin Anadolu'da yazı dili haline gelebilme için epey mücadele geçirdiğini gösteren kanıtlardan bir tanesidir.

Beylerin Türkçe'den başka dil bilmemeleri dolayısıyla, kendilerine eser armağan edecek yazarların onların anladığı dilden yazma zorunlulukları olmasının Türkçe'nin güçlenmesine neden olduğu şeklinde yorumlayanlar bulunmaktadır.⁵⁰

Anadolu Selçuklularının 1308 yılında tarih sahnesinden silinmesinden sonra güçlenen beyliklerde gelişen milliyetçilik akımı da Türkçe'nin yazı dilinde kullanılmasını olumlu yönde etkilemiştir.⁵¹

Böylece, XIV. yüzyıldan itibaren edebiyat eserleri yanında Türkçe olarak tıp, tarih, astronomi, İslam dini ve felsefeyle ilgili eserler yazılmaya başlanmıştır. Bunların çoğunda zamanın geleneklerine uyularak tarih verilmemiştir. Ancak eserlerin imlası, yazı çeşidi, kullanılan kağıt, cilt ... gibi faktörler yardımıyla yaklaşık yazım tarihleri saptanabilmektedir.⁵²

⁴⁶ Arslan Terzioğlu; a.g.madde.

⁴⁷ Ekmeleddin İhsanoğlu; a.g.e., s: 254.

⁴⁸ Ekmeleddin İhsanoğlu; a.g.e., s: 223.

⁴⁹ H.Dursun Yıldız ve ark.; a.g.e., C: 10, s: 24-25.

⁵⁰ İter Uzel; İlk Türkçe Tıp Yazmalarının Ağız ve Diş Hastalıkları Yönünden İncelenmesi, (Doktora Tezi), 1978.

⁵¹ İter Uzel; Şerefeddin Sabuncuoğlu, Cerrahiyyetü'l-Haniyye, I, Ankara, 1992, s: 1.

⁵² İter Uzel; a.g.e., s: 1.

İLK DÖNEM TÜRKÇE TIP YAZMALARARI

Anadolu'daki beyliklerden özellikle Germiyanoglu, Candaroglu, Aydinoglu, Karamanoglu ve Osmanogullari'nin bilime ve Turkce'ye verdiği onem sebebiyle, bu donemde telif ve tercume bir cok eser Turkce'ye kazandırılmıştır.⁵³

Turkiye kutuphanelerindeki yazmaların tam olarak tespiti yapılamadığından, Turkce tip eserlerinin doğru kronolojik duzenlenmesi zorlaşmaktadır. Anadolu'da telif ve tercume ilk tip eserleri konusunda bazı calışmalar yapılmışdır. Bunlar arasında Bedii řehsuvarođlu⁵⁴, Kenan Suvveren-İlter Uzel ikilisi⁵⁵, Ramazan řeřen⁵⁶'in calışmalarını sayabiliriz. Ancak her turlu takdire değer bu calışmaların gerceği tam olarak yansıtığını soyleyememekteyiz. Ali Haydar Bayat'ın 18-20 Eylul 1996'da İstanbul Cerrahpaşa'da Ord. Prof. Dr. A. Suvheyl Unver anısına duzenlenen IV. Turk Tip Tarihi Kongresi'nde sunduğu "Muhammed b. Mahmud şirvanı ve Gocz Hastaliklarına Ait Bilinmeyen Eseri 'Mursid'" bildirisine⁵⁷ kadar, şirvanı'nin *Mursid* adlı eseri bu listelerde yer almazken, yine şirvanı'ye ait olup aslında bir tıbbi eser olmaktan cok kıymetli taşların anlatıldığı, bu arada varsa tıbbi faydalarının da bildirildiği iwin ikinci dereceden tıbbi eser sayılabilecek olan *Tuhfe-i Muradı* listelerde yer almıştır.⁵⁸

Yine bu listelerde şirvanı'ye ithaf edilen Kemaliyye adlı eser, Ali Haydar Bayat tarafından "Birkaç yerde Akşemseddin'den "*rahmetullah*" (10a/6, 11b/8) diye bahsetmesi, kitabın en erken Akşemseddin'in olum tarihi olan 1459'dan sonra yazıldığını, dolayısıyla Fatih'e yetişememiş olan şirvanı'ye ait olamayacağı gerceğini ortaya koyar. Bursalı Mehmet Tahir'in *Osmanlı Muellifleri*'nde eseri şirvanı'ye mal etmesinden itibaren onu kaynak alanlar da aynı goruşu benimsemişlerdir."⁵⁹ şeklinde belirtilmesine rağmen halen şirvanı'ye ait olarak gosterilmektedir.

⁵³ Nurhan Kafadenk; Hekim Bereketin Tuhfe-i Mubarizi Adlı Eserinin Tenkitli Metni ve Akrabadin Kısımının İncelenmesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1996. - Ali Haydar Bayat; Osmanlı Sarayına Sunulan İlk Tip Kitabı Münteħab [~1430], VI. Türk Tıp Tarihi Kongresi'ne sunulan bildiri, İzmir, 22-24 Mayıs 2000.

⁵⁴ Bedii N. şehsuvaroğlu; "Anadolu'da Türkçe İlk Tıp Eserleri", İst. Üniv. Tıp Fak. Mecmuası, C: 20, S:1, (1957), s: 78-93.- Bedii N. şehsuvaroğlu; "Şair ve Hekim Ahmedî (Hayatı ve Eserleri)", İst. Ü. Tıp Fak. Mecm. C:16 S:4 (1954).- Bedii N. şehsuvaroğlu ve ark; Türk Tıp Tarihi, Bursa, 1984.

⁵⁵ Kenan Suvveren-İlter Uzel; İlk Türkçe Tıp Yazmalarına Genel Bir Bakış, Tıp Tarihi Araştırmaları, 2, İstanbul, 1988, s: 126-142.

⁵⁶ Ramazan şeşen; Ortaçağ İslam Tıbbının Kaynakları ve XV. Yüzyılda Türkçe'ye Tercüme Edilen Tıp Kitapları, Tıp Tarihi Araştırmaları-5, İstanbul, 1993, s: 11-20.

⁵⁷ Ali Haydar Bayat; "Muhammed bin Mahmud şirvanı ve Gocz Hastaliklarına Ait Bilinmeyen Eseri Mursid", Tıp Tarihi Araştırmaları, 7, s: 24-46.

⁵⁸ Ali Haydar Bayat; Osmanlı Sarayına Sunulan İlk Tıp Kitabı Münteħab [~1430], VI. Türk Tıp Tarihi Kongresi'ne sunulan bildiri, İzmir, 22-24 Mayıs 2000.

⁵⁹ Ali Haydar Bayat; "Muhammed bin Mahmud şirvanı ve Gocz Hastaliklarına Ait Bilinmeyen Eseri Mursid".

Tezimizin konusu bu dönem tıp yazmalarının kronolojik değerlendirmesi olmamakla birlikte, son yapılan yayınları da dikkate almak kaydıyla Anadolu'da ilk dönem telif ve tercüme edilen Türkçe tıp eserlerinin listesini ve eserler hakkında kısa bilgiler verelim. (Kenan Süveren-İlter Uzel listesi⁶⁰ esas alınarak yeni bilgiler ışığında düzenlenmiştir.)

- Tuhfe-i Mübarizi*** : Hekim Bereket (?-?)
Hülâsa : Hekim Bereket (?-?)
Edviye-i Müfredede : İshak b. Murad (?-?)
Müfredât-ı İbn-i Baytar Tercümesi : Yazarı bilinmiyor
Kamilü's-Sınaatü't-Tıbbiye Tercümesi : Yazarı bilinmiyor
Müntehab-ı Şifa : Hacı Paşa (1334/35 ?-1424)
Teshilü's-Şifa : Hacı Paşa
Tervihü'l-Ervah : Ahmedî (1334 ?-1413)
Yadigâr : İbn Şerif (?-?)
Hülâsatü't-Tıp : Hekim Hayrettin (?-?)
el-Karabadin : Hekim Hayrettin
Hülâsa : Cerrah Mesud (?-?)
Bahname-i Padişahi : Yazarı bilinmiyor.
Tıbb-ı Nebevi : Ahmed Dai (?-?)
Kitab-ı Müntehab-ı fi't-Tıbb : Hekim Abdülvehhab (1420'de sağ)
Kanunçe fi't-Tıbb Tercümesi : Hekim Abdülvehhab
İlyasiye : Mehmed b. Mahmud Şirvanî (?-?)
Sultaniyye : Mehmed b. Mahmud Şirvanî
Tuhfe-i Muradi : Mehmed b. Mahmud Şirvanî
Mürşid : Mehmed b. Mahmud Şirvanî
Miftahü'n-Nur ve Hazainü's-Sürur . Mü'min b. mukbil (?-?)
Zahire-i Muradiye : Mü'min b. Mukbil
Bahname-i Padişahî : Musa b. Mesud (?-?)
Mecmuatü'l-Fevâid : Hekim Beşir Çelebi (?-?)
Faide-i Hassat : Hekim Ahi Çelebi (1436-1524)
Maidetü'l-Hayat : Akşemseddin (1390-1459)
Haza'inü's-Sa'adat : Eşref b. Muhammed (?-?)
Akrabadin Tercümesi : Şerefeddin Sabuncuoğlu (1386?-1470?)
Cerrahiyyetü'l-Haniyye : Şerefeddin Sabuncuoğlu
Mücerrebnâme : Şerefeddin Sabuncuoğlu
Alaim-i Cerrahin : Cerrah İbrahim (?-?)
Kitabü'l-Mühimmat : Yazarı bilinmiyor.
Kemaliye : Yazarı bilinmiyor. Şirvanî'ye atfedilmiştir.

⁶⁰ Kenan Süveren-İlter Uzel; a.g.m., s: 126-127.

Tuhfe-i Mübârizî

Yazarı : Hekim Bereket (?-?) Anadolu'da Türkçe'ye tercüme edilen ilk kitaptır.¹

Eserin mukaddimesinden öğrendiğimize göre, Hekim Bereket *Lübabü'n-Nuhab* adıyla Arapça yazmış olduğu ve *Tuhfe-i Mübarizi* adıyla Farsça'ya çevirdiği eserini, Mahmud Mes'ud Koman'a göre **Aydınoglu Mübarizü'd-din Mehmed Bey'in** (1308-1334)² işaretiyle onun adına Türkçe'ye çevirmiştir.³ *Lübabü'n-Nuhab* ve onun Farsça çevirisi günümüze ulaşmamıştır.⁴

İbn Sina'nın Kanun adlı eserinden yararlanılarak yazılmış olup, Hekim Bereket'in kendi tecrübelerini de içerir.⁵ Kanun'da önemli gördüğü konuları açık ve kolay anlaşılır bir şekilde özetlemiş ve her bölüm ve kaide için bir daire çizerek anlatmıştır. Daire kullanımı tıp ilminin ileri gelenleri tarafından daha önce kullanılmadığı gibi İbn Sina'nın bu eseri de hiç kimse tarafından bu şekilde tertip edilip kaleme alınmamıştır.⁶

Eser dört asıl'dan oluşmuştur. Birinci asıl 'tabiat işleri'nden bahseder. İki talime ayrılmıştır. Birinci talim yedi fasıldır. Bu fasıllarda "bedenin dört unsuru, dokuz mizac, dört hılt, altı organ ve diğer organlar, üç kuvvet, üç kuvvetten gelen işler, üç türlü can" anlatılır. İkinci talimde "insan teninin renkleri, zayıflık ve şişmanlık, dört türlü yaş, erkek ile dişi arasındaki fark" şeklinde dört fasıl vardır. İkinci asıl 'tabiat yolundan dışarı işleri' başlığıyla tabiata aykırı işleri bildirmektedir. Burada da "hastalık türleri, üç türlü ısıtma, şişler ve sebepleri, hastalıkla ilgisi olan işler, hastalık sebepleri"ni anlatan beş fasıla ilaveten dört "talim"den oluşan altıncı fasıl vardır ki "hastalık belirtileri, hıltlar galip olmasının belirtileri, damarları tutmak, idrar ve şişeye almak" talimleri vardır. Üçüncü asıl "sağlığı korumak", ile ilgili dokuz fasıldır. Dokuzuncu fasıl mukaddime kısmında unutulmuş ancak

¹ Ramazan Şeşen; Ortaçağ İslam Tıbbının Kaynakları ve XV. Yüzyılda Türkçe'ye Tercüme Edilen Tıp Kitapları, Tıp Tarihi Araştırmaları-5, İstanbul, 1993, s: 14.

² Hakkı Dursun Yıldız ve ark.; Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C: 10, s: 59. Enverî, Düsûrnâme, 35. Aydınoglu Mehmed Bey'in saltanat yılları için, Bedii N. Şehsuvaroğlu'nun Türk Tıp Tarihi'nde ve Eczacılık Tarihi'nde "1330-1340"; Dr.Osman Şevki'nin Beş Buçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi'ne eklediği dipnotta İ.Uzel ve A.Adnan Adıvar'ın Osmanlı Türklerinde İlim'ine yazdığı ek'te Aykut Kazancıgil "1312-1319" ve Bilimsel Çalışmalar Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları adlı eserde ise "1320-1340" olarak gösterilmiştir.

³ Mahmud Mes'ud Koman; Hekim Bereket, Tuhfe-i Mübârizî (Lübabü'n-Nuhab Tercümesi), İstanbul, 1955.

⁴ Nurhan Kafadenk; Hekim Bereketin Tuhfe-i Mubarizi Adlı Eserinin Tenkitli Metni ve Akrabadin Kısımının İncelenmesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1996, s:19.

⁵ Kenan Süveren-İlter Uzel; İlk Türkçe Tıp Yazmalarına Genel Bir Bakış, Tıp Tarihi Araştırmaları, 2, İstanbul, 1988, s: 129.

⁶ Nurhan Kafadenk; a.g.tez, s:19.

metin içerisinde verilmiştir. Her iki nüshada da durum aynıdır.⁷ Burada “sağlığın kısımları, hava halleri, yemek ve içmek, istifrağ ve hukne, yürümek-hareket etmek ve sakin olmak, uyku ve uyanıklık, kızmak ve sevinmek, hastalıkları haber veren belirtiler, mizaclar”dan bahsetmektedir. Dördüncü asıl “otalamak ahvalin” yani tedavi etmenin yollarını bildirir. Bu asılda “tedavinin kısımları, istifrağ ve şartları, kusmak, kan almak, hacamat, hukne, döğünlemek ve dağlamak” şeklinde yedi yol ile iki fasıldan oluşur. Birinci fasılda üç faide vardır. Bu faidelerde “tek başına kullanılan ilaçlar, ilaçların kuvveti ve tabiatı, tek başına kullanılan ilaçların tesirleri” İkinci fasılda ise “ilaçların karıştırılması, karıştırılan ilaçların türleri” şeklinde iki faide vardır.⁸

Nüshaları :

Bir nüshası Konya İzzet Koyunoğlu Kütüphanesi Türkçe Yazmalar 2004’de⁹ (bazı kaynaklara göre 12049)¹⁰. Diğer bir nüshası da Paris Milli Kütüphanesindedir.(E. Blochet; (Bibliothèque Nationale) Catalogue des Manuscrits Turcs, C: 1, Paris, 1952,s: 70.)¹¹ Her iki nüshası da Hekim Bereket’in doğrudan doğruya Türkçe yazdığı eseri *Kitab-ı Hülâsa der İlm-i Tıbb* ile ona ait olduğu tahmin edilen Farsça’dan Türkçe’ye tercüme edilmiş *Tabi’at-nâme* isimli (N.Kafadenk’e göre müellifi belli olmayan¹², K.Süveren-İ.Uzel’e göre ise Hekim Bereket’e ait¹³) başka bir Türkçe eser ile birlikte ciltlenmiştir.¹⁴

Hülâsa

Yazarı : Hekim Bereket. Tam adı *Kitab-ı Hülâsa der İlm-i Tıbb*’dır.¹⁵ Aydınolu Mehmed Bey adına doğrudan Türkçe yazılmıştır. Eski tıpla ilgili kısa bir teorik bilgilerden sonra, Antik Çağdan beri gelenek haline gelen yöntemle, baştan ayağa bütün hastalıklardan bahseder. Yirmi yedi bölümden oluşan yazmada bilgiler şematik olarak verilmiştir.

⁷ N.Kafadenk; a.g.tez, dipnot no: 77, s: 23.

⁸ Bedii N. Şehsuvaroğlu ve ark; Türk Tıp Tarihi, Bursa, 1984, s: 27-28.-Bedii N. Şehsuvaroğlu; Eczacılık Tarihi Dersleri, İstanbul, 1970, s: 281.- Adnan Derin; Tuhfe-i Mübârizî (Metin-Gramer Notları-Sözlük), Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1987, s: 7-10.- Nurhan Kafadenk; a.g.tez, s: 21-24.

⁹ Ramazan Şeşen-Cevat İzgi-Cevat Akpınar; Türkiye Kütüphaneleri İslami Tıp Yazmaları Katalogu, IRCICA, İstanbul, 1984, s: 200-201.- Muhammed Yelten; Şirvanlı Mahmud/Kemaliyye (Giriş-İnceleme-Cümle Bilgisi-Metin-Sözlük), İstanbul, 1993, s: 9.-R. Şeşen; a.g.m., s:15.-N.Kafadenk; a.g.tez, s: 21.

¹⁰ K. Süveren-İ. Uzel; a.g.m., s: 130.-A. Derin; a.g.tez, s: 6.

¹¹ R. Şeşen; a.g.m., s:15.-N.Kafadenk; a.g.tez, s: 21.-A.Kazancıgil; A.Adnan Adıvar’ın a.g.e.’e ek-1, s: 21.

¹² N.Kafadenk; a.g.tez, s: 21.

¹³ K. Süveren-İ. Uzel; a.g.m., s: 129.

¹⁴ A. Derin; a.g.tez, s: 6-7.-N.Kafadenk; a.g.tez, s: 21.

¹⁵ A. Derin; a.g.tez, s: 6-7.

Edviye-i Müfrede

Yazarı : Geredeli İshak b. Murad (?-?). (Bazı kaynaklarda Murad b. İshak şeklinde belirtilse de¹⁶ eserin mukaddimesinde yazarın kendisi adını “*ishak bin murad*”¹⁷ olarak yazmaktadır.)

Eserin adı :

Elimizdeki nüshaların hiçbirinde eser adı açıkça belirtilmemekle birlikte giriş bölümünde “*ishak bin murad salahallahü şanehu diledi ki bu illerde bulunur ve dahı türki dilinde adı bilinür edviye-i müfredei cem' idüb*” sözleri dolayısıyla eserin adı *Edviye-i Müfrede* olarak kabul edilmiştir.¹⁸

Bazı yazarlar *Havassu'l-Edviye* adını verirken¹⁹, bazı yazarlar da eserin adını *Müntehab-ı Şifa* olarak belirtmektedirler.²⁰ Bedii N. Şehsuvaroğlu “Kitabın orijinal adı her ne kadar *Müntehab-ı Şifa* ise de Bursalı Tahir Bey, *Edviye-i Müfrede* demiştir. Ali Emiri Efendi tarafından kopya ettirilen ve Fatih Millet Kütüphanesinde bulunan nüshaya da nedense *Havas al-Edviye* (ilaçların özellikleri) dendi” şeklinde açıklamaktadır.²¹ Ali Emiri nüshası (Millet 109) kütüphane kayıtlarına *Kitab-ı Edviye-i Müfrede* olarak geçmiştir.²²

Birçok yerde Hacı Paşa'nın *Müntehab-ı Şifa* eseri ile bir mecmua halinde istinsah edilmiş nüshaları olduğu için, yeterli inceleme yapamayan bazı tıp tarihçileri, bir *Müntehab-ı Şifa* eseri de İshak b. Murad'a atfetmişlerdir.²³ Bizim tez çalışmalarımız sırasında incelediğimiz İbn Şerif'in *Yadigâr* adlı eserinin Süleymaniye Kütüphanesi Hamidiye 1041'de kayıtlı nüshasını çalışırken derkenarında yer alan 17 tıbbi eser içinde *Müntehab-ı Şifa* adlı bir eser dikkatimizi çekti. Eseri incelediğimizde girişi ve sonu farklı olmakla birlikte kalan yerlerinin bir iki ufak değişiklik ve eksiklik dışında tamamen aynı olduğunu tesbit ettik. (Örneğin eserde

¹⁶ A. Adnan Adıvar; Osmanlı Türklerinde İlim, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1991, s: 20.-Esin Kahya - Ayşegül D. Erdemir; Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları, Ankara, 2000, s: 99.

¹⁷ İshak b. Murad; Edviye-i Müfrede, Süleymaniye Küt., Pertevniyal 744/2, varak: 199b-12.

¹⁸ Mustafa Canpolat; “XIV. Yüzyılda Yazılmış Değerli Bir Tıp Eseri Edviye-i Müfrede”, Türkoloji Dergisi, C: 5, S: 1, Ankara, 1973, s: 25.

¹⁹ Osman Şevki; Beş Buçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi, Sad.: İ.Uzel, Ankara, 1991, s: 24.- A. Adnan Adıvar; a.g.e., s: 20.- Süheyl Ünver; Tıp Tarihi Yıllığı II, İstanbul, 1983, s: 15.

²⁰ Bedii N. Şehsuvaroğlu ve ark; a.g.e., s: 28.-Bedii N. Şehsuvaroğlu; a.g.e., s: 284.- Ayşegül Demirhan Erdemir; Tıbbi Deontoloji ve Genel Tıp Tarihi, Bursa, 1996, s: 280.- Naşid Baylav; Eczacılık Tarihi, İstanbul, 1968, s: 110.

²¹ Bedii N. Şehsuvaroğlu ve ark; a.g.e., s: 29.

²² Mustafa Canpolat; a.g.m., S: 24.

²³ İ.Uzel; Dr.Osman Şevki'nin Beş Buçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi'ne eklediği 31 no'lu dipnot, s: 176.

alfabetik deva isimleri ebem gömeci'den başlarken burada etmek'den başlamış ve elif harfi bittikten sonra ebem gömecedin itibaren eksik bırakılan tamamlandıktan sonra be harfine geçilmiştir ve eserde drog sayısı 275-270 iken burada 200 civarındadır.) Eserin aslında eser adı belirtilmediği halde bu eserin mukaddimesinde *Müntehab-ı Şifa* adı üç kez geçmekte idi. Bu hususu bildiri olarak sunduk.²⁴

Bazı eserlerde ise İshak b. Murad'ın *Havassü'l-Edviyye ve Edviye-i Müfredede* olarak iki eseri olduğu ifade edilmiştir.²⁵

Ayşegül Demirhan Erdemir'in "Sarton'un *Havassu'l-Edviye* yanında hangi nüshaya dayandığını belirtmeden kaydettiği *Hülasatü't-Tıbb* adı (*Introduction*, III/2, s: 1726) eserin muhtevasına daha uygundur." şeklinde bir yorumu bulunmaktadır.²⁶

Yazılış tarihi :

Türkçe yazılan eserler arasında tarihi bilinen ilk eserdir.²⁷ Eser içinde geçen "gerede kal'asında arkut tağında peygamber hicreti tarihinden yidi yüz toksan iki yılında cem' olundu" ifadesine dayanılarak 792 (1389-90) yılında yazıldığı kanaati hakimdir. Gotha nüshası 790 (1388) olarak vermektedir ki yanlış olsa gerektir.²⁸

Nüshaları :

a-Müntehab-ı Şifa ile birlikte olan nüshalar:

1. Malatya Genel Küt. No. 1196. İlk 77 varak Edviye-i Müfredede, sonraki 188 varak Müntehab-ı Şifa'dır.
2. Bursa Haraççioğlu Kit. No. 1134. İlk 55 varak Edviye-i Müfredede, sonraki 136 varak Müntehab-ı Şifa'dır.
3. Paris Bibliotheque Nationale A. F. 170. 1a-188a varaklar Müntehab-ı Şifa, 188b'den itibaren.Edviye-i Müfredede.
4. Süleymaniye Pertevniyal. No. 744. . 1a-196a varaklar Müntehab-ı Şifa, 196b'den 272a'ya kadar .Edviye-i Müfredede.

²⁴ Mahmut Tokaç; "Süleymaniye Kütüphanesindeki Bir Tıp Yazmasının Derkenarındaki Üç Müfredat Kitabını Tanıtılması" Bildirisi, V. Türk Eczacılık Tarihi Kogresi, İzmir, 25-26 Mayıs 2000.

²⁵ Osman Şevki; a.g.e., s: 176.- Ekmeleddin İhsanoğlu; "Osmanlı Bilimi Literatürü" Osmanlı Medeniyeti Tarihi, 2. Cilt, İstanbul, 1999, s: 371.

²⁶ Ayşegül Demirhan Erdemir; "Geredeli İshak" maddesi, DİA, c: 14, s: 30-31.

²⁷ Mustafa Canpolat; a.g.m., s: 22.-Muhammed Yelten; a.g.e., s: 8.

²⁸ Mustafa Canpolat; a.g.m., s: 24. [A.A.Adıvar; a.g.e., s: 20. ve Üzel; Cerrahiyyetü'l-Haniyye, I, Ankara, 1992, s: 2.'de 792 hicri tarihini 1387 olarak miladiye çevirmişlerdir.]

b-Diğer nüshalar

1. Fatih Millet Küt. No: Tıp 109. (Ali Emiri nüshası) 77 varak
2. Topkapı Sarayı Kitaplığı Revan kısmı No: 1693 Takvimü'l-Büldân adlı eserin arkasına eklenmiş eksik bir nüshadır. 85b-112a arasında kavun maddesine kadar. [Revan 1757]
3. Zile Kütüphanesi No: 3097.
4. İstanbul Üniversitesi Küt. T.Y. 495
5. Gotha Küt. Pertsch, Türk-Hand 113. (BŞ)

Eserin konusu :

1. bölümde ilaç ve bitkiler alfabetik olarak verilmiştir.
2. bölüm tıp pratiği ile ilgilidir ve dört baba ayrılır.
  - a. Başla ilgili hastalıklar
  - b. Göğüs boşluğundaki organların hastalıkları
  - c. Karın boşluğundaki organların hastalıkları
  - d. Harici hastalıklar ve ateşli hastalıklar

Gerçi eserin girişinde müellif her ne kadar iki kısım olduğunu söylese de ikinci bölümden sonra ayrı bir bab (bölüm) bulunmaktadır ki, Zahir-i Harzemşahi'den İbn Sina'dan naklen verilen makalelerin eklendiği 5 fasıldan ibaret olan bu bölüm bir çeşit bahnamedir.²⁹

Metnin sonuna eklenen Arapça-Farsça-Türkçe terimler sözlüğü ise 4. bölüm olarak kabul edilebilir.

Eserin değeri :

Eserin değeri ile ilgili olarak Mustafa Canpolat şunları söylemektedir: “Gerçek bir bilim anlayışı taşıyan İshak b. Murad, zaman zaman faydalandığı kaynakları belirtmekten kaçınmamıştır. “*muhammed bin zekeriya eydür*” “*bu bab zahire-i harzemşahi'den nakl olunmuştur*” gibi.

Aşağıdaki örnek, eserin bir tek kitaptan çevrilmeyip, bir derleme, anlama (?) ve yeniden değerlendirme olduğunu göstermektedir. “*ba'zı kitablarda hamir yerine sığır yağı diyüpdürler, ba'zısında bal dimişler, üçü dahı assılıdur, fayide ider.*”

Yine söğüt maddesinde verilen bilgiler İshak b. Murad'ın kendi buluşu olarak gösterilmektedir ki, onun tıbbaya yenilik getiren bir bilgin olduğunu göstermesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Ayrıca böyle bir buluştan söz ederken kullandığı alçak gönüllü üslup da dikkat çekicidir.

²⁹ Bedii N. Şehsuvaroğlu ve ark; a.g.e., s: 29.-Mustafa Canpolat; a.g.m., s: 24.

Edviye-i Müfrede, çağının tıp anlayışını yansıtan, bilimsel değeri yüksek bir eserdir. Aynı yüzyılda yaşamış olan Hacı Paşa'nın *Müntehab-ı Şifa*'sı ile karşılaştıracak olursak, *Edviye*'nin bilimsel yanının çok daha ağır bastığı dikkati çekecektir. *Müntehab-ı Şifa*'da bilimsel veriler yanında hurafeye de oldukça yer verildiği, birtakım dualar, tılsımlar, muska formülleri ile hastalıkların tedavisine çalışıldığı dikkati çekmektedir. *Edviye-i Müfrede*'de ise hurafeye en küçük yer verilmeyişi eserin belirgin özelliğidir. *Edviye*'nin bir sözlük şeklinde hazırlanmasının dikkate alınarak, birinci bölümün sonunda hastalıklara göre bir dizin verilmesi ve nihayet IV. Bölüm olarak adlandırdığımız terimler sözlüğü, eserin bilimsel değerini artırmaktadır.³⁰

Mustafa Canpolat'ın bu değerlendirmelerinden bir kısmına katılmakla birlikte, tamamen katılmamız mümkün değildir. Dönemin tıp anlayışına göre değerlendirildiğinde her iki eser de oldukça bilimsel olduğu kanaatindeyiz. Tezimizi hazırlarken her iki eseri de incelemiş olduğumuzdan, Hacı Paşa'nın eserini İshak b. Murad'ın eserinden aşağılarda göremeyeceğimiz gibi, belki de daha güzel bir eser olduğunu belirtebiliriz. Çalışmalarımız sırasında dikkatimizi çeken bir husus da her iki eser arasında ilginç benzerliklerin olduğu idi. Yukarıda Mustafa Canpolat'ın özellikle vurguladığı söğüt maddesinde yazılanların hemen hemen aynısı (alçak gönüllülüğünden yeni bir buluş yapmasına kadar) Hacı Paşa'nın eserinde de yer almaktadır. Bu hususta sunduğumuz bir de bildiri mevcuttur.³¹

Müfredât-ı İbn-i Baytar Tercümesi

Yazarı bilinmiyor.³² [Ramazan Şeşen ve Ekmeleddin İhsanoğlu'nun İslâmî Tıp Yazmaları Katalogu'ndan aktardığına göre İshak b. Murad tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.³³ Yine Ekmeleddin İhsanoğlu, Hacı Paşa içinde *Tercüme-i Müfredât-ı İbnü'l-Baytar* adıyla Türkçe'ye tercüme ettiğini belirtir.³⁴ İbnü'l-Baytar (ö.1248)'in kısaca *el-Müfredât* adıyla meşhur olan *el-Cami' li-Müfredâti'l-Edviye ve'l-Ağziye* adlı Arapça eserinin Aydınoğlu Umur Bey (1334-1348)³⁵ adına yapılmış bir çevirisidir. O zamanın güzel ve düz Türkçe'siyle yazılmıştır.³⁶ Bu eserde drogların isimleri alfabetik sıra ile

³⁰ Mustafa Canpolat; a.g.m., s: 24.

³¹ Mahmut Tokaç; "XIV. Yüzyıla Ait İki Tıp Yazması Arasındaki Benzerlikler", VI. Türk Tıp Tarihi Kongresi, İzmir, 22-25 Mayıs 2000.

³² A. Adnan Adıvar; a.g.e., s: 17-Sûheyl Ünver; Tıp Tarihi Yıllığı II, İstanbul, 1983, s: 14.- Bedii N.

Şehsuvaroğlu ve ark; a.g.e., s: 35.- Kenan Süveren-İlter Uzel; İlk Türkçe Tıp Yazmalarına Genel Bir Bakış, Tıp Tarihi Araştırmaları, 2, İstanbul, 1988, s: 131.

³³ Ramazan Şeşen; a.g.m., s: 17.-Ekmeleddin İhsanoğlu; "a.g.e., s: 371.

³⁴ Ekmeleddin İhsanoğlu; "a.g.e., s: 371.

³⁵ Hakkı Dursun Yıldız ve ark.; a.g.e., C: 10, s: 60.

³⁶ A. Adnan Adıvar; a.g.e., s: 17.

Türkçe ve Grekçe olarak verilmiştir.³⁷ İbnü'l-Baytar Anadolu'yu da gezmiş olması nedeniyle, kitabı Türkiye tıbbi bitkileri için çok önemli bir kaynaktır. Bu eser (*el-Müfredât*) Osmanlı döneminde yazılmış bir çok Türkçe eser için ana kaynak olmuştur.³⁸

Hekim Ridani tarafından 1861'de *Risale-i Levazım-ı Tıp min Şeyh İbn Baytar* isimli bir çevirisinin daha olduğu bildirilmiştir.³⁹

Nüshaları:

Saraybosna Şarkiyat Enstitüsü Küt. Y. 2461, Zagreb Şarkiyat Enstitüsü Küt. Y. 1139/4, Bursa Küt. Hüseyin Çelebi T.Y. 835, Haraççioğlu 1118 ve Hüsrev Paşa 476; Köprülü Küt. 893, Süleymaniye Küt. Esad ef. 2479 ve Lala İsmail ef. 389/6; Belediye Küt. M.Cevdet K. 149, 160 numaralarda birer nüshası vardır. Çok sonraları yazılan birer kopyası da İst. Üniv. Küt. T.Y. 1204 ve 2661, Münih Bayerische Staats Bibliothek Cod. Turc. 243/2 numaralarda kayıtlıdır.⁴⁰ III. Ahmed 2113'de 896 hicri tarihli bir nüsha daha vardır. Mütercim hattının Tavşanlı Zeytinoğlu Küt. 410 numarada olduğu söylenir.⁴¹

Kitab-ı Kamilü's-Sınaa fî 'ilmü't-Tıbb Tercümesi (*Kâmilü's-Sinâati't-Tıbbiyye*)

Yazarı bilinmiyor. Adıvar, eserin Birgama (Bergama ?) Kadısı tarafından tercüme edildiğini belirtiyorsa da⁴² böyle bir kayıt yoktur.⁴³

İlk İslam yazarlarından ve Büveyhoğlu Adudüdevle'nin özel hekimi Ali b. Abbas el-Mecûsî (öl.384/994) tarafından yazılan *Kitabu'l-Melikî* adıyla da tanınan bu eserin Aydınoğlu Umur Bey adına yapılmış olan kısmen eksik bir çevirisidir.⁴⁴ Eserin Bursa, Hüseyin Çelebi 819'daki nüshanı incelediği halde, 1b varak'taki mukaddimesinde "*bi-inayeti'l-meliki'l-kadir sulaleti'l-ümerâ umur bey çelebi şöyle işaret ittiler kim kitab-ı melikî ki kâmiü's-sinaadır türki dilince tercüme ola*"⁴⁵ şeklinde ifade edilen İ.Ü. İst. Tıp Fak. Deontoloji ve Tıp Tarihi A.B.Dalı Kütüphanesi 4480'de kayıtlı nüshayı

³⁷ Bedii N. Şehsuvaroğlu ve ark; a.g.e., s: 35-Bedii N. Şehsuvaroğlu; a.g.e., s: 281.

³⁸ Turhan Baytop; Türk Eczacılık Tarihi, İstanbul,1985, s: 45.

³⁹ Bedii N. Şehsuvaroğlu ve ark; a.g.e., s: 35-36.-Bedii N. Şehsuvaroğlu; a.g.e., s: 281-282.

⁴⁰ Bedii N. Şehsuvaroğlu ve ark; a.g.e., s: 35.-Bedii N. Şehsuvaroğlu; a.g.e., s: 281.

⁴¹ Ramazan Şeşen; a.g.m., s: 17.

⁴² A.Adnan Adıvar; a.g.e., s: 21.

⁴³ Bekir Karlıga-Aykut Kazancıgil; "Ali İbn Abbas el-Mecûsî ve Kitabu'l-Melikî" III. Türk Tıp Tarihi Kongresi Tebliği.

⁴⁴ Bedii N. Şehsuvaroğlu ve ark; a.g.e., s: 36.-Bedii N. Şehsuvaroğlu; a.g.e., s: 282.- Ayşegül Demirhan Erdemir; "Ali b. Abbas el-Mecûsî" maddesi, DİA, C:2, s:379-380.

⁴⁵ Bedii N. Şehsuvaroğlu; a.g.e., s: 282.

görmeyen Bekir Karlığa, “buna dair bir kayıt yoktur. Bursa, Hüseyin Çelebi 819’daki nüshanın temellük kaydında Timurtaş oğlu Umur Bey (II. Murad devrinde yaşamış⁴⁶ ve Anadolu Beylerbeyliği görevinde bulunmuştur.⁴⁷) tarafından vakfedildiği belirtilmektedir⁴⁸ ancak onun adına yazıldığına dair de bir kayıt yoktur.” şeklinde bir yargıya varmıştır ki⁴⁹ bu doğru değildir.

Eserin aslı 2 cilt olup her ciltte 10’ar makale bulunmaktadır. Birinci cilt tıbbın teorik kısmını bildirirken, ikinci cilt sağlığın korunması ve tedavi yöntemlerinden bahsetmektedir.⁵⁰ Bizim tez çalışmalarımız için 29. bab’ını incelediğimiz İ.Ü. İst. Tıp Fak. Deontoloji ve Tıp Tarihi A.B.Dalı Kütüphanesi 4480’de kayıtlı nüsha, her sayfasında 17 satır bulunan 122 varaklık bir eserdir. 30 bölüm üzerine tertip edilmiş olup 1, 2, 13, 14, 15. bölümleri kısmen eksiktir.⁵¹ Eserin aslında bedenin dışında olan hastalıkların tedavisi konusundaki 2. cildin 4. makalesinde 52 bab bulunmasına karşılık, bizim incelediğimiz nüshanın 120a’dan 122a’ya kadar yaklaşık 2 varaklık 29. babda sadece çığıt, تبور , demregi, bahak, baras, uyuz, giciyik için etkili ilaçlar bildirilmiştir.

Ritter ve Ahmet Ateş’ten Bursa’da bir çeviri olduğunu duyan Adıvar, o zaman Ulucami’de bulunan kütüphanede (Tıb: 2) yer alan çevirinin, eserin tamamı olmayıp sadece ikinci cildinin 3-4. makalesi ile 5. makalesinin bir kısmının tercümesinden ibaret olduğunu görür.⁵²

Bekir Karlığa, bunun Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi, Hüseyin Çelebi Bölümü’nde, Kâmilü’s-Sınâati’t-Tıbbiyye’nin Arapça orijinalinden bir parça ile Türkçe çevirisinden bir parça olduğunu, 818’de kayıtlı olan Arapça metinde eserin ikinci cüz’ünün ikinci ve üçüncü makalelerinin yeraldığını belirtir.⁵³ Bekir Karlığa’nın incelediği Bursa Hüseyin Çelebi T.Y. 819’da “Tercüme-i Kâmilü’s-Sınâa” adıyla kayıtlı bulunan Türkçe yazma ise 51 varaktır. 1a-40b arasında Kâmilü’s-Sınâati’t-Tıbbiyye’nin ikinci cüzünün üçüncü makalesi (Ateş ve şişlerin tedavisi) yer almaktadır. 41b-51b varakları arasında da dördüncü makalenin (Bedenin dış kısmına arız olan hastalıklar) bir kısmı bulunmaktadır.⁵⁴ Manisa Muradiye 1853’de bir nüshası olduğu belirtilmektedir.⁵⁵

⁴⁶ Ramazan Şeşen; a.g.m., s: 17.

⁴⁷ Hakkı Dursun Yıldız ve ark.; Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C: 10, s: 193.

⁴⁸ A.Adnan Adıvar; a.g.e., s: 21.

⁴⁹ Bekir Karlığa-Aykut Kazancıgil; a.g.tebliğ.

⁵⁰ Bekir Karlığa-Aykut Kazancıgil; a.g.tebliğ.

⁵¹ Bedii N. Şehsuvaroğlu ve ark.; a.g.e., s: 36.-Bedii N. Şehsuvaroğlu; a.g.e., s: 282.

⁵² A.Adnan Adıvar; a.g.e., s: 20-21.

⁵³ Bekir Karlığa-Aykut Kazancıgil; a.g.tebliğ.

⁵⁴ Bekir Karlığa-Aykut Kazancıgil; a.g.tebliğ.

⁵⁵ Kenan Süveren-İlter Uzel; a.g.m., s: 131.

Müntehab-ı Şifa

Yazarı : Hekim Hacı Paşa (1334/35 ?-1424) (Adı Celadettin Hızır b. Hoca Ali). Eserde yazılış yılı ve yazar konusunda herhangi bir kayıt yoktur.⁵⁶

Kendisinin Arapça olarak yazdığı *Şifa'ü'l-Eskam ve Devâü'l-Âlam*'dan aynı planda Aydınolu Mehmed Bey adına yaptığı Türkçe bir özettir.⁵⁷ [Adıvar'a göre Üniversite Küt. Yıldız, Tıp, 877 ve 233'teki iki nüsha (*Şifa'ü'l-Eskam*'dan özetlenerek *el-Kümmü'l-Celâli* ismiyle şöhret olan⁵⁸) *Kitabü's-Saade*'nin aynen çevirisinden ibaretdir.⁵⁹]

Üç bölümden oluşan eserin birinci bölümünde iki bab halinde nazari (ilmî) ve amelî tıp bilgileri verilir; ikinci bölümde yiyecekler (gıdalar), içecekler (şerbetler) ve ilaçlar (edviyeler); üçüncü bölümde hastalıkların sebepleri, alametleri ve tedavi yolları (ilaçları) anlatılır.⁶⁰ Zafer Önler tarafından "Metin" ve "Dizin" olarak iki cilt halinde yayınlanmıştır.

Nüshaları :

Bir çok nüshası olan eserin yazar nüshası elimizde yoktur. Bazı nüshaları Edviye-i Müfrede ile birlikte ciltlenmiştir.⁶¹

1. Malatya Genel Kütüphanesi No: 1196. (İlk 77 varak *Edviye-i Müfrede*, sonraki 188 varak *Müntehab-ı Şifa*'dır.
2. Bursa Haraççioğlu Kit. No. 1134. İlk 55 varak *Edviye-i Müfrede*, sonraki 136 varak *Müntehab-ı Şifa*'dır.
3. Paris Bibliotheque Nationale A. F. 170. 1a-188a varaklar *Müntehab-ı Şifa*, 188b'den itibaren *Edviye-i Müfrede*'dir.
4. Süleymaniye Pertevniyal. No. 744/1. 1a-196a varaklar *Müntehab-ı Şifa*, 196b'den 272a'ya kadar *Edviye-i Müfrede*'dir.

Diğer nüshaları, Süleymaniye Ayasofya No: 3752; Topkapı Müzesi Kitaplığı H. 545; Süleymaniye Kadızade Mehmet ef. No: 351; Fatih Millet Kütüphanesi No: 294'ı Zafer Önler bizzat gördüğünü bildirmektedir.⁶² Ayrıca İst. Üniv. Küt. Yıldız 233 ve 877; Saraybosna Şarkiyat Ens. Küt. 557/52; Konya Mevlana Müze Küt. K:2816;'de birer nüshası olduğu bildirilmektedir. Hamidiye 1041/4 ise Hacı Paşa'nın eseri değildir.'dir. (bkz. E. Müfrede)

⁵⁶ Zafer Önler; Celalüddin Hızır (Hacı Paşa) *Müntehab-ı Şifa*, I, Giriş-Metin, Ankara, 1999, s: 5.

⁵⁷ Cemil Akpınar; "Hacı Paşa" maddesi, DİA, C: 14, s: 495.

⁵⁸ Bedii N. Şehsuvaroğlu; a.g.e., s: 285.

⁵⁹ A.Adnan Adıvar; a.g.e., s: 24.

⁶⁰ Cemil Akpınar; "Hacı Paşa" maddesi, DİA, C: 14, s: 495.

⁶¹ Zafer Önler; a.g.e., s: 6.

⁶² Zafer Önler; a.g.e., s: 6.

Teshilü'sh-Şifa

Yazarı Hekim Hacı Paşa'dır.

Müntehab-ı şifa'nın nazari (teorik) ve anlaşılması zor kısımları çıkartılarak kısaltılmıştır.⁶³ Yazılış tarihi olarak 1408 verilmiştir.⁶⁴ Sonraki yüzyılda Sabuncuoğlu'nun önerisiyle öğrencisi Muhyiddin Mehhi [Bazı eserlerde ismi Me-hî⁶⁵ veya Mekki⁶⁶ şeklinde bildirilmektedir.] öğrenimini ve ezberlenmesini kolaylaştırmak için 1466/67 de *Müfid* veya *Nazmü't-Teshil* adıyla manzum olarak kaleme alınmıştır.⁶⁷

Nüshaları :

İ.Ü. Yıldız 209 ve 344; Fatih Millet Ali Emiri Tıp 359; Bursa Haraçcioğlu 1132/2; Saraybosna Şarkiyat Ens. Küt. Y. 2884; Süleymaniye Laleli 1621, 1622 ve 1646/3; Lala İsmail 385; Atıf ef. 1957; Hamidiye 1041/5; Konya Mevlana Müzesi Küt. 2816; West (?) Berlin Staats Bibliothek Diez A. 40. 62; Wien National Bibliothek Manuscripts Oriental A.F. 2229a; Paris Bibliothek National Cat. Manuscripts Turcs. A.F. 169'da nüshası vardır.⁶⁸ Ayrıca Süleymaniye Kadızade Mehmet ef. 341, Hacı Mahmud 5516 ve Ayasofya 3734'de de nüshaları olduğu bildirilmiştir.⁶⁹

Tervihü'l-Ervah

Yazarı Hekim Ahmedî (Taceddin İbrahim b. Hızır) (1334 ?-1413)'dir. Emir Süleyman'a (1403-1410) ithafen yazılmıştır. İki cilt olup birinci cildin teorik kısmında anatomi, patoloji gibi temel tıp bilimleri, koruyucu hekimlik ve farmakoloji gibi uygulamalı tıp bilimleri hakkında bilgiler verilmekte, ikinci ciltte ise yukarıdan aşağıya bütün hastalıklar ve tedavilerinden bahsedilmektedir. Bu eserin dönemi için bilimsel değeri olduğu düşünülmektedir.⁷⁰ Şehsuvaroğlu Mısır'da tıp tahsili yaptığı muhakkaktır dediği halde A.Haydar Bayat hekim olmadığını iddia etmektedir.⁷¹ Müellif nüshası Topkapı Revan 1681'dedir. Süleymaniye Ayasofya'da eksik bir nüsha, Manisa İl Halk Küt. bir nüshası vardır.

⁶³ Bedii N. Şehsuvaroğlu; a.g.e., s: 286.-A.Adnan Adıvar; a.g.e., s: 24.

⁶⁴ Bedii N. Şehsuvaroğlu; a.g.e., s: 286.-Zafer Önler; a.g.e., s: 4.

⁶⁵ Cemil Akpınar; a.g.madde, C: 14, s: 495.

⁶⁶ Zafer Önler; a.g.e., s: 5.

⁶⁷ Bedii N. Şehsuvaroğlu; a.g.e., s: 286.- Zafer Önler; a.g.e., s: 5.- Cemil Akpınar; a.g.madde, C: 14, s: 495.

⁶⁸ Kenan Süveren-İlter Uzel; a.g.m., s: 132.

⁶⁹ Zafer Önler; a.g.e., s: 4.

⁷⁰ Kenan Süveren-İlter Uzel; a.g.m., s: 133.

⁷¹ Bedii N. Şehsuvaroğlu; "Şair ve Hekim Ahmedî ..." s: 427.- Ali Haydar Bayat; Osmanlı Sarayına Sunulan İlk Tıp Kitabı Müntehab [-1430], VI. Türk Tıp Tarihi Kongresi'ne sunulan bildiriden, İzmir, 22-24 Mayıs 2000.

Yadigâr (Yadigâr-ı İbn-i Şerif)

Yazarı İbn Şerif (?-?)'tir. Yazılış tarihi hakkında Dr.F. Nafiz Uzluk ile Dr.Ruşçuklu Hakkı arasında tartışmalar geçtiğini belirten Adıvar, Süheyl Ünver'in Saraybosna'da Gazi Hüsrev Bey kütüphanesinde gördüğü nüshada Umur Bey bin Timurtaş adına yazıldığını bildirmesi ile hicri dokuzuncu yüzyıl içinde fakat İstanbul'un fethinden sonra yazılmış olacağını bildirir.⁷² Umurbey 1413'de idam edildiğine göre bu eserin XV. yüzyıl başlarında yazılmış olduğu kabul edilebilir. Genellikle hijyen, hastalık belirtileri, semptomatoloji ve tıp müfredatı farmakoloji ve tedaviden bahseder. Bu eser devri için çok önemli bir müfredat kitabıdır. İbn Sina ve İbn Baytar'dan yararlanılarak yazılmıştır.⁷³

Nüshaları :

Süleymaniye Hamidiye 1041⁷⁴, Laleli 1651, 1652, 1653, Reisü'l-Küttab 737; Atıf Efendi 1972/4; Topkapı Revan 1684; Bayezid Belediye Küt. M. Cevdet Y. K. 160, Y. K. 300; Bursa Haraççioğlu 1121, Ulucami 2602; Fatih Millet 88, 184, 218, 369, 380; İ. Ü. Küt. T. Y. 7067, 7082; İst. Tıp Fak. Tıp tarihi Kürsüsü Küt. 38, 84, 284; Köprülü Küt. 989; Nuruosmaniye Küt. 3616; Saraybosna Gazi hüsrev Bey Küt. Y. 1900, 2442, 3430; Saraybosna Higiyenski İnst. Küt. 50/5 rt. 15; Zagrep Şarkiyat Ens. Küt. T. Y. 590; Münih Bayerish Staats Bibliothek cod. Turc. 242; W. Berlin Staats Bibliothek Ms. Or. Diez. A. Fol. 59.⁷⁵

Hülâsatü't-Tıp ve el-Karabadin

Yazarı Hekim Hayrettin (?-?)'dir.

XIV. yüzyıl sonlarında Hekim Bereket'in Hülâsa adlı eserinden başka aynı isimli eserler de mevcuttur. Bunlardan biri de Hayreddin'in eseridir. Çandarogulları'ndan İsfendiyar Beyzade Kasım Bey adına yazılmıştır.

Bursa Ulucami Kitaplığı 2601 ve A. Ü. Tıp Fak. Tıp Tarihi Kürsüsü Küt. 15402/A'da kayıtlı nüshaları vardır.⁷⁶

el-Karabadin hakkında ise bilgimiz yoktur.

⁷² A.Adnan Adıvar; a.g.e., s: 68-69.

⁷³ Kenan Süveren-İlter Uzel; a.g.m., s: 133.

⁷⁴ Süleymaniye Hamidiye 1041'deki nüsha çok güzel bir nüsha olup, derkenarında 17 tıbbi eseri daha ihtiva etmektedir. İbn Şerif'in bu eseri ve derkenarındaki üç müfredat kitabı 25 Mayıs 2000 tarihinde İzmir'de yapılan V. Türk Eczacılık Tarihi Kongresi'nde tarafımızdan sunulan bir bildiri ile tanıtılmıştır.

⁷⁵ Kenan Süveren-İlter Uzel; a.g.m., s: 135.

⁷⁶ Kenan Süveren-İlter Uzel; a.g.m., s: 135.

Hülâsa

Yazarı Cerrah Mesud (?-?)'dur. Otuz bölümden meydana gelen bu eserde cerrahi ile ilgili bilgiler vardır. Süleymaniye İsmihan Sultan 332'de kayıtlı nüshasında yazar olarak Reis al-Cerrahin Ali Tahir b. Muhammed'in adı geçer. Çevirmeni Cerrah Mesud'dur. Ancak tıp tarihçileri arasında Cerrah Mesud'un olarak bilinir. Bursa Haraççioğlu 1149/1, Süleymaniye Fatih 3550'de nüshaları vardır.⁷⁷

Bahname-i Padişahi

Yazar bilinmiyor. Germiyan Beylerinden Yakub Bey II (1388-1390) ve (1402-1428) (Sultan Yakub b. Devlet Han) adına yapılmış Türkçe bir çeviridir. Eserin aslı Nasır-ı Tusi'ye atfen Farsça olarak yazılmıştır. Bu eserin beğenilmemesi dolayısıyla sonradan Musa b. Mesud tarafından Farsça aslından Sultan II. Murad için yeniden Türkçe'ye çevrilmiştir.

Nüshaları : İ. Ü. Küt. T. Y. 3956; Bayezid Bel. Küt. M. Cevdet 491; Manisa Küt. Toplama Böl. 6517/2; Muradiye 1860'da nüshaları vardır.⁷⁸

Tıbb-ı Nebevi

Yazarı Ahmed Dai (Ahmed b. İbrahim b. Mehmed) (?-?)'dir.

II. Murad devri (1421-1451) vezirlerinden Timurtaşpaşazade Gazi Umur Bey (ö. 1461) adına Germiyanlı şair ve hekim Ahmed Dai tarafından dilimize çevrilmiş bir eserdir. Ebu Nuaym Hafız İsfahani (ö. 948/1038)'nin *Kitabü's-Şifa fi Ahadisi'l-Mustafa* isimli Arapça eserini Türkçe'ye çevirmiştir. Kütüphanelerde bu isimle geçer.

Hız. Muhammed'in hadislerinin tekrar tekrar rivayet edilmiş olması sebebiyle İmam Ahmed b. Yusufu't-Tifaşi (ö. 1253)'nin bazı isnadları ve rivayetleri çıkararak hazırladığı özetinden yararlanarak tercüme ettiğini bildirmektedir.

Nüshaları : Süleymaniye Fatih 3450; İ. Ü. Tıp Fak. Tıp Tarihi Kürsüsü Küt. Y. 90, 97, 104; Cerrahpaşa Tıp tarihi Küt. 335, 442, 565'de nüshaları vardır.⁷⁹

⁷⁷ Kenan Süveren-İlter Uzel; a.g.m., s: 136.

⁷⁸ Kenan Süveren-İlter Uzel; a.g.m., s: 136.

Kitab-ı Müntehab-ı fi't-Tıbb

Yazarı Hekim Abdülvehhab b. Yusuf b. Ahmed el-Mardânî'dir.⁸⁰
[Abdülvehhab b. Cemaleddin b. Yusuf el-Mardânî (823/1420'de sağ)]⁸¹

On bölümden oluşan bu eser Çelebi Sultan Mehmed (1403-1413) adına 1420 yılında yazılmıştır. Yazar eserinde tıbbın diğer bilimler arasındaki önemini belirterek, "*memâlik-i rumda zira hazık tabibleri az kaldı ve dahı tıbbun mu'teber kitablari vardır 'arabidür ya parsidür ve türki dilince bir müfid kitap yokdur*" (MT 2b)⁸² diyerek bu alanda Türkçe eser bulunmamasını kayıp olarak görmektedir. Bundan yazarın, daha önce yazılmış eserleri görmediği sonucu ortaya çıkmaktadır.⁸³

Süleymaniye Fatih 3638; Konya Koyunoğlu ; Tire Necip Paşa K. 591; Bursa Haraççioğlu 1149/5; Manisa İl Halk Küt. Türkçe Tıp Yaz. 6517; Köprülü Küt. 184'de nüshaları vardır.

İlyasiye

Yazarı Mehmed b. Mahmud Şirvanî (?-?)'dir.

Keşfü'z-Zünun'un Bulak (Kahire, I, s. 115) ve Flügel (Leipzig, 1835-1858, 1, 426 nr. 117) neşirlerinde "*Tıbbı dair Muhammed b. Mahmud eş-Şirvanî'nin İlyasiyye'si. Muhtasar olan eseri (Şirvanî) Sultan İlyas b. Muhammed b. Orhan adına telif etmiş, sonra onun emriyle (Türkçeye) tercüme etmiştir. Bir mukaddime ve on bab üzerine tertip edilmiş olup, ifadesi fena ve sözleri rakikdir.*" ifadesiyle varlığını öğrendiğimiz (İstanbul baskısında bu kayıt bulunmamaktadır) *İlyasiyye*, Şirvanî tarafından Menteşe Beyi İlyas b. Muhammed adına Arapça olarak yazılmış daha sonra İlyas Bey'in arzusu üzerine Türkçe'ye çevrilmiştir. İlyas Bey'in Osmanlı tâbiyetine girmesinden önce yani 1403-1414yılları arasında yazılmış olması gerekir. *İlyasiyye*'nin bu güne kadar bir nüshası bulunamamıştır.⁸⁴

⁷⁹ Nil Sarı (Akdeniz); *Tıbb-ı Nebevi ve Hz. Muhammed'in Sağlıkla İlgili Öğütleri*, Yeni Symposium, Nisan 1981, Y: 19, S: 2, s: 65-66.- Kenan Süveren-İlter Uzel; a.g.m., s: 136.

⁸⁰ Ali Haydar Bayat; *Osmanlı Sarayına Sunulan İlk Tıp Kitabı Müntehab [-1430]*, VI. Türk Tıp Tarihi Kongresi'ne sunulan bildiriden, İzmir, 22-24 Mayıs 2000.

⁸¹ Ekmeleddin İhsanoğlu; "a.g.e., s: 372.

⁸² Ali Haydar Bayat; a.g.bildirisi.

⁸³ Kenan Süveren-İlter Uzel; a.g.m., s: 136.

⁸⁴ Ali Haydar Bayat; "Muhammed bin Mahmud Şirvanî ve Göz Hastalıklarına Ait Bilinmeyen Eseri Mürşid", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, 7, s: 28.

Sultaniyye

Yazarı Mehmed b. Mahmud Şirvanî'dir. Türkçe ilk tıp eserleri listelerinde adı geçmemektedir. Sultaniyye'den ilk defa bahseden ve ilim âlemine tanıtan Sedat Kumbaracılar'dır.⁸⁵ Çelebi Mehmed'e sunulmuş olan eserin telif tarihi hakkında bilgi yoktur.⁸⁶ On dört bab olan eserde sırasıyla yemekler, sular, beden hareketlerinin fayda ve zararları, göz sağlığı, kulak sağlığı, uyku, kusmanın fayda ve zararları, müshillerin ve kabızlığın fayda ve zararları, hamamın fayda ve zararları, cimanın tedbiri, cimaa kuvvet verenler, dört mevsimin özellikleri, gıdaların özellikleri, müshil şaraplar ve huknelerden bahseder. Bu son bölüm aynı yazarın Arapça'dan tercüme ettiği yemeklerle ilgili eseri *Kitabü't-Tabih Tercümesi*'nde de yer almaktadır.⁸⁷ Nüshaları Köprülü Küt. Fazıl Ahmet Paşa 184/2; Süleymaniye Serez 2756, Şehid Ali Paşa 2074/1'de bulunmaktadır.

Tuhfe-i Muradi

Yazarı Mehmed b. Mahmud Şirvanî'dir.

Sultan II. Murad (1421-1451) adına yazılmış yine kendi eseri olan *Cevhernâme*'sinin genişletilerek, cinsi gücü kuvvetlendirici, güzel kokuları ihtiva eden kısımlarının ilavesi ile meydana getirdiği kıymetli taşlarla ilgili bir eserdir.⁸⁸ Aslında bir tıp kitabı olmamasına rağmen, Anadolu'da telif ve tercüme ilk Türkçe tıp kitapları üzerine çalışanlar bu kitabı tıbbi eserler listesine almışlardır.⁸⁹ Kendisi bir hekim olması ve kıymetli taşlar anlatılırken, bunların varsa tıptaki kullanımlarıyla birlikte cima artırıcı bab ile ıtırılar eserin tıbbi yönünü teşkil eder.⁹⁰ Argunşah, eser için "ikinci derecede bir tıp kitabıdır ve doğrudan bir tıp kitabı olarak yazılmamıştır" şeklinde hükmünü verir.⁹¹ Arkeoloji Müzesi Ktp. 728; Bursa Eski Harfli Yazma ve Basma Eserler Küt. Haraççioğlu Böl. 1098/2; Süleymaniye Bağdatlı Vehbi 1493, Ayasofya 3577; Paris Bibl. Nat. 1302; Atatürk Kitaplığı M.Cevdet Yazmaları K.281'de kayıtlı nüshaları vardır.

⁸⁵ Sedat Kumbaracılar; "Beşbuçuk Asır Önce Yazılmış İki Önemli Tıp Kitabı, Tesyir ve Sultaniyye", *Dirim*, Nu:10, (Ekim 1949), s: 250-257.

⁸⁶ Mustafa Argunşah; Muhammed b. Mahmûd-ı Şirvânî, *Tuhfe,i Muradi (İnceleme-Metin-Dizin)*, Ankara, 1999, s: 7.

⁸⁷ A.Haydar Bayat; "Muhammed bin Mahmud Şirvanî ve Göz Hastalıklarına Ait Bilinmeyen Eseri Mürşid", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, 7, s: 30.-Mustafa Argunşah; a.g.e., s: 7-11.

⁸⁸ A.Haydar Bayat; "a.g.m., s: 29.

⁸⁹ Mustafa Argunşah; a.g.e., s: 39.

⁹⁰ A.Haydar Bayat; a.g.m., s: 29.

⁹¹ Mustafa Argunşah; a.g.e., s: 44.

Mürşid

Yazarı Mehmed b. Mahmud Şirvanî'dir. Osmanlı tıbbında göz hastalıklarıyla ilgili en hacimli eser olarak bilinmektedir. Ali Haydar Bayat'ın bildirisine⁹² kadar ne tıp tarihimizde, ne de Keşfü'z-Zünun, Esmâü'l-Müellifin, Osmanlı Müellifleri, GAL, GAS gibi bibliyografik kaynaklarda yer almamıştır.⁹³ Eser üç kitaba ayrılmıştır. Mukaddime başlıklı birinci kitap gözün anatomi ve fizyolojisinden bahseder ve altı babdır. İkinci kitap gözün hastalıklarının sebep, belirti ve ilaçlarını bildirir ve on yedi babdır. Hatime başlıklı üçüncü kitap ise göze zararlı olan müfred ilaçlar ile göze gerekli mürekkeb ilaçları ve kitapta adı geçen otların özelliklerini bildiren üç babdır.

Eserin bilinen iki nüshasından biri, Topkapı Sarayı, Koğuşlar 1061'de ve diğeri Manisa İl Halk Küt. Eski Eserler 1840'dadır. Millet Ali Emiri Tıp 254/86'daki *Haza Kitab-ı Kehhal-nâme-i Nûru'l-Uyûn* adlı eserin fihristinden *Mürşid*'in kısaltılmış bir nüshası olduğu anlaşılmaktadır. İslâmî Tıp Yazmaları Katologu'nda, Cerrahpaşa Tıp Tarihi Enstitüsü 29'da bildirilen *Mürşid* Şirvanî'ye ait değildir.⁹⁴

Miftahü'n-Nur ve Hazainü's-Sürur

Yazarı Sinoplu Mü'min b. Mukbil (?-?)

Eser Çandaroğulları'ndan Kötürüm Bayezid Beyoğlu İsfendiyar Bey (1392-1440) adına yazılmıştır. Anatomi, hijyen ve bilhassa göz hastalıklarından bahseder. Kitabın başında hekimin nasıl olması gerektiğini anlatır.⁹⁵

Eserin bir nüshası Paris'te Bibliotheque Nationale'dedir. Süleymaniye Hamidiye 1304/4; Nuruosmaniye 3585; Manisa Muradiye 1857'de nüshaları vardır. Ayrıca Millet Ali Emiri 255'de *Kitabü't-Tıp* ismiyle bir nüshası daha vardır.⁹⁶ Osman Şevki ve İ.Uzel, Süleymaniye Yahya Ef. Hacı Mahmud Kit. 5507 bir nüsha olduğu belirtmiştir.⁹⁷ Esin Kahya da, Ali Emiri Tıp 279 ve Antalya Tekelioğlu 685'de nüshaları olduğundan bahsetmektedir.⁹⁸

⁹² 18-20 Eylül 1996'da İstanbul, Cerrahpaşa'da Ord.Prof.Dr.A.Süheyl Ünver anısına düzenlenen IV. Türk Tıp Tarihi Kongresi'nde A.Haydar Bayat tarafından sunulan "Muhammed bin Mahmud Şirvanî ve Göz Hastalıklarına Ait Bilinmeyen Eseri "Mürşid" " bildiri. Daha sonra Tıp Tarihi Araştırmaları, 7'de yayımlandı.

⁹³ A.Haydar Bayat; a.g.m.,s: 34.-Mustafa Argunşah; a.g.e., s: 21.

⁹⁴ A.Haydar Bayat; a.g.m.,s: 34.

⁹⁵ A.Adnan Adıvar; a.g.e., s: 28.

⁹⁶ Bedii N. Şehsuvaroğlu ve ark; a.g.e., s: 60.

⁹⁷ Osman Şevki; Beş Buçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi, Sad.: İ.Uzel, 79. dipnot, s: 203.

⁹⁸ Esin Kahya; "Onbeşinci Yüzyılda Yaşamış Bir Hekimimiz, Mü'min b. Mukbil", I. Türk Tıp Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, (İstanbul 17-19 Şubat 1988), Ankara, 1992, s: 98.

Zahire-i Muradiye

Yazarı Sinoplu Mü'min b. Mukbil'dir.

Sultan II. Murad'a atfen 1437'de yazılmıştır. 358 yapraktan ibarettir. Beş bölüm üzerine yazılmıştır. Didaktik değeri yüksektir. Kaynak göstermesi eserin ilmi değerini ortaya koyar. Eserde bütün hastalıklardan söz edilmesine rağmen özellikle göz hastalıkları üzerinde durulmuştur. Ayrıca eserde göz ameliyatlarında ve dağlamada kullanılan alet resimleri vardır. Yazar eserine kendi gözlemlerini de eklemiştir.⁹⁹ Adıvar'a göre bu kitap, Arapça ve Farsça kitaplardan Türkçeye çevrilmiş bir derlemedir. Adı ve içindeki bazı kısımlar ise İsmail Cürcani'nin (ö.1135) *Zahire-i Harzemşahi*'sinden alınmıştır.¹⁰⁰

Süleymaniye Yahya Efendi Hacı Mahmud 5500'de bir nüshası vardır.¹⁰¹ Esin Kahya Süleymaniye Hamidiye 5507'de ve Antalya Tekelioğlu 682'de iki nüshası olduğunu bildirir.¹⁰²

Bahnâme-i Padişahî Tercümesi

Yazarı Musa b. Mesud (?-?)'dur

Yakup b. Devlet Han adına yapılan bahname çevirisinde belirtildiği gibi II. Murad Han (1421-1451) adına yapılmış bir çeviridir. Nasır-ı Tusi'ye nisbet edilen *Bâhü'l-Şâhiyye ve'l-Terkîbâtü's-Sultâniyye*'nin tercümesidir.¹⁰³ Bilinen diğer adıyla Bahname-i Padişahi, Sultanü'l-İslam ebu'l-Muzaffer Han ibn Sultan Kazan Han ibn Me'mun Halife adına ithaf edilmiştir. Eserin özelliği en eski bahname olmasıdır.

Asıl eser on sekiz bölüm olduğu halde bu çeviri on yedi bölümdür. 6. bab'a kadar Farsça aslının aynı ise de sonra kısmen farketmektedir. Bu eser VI. Türk Tarih Kongresi kanalıyla Bedii Şehsuvaroğlu tarafından Dünya bilim alemine sunulmuştur.¹⁰⁴

İ. Ü. Küt. T. Y. 3956 (Aslı), 7149, 7152; Topkapı Hazine 581; Süleymaniye Laleli 1616; İst. Tıp Fak. Tıp Tarihi Kürsüsü Y. 23/2, 76/1, 106/2, 109/3, 130/4, 140/3'de kayıtlı nüshaları bulunmaktadır.

⁹⁹ Kenan Süveren-İlter Uzel; a.g.m., s: 137.

¹⁰⁰ A.Adnan Adıvar; a.g.e., s: 28.

¹⁰¹ Kenan Süveren-İlter Uzel; a.g.m., s: 137.- Bedii N. Şehsuvaroğlu ve ark; a.g.e., s: 60.

¹⁰² Esin Kahya; "Mümin b. Mukbil" bildirisi, a.g.e., s: 94.

¹⁰³ Ekmeleddin İhsanoğlu; a.g.e., s: 372.

¹⁰⁴ Bedii N. Şehsuvaroğlu ve ark; a.g.e., s: 62.

Mecmuatü'l-Fevaid

Yazarı Hekim Beşir Çelebi (?-?)'dir.

Otuz bölümlük iç hastalıklarından bahseden bir eserdir. Son bölümde alfabetik olarak droglar verilmiştir. Şair ve tarihçi Hekim Beşir Çelebi tarafından 1436 tarihinde Karamanoğlu II. Mehmed Beyzade İbrahim adına yazılmış bir nüshası Paris Milli Kütüphanesindedir.¹⁰⁵

Fâide-i Hassat

Yazarı Hekim Ahi Çelebi'dir. (Tebrizi Mehmed Çelebi, Mehmed b. Kemal) (1436-1524)

On bölüm halinde böbrek ve mesane taşları hakkında Türkçe yazılmış çok kıymetli tıbbi bir eserdir. Bu kitap, döneminde ve daha sonraları önem kazanmış klasik bir tıp kitabı olarak hekimlere örnek olmuştur.

İ. Ü. Küt. T. Y. 314, 7101; Bosna Müzesi Küt. 726'de kayıtlı nüshaları vardır.

Maidet-ül Hayat

Yazarı Akşemseddin ismi ile şöhret bulan Mehmed b. Hamza'dır. (1390-1459)

Ruhani tıbbı ait bir eserdir. Rüyada kendisine keşfolunan Ma-i Kibrit-i Şerif'in faydalarını saymaktadır. Akşemseddin'in hekim olup olmadığı tartışılmakla birlikte Kemaliyye adlı eserde Akşemseddin'den alıntılarının bulunması onun devrinde kabul gören bir hekim olduğunun göstergesidir.¹⁰⁶ Osman Şevki'ye göre hastalıkların sebeplerini araştıran tabiplerimizin ilk saflarında gelir.¹⁰⁷ Bu eserinde mikrop ve bulaşma fikrini hatırlatan cümleler bulunmaktadır.¹⁰⁸ Eserin Topkapı Sarayı Hazine 552, Fatih Millet Ali Emiri Tıp 126 ve Edirne Selimiye Küt. T.Y. 53'de kayıtlı nüshaları bulunmaktadır.¹⁰⁹

Aynı yazarın Yadigâr-ı Tıbb adlı bir Tıbb-ı Nebevi tercümesi bulunduğu da belirtilmektedir.¹¹⁰

¹⁰⁵ Kenan Süveren-İlter Uzel; a.g.m., s: 138.

¹⁰⁶ Muhammed Yelten; a.g.e., s: 122, 129, 131, 133.

¹⁰⁷ Osman Şevki; a.g.e., s: 47.

¹⁰⁸ Osman Şevki; a.g.e., s: 47.-Şaban Döğen; a.g.e., s: 16-19-Ekmeleddin İhsanoğlu; a.g.e., s: 381.

¹⁰⁹ Kenan Süveren-İlter Uzel; a.g.m., s: 138.

¹¹⁰ Osman Şevki; a.g.e., s: 47.-Şaban Döğen; a.g.e., s: 16-19-Ekmeleddin İhsanoğlu; a.g.e., s: 381.

Hazâ'inû's-Sa'âd'ât

Yazarı Eşref b. Muhammed (?-?)

Bilinen tek nüshası Topkapı Sarayı Hazine 557'dedir. Eserinde yazar kitabı dört bölüme ayırdığını ve bunun ilk üç bölümünü koruyucu hekimlik bilgilerine ayırdığını açıklamıştır. Ayrıca eserde embriyolojik ve deontolojik bilgiler de vardır. Eser Bedii Şehsuvaroğlu tarafından tıpkıbasım olarak hazırlanmış ve yayınlanmıştır.¹¹¹

Akrabadin Çevirisi.

Yazarı Sabuncuoğlu Şerefeddin b. Ali b. Elhac İlyas (1386?-1470?).

Sabuncuoğlu'nun ilk eseridir. II. Beyazıd Amasya'da vali iken özel hekimi olan Şeyh Mehmed b. Ahmed Mütetabbib el-Mardinî'nin ricası üzerine Cürcani'nin Farsça yazdığı *Zahire-i Harzemşahi* isimli Tıp kitabının sonundaki Akrabadin kısmının tercüme etmiştir. Fakat Cürcani'nin 31 bölümlük eserine 2 bölüm de (29 ve 33. bölümler) kendisi ilave etmiştir.¹¹²

Süleymaniye Fatih 3536 ve Kılıç Ali Paşa 716/1'de kayıtlı nüshaları vardır.¹¹³

Cerrahiyyetü'l-Haniyye

Yazarı Sabuncuoğlu Şerefeddin'dir.

Zehravi'nin (ö. 1013) *et-Tasrif* adlı eserinin son üç bölümü olan Cerrahi kısmının tercümesidir. Kendisinden de üç bab ekleyerek kitabını hazırlamıştır. Metinde bazı değişiklikler mevcutsa da en önemli katkısı minyatürlerdir.

Paris Bibliotheque National Suppl. Turc 691 ve Fatih Millet Küt. Ali Emiri 79'da kayıtlı nüshaları bizzat kendi hattıyla yazılmıştır. İst. Üniv. İstanbul Tıp Fak. Tıp Tarihi ve Deontoloji A.B. Dalı Kütüphanesi 35'de kayıtlı üçüncü bir nüsha daha vardır.¹¹⁴

¹¹¹ Eşref b. Muhammed; "Hazâ'inû's-Sa'âdât 1460 (H.864), Haz. Dr. Bedii N. Şehsuvaroğlu, Ankara, 1961.

¹¹² İter Uzel-Kenan Süveren; Şerefeddin Sabuncuoğlu, Mucerreb-nâme (İlk Türkçe Deneysel Tıp Eseri-1468), Ankara, 1999, s: 7.

¹¹³ Kenan Süveren-İter Uzel; a.g.m., s: 139.

¹¹⁴ İter Uzel; Şerefeddin Sabuncuoğlu, Cerrahiyyetü'l-Haniyye, I-II, Ankara, 1992.

Mücerrebname

Yazarı Sabuncuoğlu Şerafeddin'dir.

Hayatının sonlarında, 85 yaşında iken yazdığı ve kendi tecrübelerini aktardığı te'lif eseri diğerlerinden daha fazla yayılmış ve kütüphanelerimizde pek çok nüshası bulunmaktadır. Eser, çevresindeki hekim dostlarının arzusu üzerine yıllar boyu edindiği tecrübeleriyle, faydasını gördüğü çeşitli ilaç terkiplerini bir araya getiren eczacılığa ait bir kitaptır. Kitap onyedü babdan (bölümden) meydana gelmektedir.

Sabuncuoğlu Şerafeddin'in bu eserinin en önemli özelliği deney ve gözlemlerini aktarmasıdır. Zaten adı da "Deneylerin neticesi olan kitap" manasına gelmektedir.

Nüshaları:

1- Süleymaniye Ayasofya K. No:3720: Harekeli nesih hat ile yazılmış 106 varaktır.

901H./1495M. yılında istinsah edilmiştir.

2- Süleymaniye Ayasofya K. No:3729: Talik hatlı 43 varaktır. Ekmel nüshadır.

3- Süleymaniye Şehit Ali Paşa K. No:2097/1: Nesih hatlı bir mecmuanın ilk 60 varakı.

1078H./1667-68M. yılında Mehmet b.Abdurrahman tarafından istinsah edilmiş.

4- Süleymaniye Şehit Ali Paşa K. No: 2103/2: Bu numarada kayıtlı mecmuanın 25 ve 34 sayfaları arasında sonu eksik Talik hatlı yazma.

5- Süleymaniye Fatih K. No:3619: Talik hatlı 86 varak.

6- Süleymaniye Fatih K. No:3546/3: Hacı Paşa'nın Teshil'i ile birlikte olup 113-181.

sahifeler arasındadır. Nesih hatlıdır.

7- Süleymaniye Hamidiye K. No: 1034/2: Nesih hatlı birkaç eseri ihtiva eden kitabın 37-68 varakları arasındadır.

8- Naşit Baylav Özel Kütüphanesi nüshası: Nesih hatlı 60 varak.

9- İstanbul Üniversitesi K. No:7108: Nesih hatlı 50 varak.

10- Bursa Genel Kütüphanesi Morali kısmı No:810 ?

Alaim-i Cerrahin

Yazarı Cerrah İbrahim (?-?)'dir.

II. Bayezid döneminde (1481-1509) Mora seferi sırasında Muson Kalesinde bulunan Yunanca ve Süryanice yazılmış Çindar eserinin Türkçeye tercümesidir. Bu bilgi kitabın önsözünde yer almıştır.

1502 yılında yazılmıştır. Yunanca ve Süryanice bilen Cerrah İbrahim bu eseri çevirmede yarar gördüğünü söylemiştir. Eser yirmi iki bölümden meydana gelmiştir. Tıp tarihimizde frengi hastalığını ve tedavisini anlatan ilk eserdir. Ayrıca bu eser ilk defa ateşli silah yaralanmalarından söz etmektedir.

Süleymaniye Hekimoğlu Ali Paşa 568'de kayıtlı bir nüshası vardır.

Kitabü'l-Mühimmat

Yazarı bilinmiyor.

Tercüme ve te'lif karışımı bir eserdir. Eserin yazılış yılı belli değildir. Eserde Hacı Paşa'yı "rahmetullahi aleyh" diye hayırla anmasından Hacı Paşa'nın 1417'de ölümünden sonra yazılmış olduğu anlaşılmaktadır. Diyarbakır nüshasının istinsah tarihi 926 (1519)'dır.

Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi-İhtisas Kütüphanesi 1353/1'de ve Nuruosmaniye Kütüphanesi 3617'de kayıtlı iki nüshası bilinmektedir.¹¹⁵

Kemâliyye

Yazarı bilinmemektedir. Mehmed b. Mahmud Şirvanî'ye ait olduğu iddia edilmektedir.¹¹⁶ Kitabın hiçbir yerinde yazarın adı zikredilmez. Ali Haydar Bayat'a göre birkaç yerde Akşemseddin'den "rahmetullah" (10a/6, 11b/8) diye bahsetmesi, kitabın en erken Akşemseddin'in ölüm tarihi olan 1459'dan sonra yazıldığını, dolayısıyla Fatih'e yetişememiş olan Şirvanî'ye ait olamayacağı gerçeğini ortaya koyar. Bursalı Mehmet Tahir'in *Osmanlı*

¹¹⁵ Sadettin Özçelik - Halil Kaya; "15. yy.da Yazılmış Bir Tıp Kitabında Geçen Tıbbi Terimler" Tıp Tarihi Araştırmaları 6, İstanbul, 1997, s: 63-79.

¹¹⁶ Muhammet Yelten; Şirvanlı Mahmud / Kemaliyye ..., s: 12.-Bedii N. Şehsuvaroğlu ve ark; a.g.e., s: 59.

Müellifleri'nde¹¹⁷ eseri Şirvanî'ye mal etmesinden itibaren onu kaynak alanlar da aynı görüşü benimsemişlerdir. Osman Şevki ise bir yayınında¹¹⁸ Cerrah Mesud'un eseri olduğunu kaydetmiştir.¹¹⁹

Yazarın kendi ifadesine göre Bursa'da Şeyh Kemaleddin'in teklifi ile yazılmıştır. Giriş ve onbir bölümden meydana gelir. 1.Baş, 2.Göz, 3.Ağız, 4.Diş, 5.Bel, 6.İdrar yolları, 7.Cima, 8.Makad kaşınmaları, 9.Şerbetlerin terkibi, 10.Macunlar, murabbalar, 11.Etibbaya vasiyet konularını işler.

Nüshaları : Süleymaniye Laleli 1646, Bağdatlı Vehbi 1465, Şehid Ali Paşa 2074; İ. Ü. Tıp Fak. Tıp Tarihi Kürsüsü Küt. 12; Bursa Genel Kitaplığı Morali kısmı 810 ve Bursa Haraççioğlu 1149/6'da nüshaları vardır.¹²⁰

¹¹⁷ Bursalı Mehmet Tahir; *Osmanlı Müellifleri III*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1342, s: 139, 235; *Latin Harfleri ile Osmanlı Müellifleri III*, Meral Yayınevi, İstanbul, 1975, s: 98-99.

¹¹⁸ Osman Şevki Uludağ; "Eski Tıbbımızda Değerli Kitaplar", *Ülkü*, C: 5, S: 30, (Ağustos 1935), s: 422.

¹¹⁹ A.Haydar Bayat; "Muhammed bin Mahmud Şirvanî ve Göz Hastalıklarına Ait Eseri Mürşid, s: 33.

¹²⁰ A.Haydar Bayat; a.g.e.,

MATERYAL ve METOD

Tezimizin konusu olarak ilk dönem Türkçe tıp yazmalarındaki cilt hastalıklarını seçtik. XIV. ve XV. yüzyılları içine alan bir dönemle çalışmalarımızı sınırladık.

İncelediğimiz XIV. ve XV. yüzyıllarda telif ve tercüme edilmiş olan Türkçe tıp yazmalarından bir kısmı, genel tıp bilgileri ve sağlığı koruma yöntemlerine ağırlık vermiş olduğu için, tezimizde ana kaynak olarak bu eserlerden istifade edemedik (*Tuhfe-i Mübarizi* gibi). Bir kısmı ise sadece bir alana ait eserler olduğu için istifade etmemiz mümkün değildi (*Mürşid* ve *Miftahü'n-Nur ve Hazainü's-Sürur* gibi göz hekimliğine ait olanlar ile *Mecmuatü'l-Fevâid* gibi sadece iç hastalıklarından bahsedenler). Bazıları cinsellikle ilgili eserler (*Bahname-i Padişahi* gibi), bazıları da kıymetli taşlarla ilgili olanlardır (*Tuhfe-i Muradi* gibi). Bir kısmına ise ulaşmamız mümkün değildi (*İlyasiye* gibi). Bu eserlerin bir kısmından ikincil kaynak olarak istifade etmeye çalıştık.

En fazla faydalandığımız eserler ise, tedavi ağırlıklı olanlardır. Bunlardan, cilt hastalıklarını müstakil bahisler olarak ele alan *Müntehab-ı Şifa*, *Edviye-i Müfredde*, *Yadigâr*, *Tervihü'l-Ervah*, *Kamilü's-Sinaatü't-Tıbbiye Tercümesi*, *Kitab-ı Müntehab-ı fi't-Tıbb*, *Cerrahiyyetü'l-Haniyye*'den en fazla yararlandık.

Haza'inü's-Sa'adat, *Akrabadin Tercümesi*, *Mücerrebnâme*, *Müfredât-ı İbn-i Baytar Tercümesi*, *Tuhfe-i Mübarizi*, *Tuhfe-i Muradi* gibi eserlerden konumuzla ilgili alıntılar yaptık.

Tezimize başladığımızda, dönemi itibariyle yeterli lügat olmaması dolayısıyla öncelikle transkripsiyonlu metinler üzerinde çalıştık. Bu açıdan en çok yararlandığımız ve en geniş anlamda cilt hastalıklarından bahseden Zafer Öner'in transkripsiyonunu yaptığı Hacı Paşa'nın *Müntehab-ı Şifa*'sı olmuştur. Eserin 35 ila 42. babları arası ile 48, 49 ve 50. bablarından tamamen; 6 ve 7. bablarından kısmen olmak üzere eserin tamamından seçmeler suretiyle istifade ettik.

Ayrıca İlter Uzel'in hazırladığı Sabuncuoğlu Şerefeddin'in *Cerrahiyyetü'l-Haniyye*'sinden de 1. babın 22, 47, 49 ila 53 arası, 55 ve 57, 2. babın 40, 41, 42, 45, 51, 53, 92 ve 98. fasılları ile kitabın sonundaki mualecat babından kısmen veya tamamen yararlandık..

Bu iki eserden edindiğimiz tecrübelerle kütüphane çalışmalarımıza başladık. Mustaf Canpolat'ın bir makale ile tanıttığı ve lugatçe hazırladığı *Edviye-i Müfrede* ile işe başladık. İçinde “*tenin taşında olan illetler ve sıtmaları beyan ider*” şeklinde bir bahis olmasına rağmen oldukça sınırlı (255a'dan 257b'ye kadar 2,5 varak) olan cilt hatalıkları konusunda materyel bulabilmek için Süleymaniye Pertevniyal 744/2'deki harekeli nesihle yazılmış nüshayı başından sonuna kadar taradık.

Daha sonra Süleymaniye Hamidiye 1041'deki *Yadigar* nüshasını baştan sona gözden geçirdikten sonra cilt hastalıklarıyla ilgili oldukça uzun bir bölümün (varak 168a'dan 185b'ye kadar) transkripsiyonunu çıkardık.

Sadece Topkapı Sarayı Kütüphanesinde bulunan *Tervihü'l-Ervah*'ın ikinci kitabındaki cilt hastalıklarıyla ilgili bölümlerin (329b varaktan 355a varaka kadar) mikrofilmlerini alarak transkripsiyonunu çıkardık. Ancak eserin manzum oluşu dolayısıyla gereksiz fazlalık ve kısaltmalar, ayrıca talik hatlı oluşu yüzünden oldukça zorlandık ve bazı bölümlerini okuyamadık.

Daha sonra İst. Üniv. İst. Tıp Fak. Tıp Tarihi ve Deontoloji A.B.Dalı Kütüphanesinde bulunan *Kamilü's-Sinaa fi 'İlmü't-Tıbb Tercümesi* adlı eseri Sayın Prof. Dr. Nuran Yıldırım'ın ilgisiyle bularak inceledik ve cilt hastalıklarıyla ilgili yaklaşık iki varaklık kısmı (120a'dan 122a'ya kadar olan *yirmidokuzuncu bab*) transkripte ettik. Oldukça kötü bir hatla istinsah edildiği için bazı kısımlarını okumakta güçlük çektik.

En son olarak da *Kitab-ı Müntehab-ı fi't-Tıbb* isimli eserin cilt hastalıklarıyla ilgili bölümünü (128b varaktan başlayan “*bedenin taşra yüzünde olan illetler*” başlıklı dokuzuncu makaleyi, 142a varak sonundaki “*hummayat ya'ni ısıtmalar*” başlıklı 12. faslı hariç), İzmir'deki VI. Türk Tıp Tarihi Kongresinde bir bildiri ile tanıtan Sayın Prof. Dr. Ali Haydar Bayat'ın gönderdiği fotokopilerden transkripte ettik.

Bedii Şehsuvaroğlu'nun yayınladığı *Haza'inü's-Sa'adat*, Mustafa Argunşah'ın yayınladığı Şirvanî'nin *Tuhfe-i Muradî* isimli eserlerden ve doktoraya başladığımız ilk yıllarda dönem ödevi olarak çalıştığımız ve Süleymaniye'deki nüshalarını gördüğümüz *Mücerreb-name*'nin İlter Uzel ve Kenan Süveren tarafından yayınlanan transkripsiyonu oldukça bozuk metni ile kendi çalışmalarımızı karşılaştırarak alıntılarımızı yaptık. Ayrıca Naşid Baylav'ın Fatih Dönemi ile ilgili çalışmasından *Akrabadin Tercümesi* ile ilgili alıntılar yaptık. İki yüksek lisans tezinden *Tuhfe-i Mübarizi* ve

Muhammed Yelten'in yayınladığı *Kemaliyye*'den pek fazla alacak bilgi bulamadık.

Çalışmalarımız esnasında, dönemimizle ilgili olmasa da, bize yardımcı olacağını düşündüğümüz ve çok nüshaları olan Nidai'nin *Menafiu'n-Nas*'ının ilgili bölümlerini de inceledik. Ayrıca daha yakın dönemden olmak üzere N.Kemal Kurt'un doktora tezi olan Şanizade'nin *Kanunü'l-Cerrahin* adlı eserinden de adı geçen tez dolayısıyla yararlandık.

Özetle incelediğimiz eserleri liste halinde verecek olursak ortaya şu liste çıkmaktadır. Listede önce eserin adı, sonra incelenen eserin hangi nüsha olduğu belirtilmektedir. Bizzat orijinalinden incelediğimiz eserlerin yanında [--] içinde verilen isimler, eser hakkında değerlendirme yapanları; (--) içinde verilenler ise incelediğimiz eserin transkripsiyonlu metnini hazırlayanları belirtir.

Edviye-i Müfredde Süleymaniye Pertevniyal 744/2 [Mustafa Canpolat]

Müntehab-ı Şifa Malatya Genel Kütüphanesi 1196/2 (Z.Önler)

Yadigar-ı İbn-i Şerif Süleymaniye Hamidiye 1041

Tervihü'l-Ervah Topkapı Revan 1681 [B.Şehsuvaroğlu]

Müfredat-ı İbn-i Baytar Tercemesi Süleymaniye Es'ad Efendi 2497

Cerrahiyetü'l-Haniyye Paris Bibliothéque National Suppl. Turc, 693 (İ.Uzel)

Mücerreb-name Süleymaniye Fatih 3619 [İ.Uzel-K.Süveren]

Tuhfe-i Muradi Arkeoloji Müzesi 728 (M.Argunşah)

Tuhfe-i Mübarizi Paris Nüshası (A.Derin)

Haza'inü's-Sa'adat Topkapı III.Ahmed Hazine 557 (B.Şehsuvaroğlu)

Kitab-ı Kamilü's-Sınaa fi 'ilmü't-Tıbb İ.Ü. İst. Tıp Fak. Deontoloji ve Tıp Tarihi A.B.Dalı Kütüphanesi, No: 4480.

Menafi'u'n-Nas Süleymaniye Laleli 1649

Kemaliye Süleymaniye Laleli 1646 (M.Yelten)

Kitabü'l-Müntehab fi't-Tıbb Tire, Necip Paşa Küt., No: 591. [A.H.Bayat]

Bütün bu dökümanları topladıktan sonra işin belki de en zor olan kısmına, bunları biraraya getirip düzenlemeye başladık. O dönem kullanılan kelimelerin karşılıklarını bulmakta oldukça zorlandık. Türk Dil Kurumu'nun *Yeni Tarama Sözlüğü*, Ferit Devellioğlu'nun *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*'ı, Mustafa Nihat Özön'ün *Osmanlıca Türkçe Sözlük*'ü

Nur 1.0 sürüm CD'de yer alan *Osmanlıca-Türkçe Sözlük*, D.Mehmet Doğan'ın *Büyük Türkçe Sözlük*'ü, Bekir Topaloğlu ve Hayrettin Karaman'ın *Arapça-Türkçe Yeni Kamus*'u, Mevlüt Sarı'nın "*el-Mevarid*" *Arapça-Türkçe Lugat*'ı, Türk Dil Kurumu'nun *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi Dizini*, Şemseddin Sami'nin *Kamus-ı Türki*'si ve *Redhouse Sözlüğü*'nden istifade ettik.

Ayrıca Naşid Baylav'ın *Fatih Sultan Mehmed Devrinde (Te'lif, Terceme ve İstinsah edilen) Tıb Eserleri ile İlaçlar*, Turhan Baytop'un *Türkiyede Bitkiler ile Tedavi* eserleri, Mustafa Canpolat'ın *XIV. Yüzyılda Yazılmış Değerli Bir Tıp Eseri Edviye-i Müfredde*, Sadettin Özçelik ve Halil Kaya'nın *15. yy.da Yazılmış Bir Tıp Kitabında Geçen Tıbbi Terimler*, Esin Kahya'nın *İki Osmanlıca Metinden Derlenmiş Anatomi ve Fizyoloji Terimleri* makalelerindeki lugatçeler; Zafer Önler'in *Müntehab-ı Şifa*, Bedii N.Şehsuvaroğlu'nun *Hazâ'inü's-Sa'âdât*, Mustafa Argunşah'ın *Tuhfe-i Muradi*, Abdi Özkök'ün *Gayetü'l-Beyan fi Tedbir-i Bedeni'l-İnsan*, Muhammed Yelten'in *Kemaliye*, Mustafa Özkan'ın *Mahmûd b. Kadî-i Manyas, Gülistan Tercümesi*, Hüseyin Arif'in *Yunus Emre* eserleri için hazırladıkları sözlüklerden; Nuran Yıldırım, İltar Uzel, Adnan Derin, Nurhan Kafadenk, N.Kemal Kurt, Suzan Bozkurt, ...'in doktora veya yüksek lisans çalışmaları için hazırladıkları sözlüklerden yararlandık.

Topladığımız dökümanları hastalıklara göre sınıflandırmaya çalışırken, bazı kelimelerin farklı eserlerde farklı şekillerde kullanılması dolayısıyla tasnifde güçlük yaşadık. Bu günkü anlamda ayrıma tabi tutmanın güçlüğüne bilmemize rağmen, aynı veya yakın dönemlerde de bazı farkların olması bizi hayli uğraştırdı. Bu yüzden her hastalıkla ilgili önce terminoloji çalışması yapıp, değişik kaynaklardaki karşılıkları vererek işe başlamayı uygun gördük. Daha sonra hastalıkların sebeplerini, belirtilerini, varsa tiplerini ve tedavilerini belirli bir üslup içinde vermeye çalıştık. Transkripsiyonu yapılan metinleri aynı zamanda sadeleştirerek vermeye gayret ettik. Ancak bazan gereksiz tekrarlar halini aldığını da gördük. O yüzden bazı anlaşılabilir yerleri doğrudan vermeyi tercih ettik. Orijinal metinlerin kaynaklarda hangi varakta olduğunu da araştırmacılar için kolaylık olsun diye sonunda belirttik. (Kısaltmalar bölümündeki açıklamalara bakınız.)

Her kul gibi biz de hatasız olamayacağımızın bilincinde olarak en az hata ile tezimizi tamamlamaya gayret ettik. Takdir ilim erbabınıdır.

KISALTMALAR

YAZMA ESERLER

- (EM) *Edviye-i Müfredde* Süleymaniye Pertevniyal 744/2
- (MŞ) *Müntehab-ı Şifa* Malatya Genel Kütüphanesi 1196/2 (Z.Önler)
- (Y) *Yadigar-ı İbn-i Şerif* Süleymaniye Hamidiye 1041
- (TE) *Tervihü'l-Ervah* Topkapı Revan 1681 [B.Şehsuvaroğlu]
- (İB) *Müfredat-ı İbn-i Baytar Terc.* Süleymaniye Es'ad Efendi 2497
- (CH) *Cerrahiyetü'l-Haniyye* Paris Bibl.N.Suppl.Turc, 693 (İ.Uzel)
- (M-N) *Mücerreb-name* Süleymaniye Fatih 3619 [İ.Uzel-K.Süveren]
- (TM) *Tuhfe-i Muradi* Arkeoloji Müzesi 728 (M.Argunşah)
- (T) *Tuhfe-i Mübarizi* Paris Nüshası (A.Derin)
- (HS) *Hazainü's-Saadat* Topkapı III.Ahmed Hazine 557
- (MN) *Menafi'u'n-Nas* Süleymaniye Laleli 1649
- (K) *Kemaliye* Süleymaniye Laleli 1646 (M.Yelten)
- (MT) *Kitabü'l-Müntehab fi't-Tıb* Tire, Necip Paşa Küt., No: 591.
- (KS) *Kitab-ı Kamilü's-Sınaa fi 'ilmü't-Tıbb* İ.Ü. İst. Tıp Fak. Tıp Tarihi A.B.Dalı Kütüphanesi, No: 4480.

LUGAT ve SÖZLÜKLER

- (D) Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lugat*
- (CD) Nur 1.0 CD'deki *Osmanlıca-Türkçe Sözlük*
- (MNÖ) Mustaf Nihat Özön, *Osmanlıca / Türkçe Sözlük*
- (KT) Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki*
- (M) Mevlüt Sarı, *el-Mevarid, Arapça-Türkçe Lugat*
- (AT) B.Topaloğlu-H.Karaman, *Arapça Türkçe Yeni Kamus*
- (MD) D.Mehmed Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*

ÇİÇEK ve KIZAMIK

جُدْرِي : Cüderi   حَسْبِه : Hasbe

DEYİMLER – İSTILAH - TERMİNOLOJİ

Cüderî: (A) Çiçek hastalığı.

Hasbe: [hasba] (A) Kızamık hastalığı.

Bütün lugatlerde cüderi için çiçek hastalığı, hasbe için kızamık karşılığı verilmektedir. “cüderi :çiçek ‘illeti” (KT) “cüderi diyü çiçege dirler” (KM 7a, 37a)¹ Kabarcık denilen hastalık. (CD) *el-cüderiyyü, el-cederiyyü* : Çiçek hastalığı. (M)

“*hasbe : kızamuk*” (KT) *el-hasbetü* : Kızamık. (AT) Devellioğlu “kelime ‘hasebe’ şeklinde kullanılır.” diye belirtmektedir.(D) Hasta kişiye “mahsub” derler. (CD) *Divanü Lûgati’t-Türk*’te “Kızlamuk : Kızamık.” olarak geçmektedir. *Tervihü’l-Ervah*’ta hasbe karşılığı verilen “verb” ‘fesad, fasid olma’ gibi anlamlara gelmektedir. “*olur hasbenün adı verb işitgil*” (TE 334a)

Birçok batı dillerinde çiçek hastalığına verilen ad Variola’dır. Anglo-Sakson ülkelerinde **Small-Pox**, [“small pox, pist” (Stein. 317)²] Ortaçağ İslam dünyasında **Cüderi**, Anadolu’da ve Türkler arasında **Çiçek hastalığı** yaygın isimleridir.³

Çiçek hakkında ilk olarak eser yazan ve en açık tarifini veren büyük İslam hekimi Ebubekir Zekeriya Razi (852-932)’dir. Razi’nin *Kitabü’l-Cüderi ve’l-Hasbe* ismini verdiği bu eser *De Variolis et Morbillis* ismiyle de Latinceye çevrilmiştir. İbn-i Sina (980-1037)’da *Kanun*’unda çiçekten bahsetmiştir. Ancak Variola - Cüderi tabiri Ortaçağda genellikle döküntülü hastalıklara verilen bir isimdir.⁴

¹ Sadettin Özçelik - Halil Kaya; “15. yy.da Yazılmış Bir Tıp Kitabında Geçen Tıbbi Terimler” Tıp Tarihi Araştırmaları 6, İstanbul, 1997, s: 67.

² Sadettin Özçelik - Halil Kaya; “15. yy.da Yazılmış Bir Tıp Kitabında Geçen Tıbbi Terimler” Tıp Tarihi Araştırmaları 6, İstanbul, 1997, s: 67.

³ Bedii N. Şehsuvaroğlu ve ark; Türk Tıp Tarihi, Bursa, 1984. s: 122.

⁴ Bedii N. Şehsuvaroğlu ve ark; Türk Tıp Tarihi, Bursa, 1984, s: 122.

Bizim incelediğimiz dönemde ise ‘çiçek’ tabiri genellikle döküntülü hastalıklar için kullanılmakla birlikte sadece ‘çiçek hastalığı’ için de kullanılmaktadır. Bu hususta en güzel örneğimiz *Edviye-i Müfredede*’deki şu başlıktır: “*hasbe ve cüderi ki çiçek çıkarmakdur*” (EM 255b)

Hasbe, kızamık; cüderi ise çiçek karşılığı kullanılmakla birlikte bu tür döküntülü hastalıklar genelde çiçek çıkarmak başlığı altında anlatıldığından bu cümle şu şekilde anlaşılmalıdır: “Kızamık ve çiçek döküntülü hastalıklardır.”

Yadigâr’da ise cüderi tabiri kullanılmayıp çiçek denilmektedir. “*çiçek ve hasbe ikisi dahı bir cinsdür*” (Y 162b). Ancak konunun başlığında kullandığı “çiçekler” kelimesinden de yine de çiçek başlığını döküntülü hastalıklar için de kullandığını düşünebiliriz. “*hasbe ve çiçekler ‘ilacındadır*” (Y 162b) Daha sonra ise “*ve kızamıkda bir mücerreb nesne*” (Y 169b) şeklinde ayrıca kızamık tabiri kullanılmaktadır

Müntehab-ı Şifa’da otuz dokuzuncu bab’ın başlığında çiçek ile birlikte hasba ve kızamık bir arada kullanılmaktadır.

“*kurd eşeni ve hasba ve demregü ve çiçek ve kızamık çıkarmağında ve sebebinde ve ‘ilacındadır*” (MŞ 131b)

Konuya hasba ve çiçek sebebinden başlar. “*hasba ve çiçek sebebi*” (MŞ 134b)

Daha sonra kızılçuk ve kızamuk şeklinde daha hafif iki durumu bildirir. “*kızılçuk dedükleri hasbanun zaifidür kızamuk dedükleri çiçeğün yeynisidür*” (MŞ 134b) Yani “Kızılçuk dedikleri hasbanın zayıfıdır. Kızamık dedikleri çiçeğin hafifidir.” dedikten sonra “*hasba ve çiçek kızamuğun alameti oldur ki*” (MŞ 134b) diyerek başlayıp hasba ve çiçek kızamığı olarak adlandırdığı hastalıklar veya hastalığın belirtilerini sayar. Burada “hasba” ve “çiçek kızamığı” şeklinde ifadelerden “hasba ve çiçek” hastalıkları dolayısıyla oluşan döküntülere kızamık adı verilmiş olabileceğini düşünüyoruz.

Terviü’l-Ervah’da ise “*fi ‘illeti’l- hadiseti fi zahiri’l bedeni ve hiye müştemilün ‘ala ‘iddeti fusulin*” diye başlayıp cilt hastalıklarını ele alan 4. makalenin “*el-faslu’s-sani fi’ş-şerri ve ‘ilacuha*” başlıklı 2. faslında “*kızamuk şerri adı bilgil anı / nedür hasfe bu dilce kurdeşanı*” (TE 330b) ve “*el-faslu’r-rabi’ fi’l- hasbeti ve’l-cüderi ve’s-sü’lül ve ‘ilacuha*” başlıklı 4. faslında ise şu cümleler yer almaktadır :

“olur hasbenün adı verb işitgil / sigil adı olur şü'lûl bilgil
kızıl şer etdürür hasbe tağılmış / taru bigi bure zahmı bigi olmış
diyesin cüderi safravidür ol / arada fark az olur degül bol” (TE 334a)

Bu yüzden eseri inceleyen Bedii N. Şehsuvaroğlu “Şerri : Kızamık; Hasbe : Kızıl ?” şeklinde mana vermişse⁵ de burada شَرِّي (şerri) şeklinde harekelenmiş olan kelimenin aynı yazılışlı olan ‘kurdeşenin hafif şekli’ “şerâ” olduğu beytin devamındaki “nedir hasfe bu dilce kurdeşeni” ifadesiyle de desteklenebilir. Arapça lugatlerde de “eş-şerâ : Kurdeşen hastalığı.” şeklinde belirtilmektedir. *Yadigar*’da ise “şera kim türkce eşeni dirler” (Y 174a) cümlesi ile kurdeşeni yerine sadece eşeni kullanılmaktadır ki bu da kurdeşenin daha hafifi olarak anlaşılabilir. Ancak bir önceki paragrafta da belirttiğimiz üzere hasbe (kızamık) ve cüderi (çiçek) hastalıklarında görülen döküntülere kızamık isminin verilebileceği düşüncesinden hareketle, kurdeşenin hafifi olarak adlandırabileceğimiz şera için kızamık tabirinin kullanılması hasbe anlamındaki kızamıktan farklılık arzetmektedir. Buna benzer bir durum Abdulvehhâb el-Mardânî’nin *Kitabu’l-Müntehab fi’t-Tıb* adlı eserinde de mevcuttur. 9. makalenin 7. faslında “sera (şire, şirre gibi de okunabilir) yani kızamuk” anlatılırken 8. fasılda ise “çiçek ve hasbe” konusu bildirilmektedir ki bu da kızamık tabirinin daha geniş anlamda kullanıldığının göstergesidir.⁶

İncelediğimiz dönemin sonunda yazıldığı tahmin edilen ve yazarı belli olmayan *Kitabü’l-Mühimmat* adlı eserde ise bugünkü anlamı verecek bir cümle vardır. “cüderi diyü çiçege dirler” (KM 7a.5, 37a.12)⁷

Razi ve İbn-i Sina çiçek ile kızamığı birbirinden ayırmaya çalışmışlarsa da tam olarak başaramamışlardır. XVI. yüzyılda Kızamık’ın, XVII. yüzyılda devrinin büyük klinikçisi Thomas Sydenham (1624-1689)’ın çalışmaları ile Kızıl’ın, XVIII. yüzyılda Bergen tarafından Kızamıkçık (Rubella)’nın ve XIX. yüzyılda da Duke tarafından Dördüncü hastalık’ın klinik ayrımları kesin olarak yapıldı. Sydenham hastalığın klinik olarak en güzel tarifini veren yazardır. Böylece Variola deyimini artık sadece Çiçek için kullanıldı.⁸

⁵ Bedii N. Şehsuvaroğlu; “Şair ve Hekim Ahmedî (Hayatı ve Eserleri), İst. Ü. Tıp Fak. Mecm. C:16 S:4 (1954) s: 618

⁶ Ali Haydar Bayat’ın VI. Türk Tıp Tarihi Kongresi’ndeki sunduğu Osmanlı Sarayına Sunulan İlk Tıp Kitabı *Müntehab [-1430]* isimli bildirisinden alınmıştır.

⁷ Sadettin Özçelik - Halil Kaya; “15. yy.da Yazılmış Bir Tıp Kitabında Geçen Tıbbi Terimler” Tıp Tarihi Araştırmaları 6, İstanbul, 1997, s: 67.

⁸ Bedii N. Şehsuvaroğlu ve ark; *Türk Tıp Tarihi*, Bursa, 1984, s: 122.

Günümüz bilgilerine göre çiçek ve kızamık :

Çiçek Hastalığı : Çocuklarda daha sık görülür. Çiçeğin etkeni Poxvirus grubundan bir virüstür; hastalık yaralarının içinde bulunur ve hastanın eşyalarıyla, hastaya yaklaşımla, sineklerle ve virüslü havanın solunmasıyla bulaşır. Kuluçka dönemi 10-14 gündür. Ani ve şiddetli belirtilerle başlayan hastalıkta baş ve sırt ağrısı, kusma, kas sertleşmesi ve 39-40°C'ye varan ateş görülür. 3-4 gün süren bu başlangıç dönemini vücutta kırmızılık izler, ateş düşer. Önce yüzde, ardından baş, göğüs, sırt, kol ve bacaklarda sert kabartılar durumunda küçük kırmızı lekeler belirir. Bunların içi sıvı doludur, daha sonra bunlar sivilce biçiminde cerahatli kesecikler durumuna dönüşür. Bu sırada ateş yeniden yükselir. 12. gün dolayında sivilceler patlar, 16. gün dolayında da sivilcelerin üzeri kabuklaşır. 2. ve 3. haftalarda kabuklar yerlerinde çubuk bırakarak düşerler. Seyrine göre üç tip çiçek hastalığı tanımlanır: Basit tipte; sivilceler birbirinden ayrıdır ve hastalığın gidişi iyidir. Konflüan tipte; sivilceler bir araya gelerek yüzeysel abseler oluştururlar. Hastalığın gidişi kötüdür. Sivilcelerde, mukozalarda ve göz konjonktivasında kanamaların görüldüğü hemorajik tip, çiçek hastalığının en ağır ve en çok öldürücü tipidir. Çiçek hastalığının belirli bir tedavisi yoktur. Saçı kısa kesilen hasta yatırılır ve derisi %1 potasyum permanganat eriyiği ile yıkanır. Bu arada yüz sık sık yıkanarak gözlerle birlikte korunmalıdır. Hasta 6 hafta karantinaya alınır. İlaç tedavisi uygulanırken, hastaya yaklaşmış kişiler de aşılanarak göz altında tutulmalıdır. Eskiden büyük salgınlar yapan ve pek çok kişinin ölümüne yol açan çiçek hastalığından korunmak için aşılama yapılırdı. Bu da 1-20 yıl arasında bağışıklık sağlardı. 1966'da WHO'nun başlattığı kampanya sonucu tüm Dünya ülkelerinde çiçek aşısı yağılarak, hastalık artık görülmez oldu ve çiçek aşısı zorunlu aşı programından çıkarıldı.⁹

Kızamık : Özellikle 3-10 yaş arası çocuklarda görülen bulaşıcı ve salgın bir virüs hastalığıdır. 10-12 günlük kuluçka döneminden sonra hastada ateş, titreme, baş ağrısı, ağız ve iç yanaklarda Koplik lekeleri denen döküntüler, burun-göz nezlesi, öksürük, aşırı susama ve ışıktan rahatsız olma görülür. 3-4 gün sonra artan ateşten ötürü yüzde [saçlı deri sınırı ve kulak arkasından] başlayan kırmızı döküntüler daha sonra sivilceli [eritematö-papüler] döküntüler halinde tüm vücuda yayılır. [Gövde ve ekstremitelerdeki

⁹ Milliyet Büyük Ansiklopedi, "Çiçek Hastalığı" maddesi, C: 3, 1986, s: 1198.

lekeler az, yüzdekilerse sıktır. Birkaç gün içinde döküntüler birbirleriyle birleşerek plaklar yaparlar.] Başka hastalığa dönüşmezse ateş düşer, lekeler belirsizleşerek 3-4 gün içinde yok olur. Kızamık kimi çocuklarda hafif, kimilerinde ise ağır geçebilir. Ağır durumlarda ölüme götürebilir. Hastalık akciğer ve solunum yolları iltihaplarına (bronko-pnömoni), kulak iltihapları (otit) [ve beyin iltihabı (ensefalit)] gibi tehlikeli komplikasyonlara yol açabilir. Hastalık süresince hastanın sıcak ve temiz havalı bir odada kalması, sulu gıda alması, burun ağız ve kulak temizliğine özen gösterilmesi gerekir. [Parasetamol gibi ilaçlar ve komplikasyonları önlemek için antibiyotikler uygulanır.] Kızamık yaşam boyu süren kesin bir bağışıklık sağlar.¹⁰

SEBEPLER - ETYOLOJİ

Çiçek (cüderi) ve hasbe (kızamık) ve sebepleri; o dönemin anlayışına göre genellikle kandan, kanın kaynamasından yani müteaffin olup (bozulma) safravi özellikteki kandan olduğu şeklinde belirtilmektedir.

Çiçek ve hasbe (kızamık) ikisi de bir cinstir. İkisinin de sebebi kandan ve kan kaynamasından olur. Lakin çiçek maddesi azraktır (daha azdır) ve safravi kandır, kuruluğa mayildir (meyillidir).

“çiçek ve hasbe ikisi dahı bir cinsdür ikisinün dahı sebebi kandan ve kan kaynaduğundan olur likin çiçek maddesi azrakdur ve safravi kandur kuruluğa mayildür” (Y 162b)

Hasba ve çiçek; sebebi kanın kaynayıp harekete geçmesi, müteaffin olup (bozulup) safravi olmasıdır.

“hasba ve çiçek sebebi kan kaynadup harekete gelüp müteaffin olup safravi olmakdur” (MŞ 134b)

Müntehab-ı Şifa'ya göre çocuklarda ve gençlerde olur, sıcak havada ve ilkbahar ve yaz günlerinde çok olur, yaşlılarda az olur.

“oğlancuklarda ve yigitlerde olur ve ıssı havada ve ilk yazın ve yay günlerinde çok olur kocalarda az olur” (MŞ 134b)

Yine *Müntehab-ı Şifa*'da hasbanın bir başka çeşidinin de kabarcıklar olduğu, kanın kaynamasından meydana geldiği, maddesinin safravi kandan olduğu, kuruluğa ve ıssilige (sıcaklık veya habaset) meylinin bulunduğu

¹⁰ T. Saylan, *Deri ve Zührevi Hastalıklar*, s: 101-102.; Milliyet B. Ansiklopedi, “Kızamık”, C: 8, s: 3103.

bildirilir. Bu yüzden hasba beteratları gici olup, deriden yukarı çıkmadığı ve onun için hasba tebah olmuş (bozuk) kandandır dediklerini belirtir.

“bir dürlü dahı hasbayiçün kabarcuklardur ki kan kaynamağından olur maddesi safravi kandandır ki meyli kuruluğa ve issiligidür bu sebeplerden ötürü ki hasba beteratları gicidür deriden yukarı çıkmaz andan derüz ki hasba tebah olmuş kandandır” (MŞ 135a)

Tervihü'l-Ervah'da *“fi'l-cüderi”* alt başlığı altında hayz kanı karışmış süt içen çocuklarda cüderi meydana geldiği şu şekilde bildirilir:

*“dem-i hayzu lebenden ki içer etfal
sabide cüderi olur peyza be-herhal
ol bedenden ‘ufunet bulmaz kan
‘asara bigi ider na-gâh galeyan”* (TE 335a)

Yadigar'da *“çiçek ve hasbe ikisi dahı bir cinsdür”* diye başlayan bölümde ikisinin de kandan ve kan kaynamasından olduğu, çiçek maddesinin azrak (daha az) ve safravi kan olduğu, kuruluğa mayil (meyilli) olması sebebiyle beşerelerinin (besereleri şeklinde okunursa döküntüleri anlamına gelebilir ki bu daha uygundur) hasbe (kızamık döküntüleri) gibi ufacık olup deriden yukarı (belirgin) kalkık olduğu, yumru olmadığı ve hatarlurak (hatarlıca, biraz tehlikeli) olduğu, bu yüzden çiçeğin maddesinin azgınrak (biraz azgın, taşkın, sapkın) olduğu belirtilir.

“ikisinün dahı sebebi kandan ve kan kaynadağından olur likin çiçek maddesi azrakdur ve safravi kandur kuruluğa mayildür bu sebebden beşereleri hasbe gibi uvacuk olur deriden yukarı olur ve kalkuk olur yumru olmaz ve hatarlurak olur andan ötürü kim anun maddesi azğınrak olur” (Y 162b)

Her iki eserdeki bu cümlelerde geçen “beterat” ve “beşere” kelimelerini irdelememiz gerekiyor. Burada bize *Edviye-i Müfredde*'deki “beserat” kelimesi yardımcı olacaktır.

“beserat ya'ni sivilciler ki ademün gevdesinde olur dürtücek giderür ki arabca kulkas dirler” (EM 233b)

Yine *Tervihü'l-Ervah*'da da “besre” şeklinde bir kelime kullanılmıştır.

*“ulu besreler olur ebyaz ahmer
ten a'zasında kim vardur seraser”* (TE 335a)

Zafer Önler, Muntehab-ı Şifa için hazırladığı sözlükte¹¹ “Beterat: (Far.) Kaşıntı ve kabarcıklar şeklinde beliren bir grup cilt hastalığının genel adı.” şeklinde Farsça bir kelime olarak verse de kelimenin aslının “beserat” olduğunu düşünmekteyiz. Aynı şekilde diğer eserdeki ‘insan derisinin dış tabakası’ anlamına gelen “beşere” kelimesinin de “besere” olduğunu sanıyoruz. Her ikisinde de yazılıştaki birinde bir nokta eksikliği (se-te), diğerinde ise çentik fazlalığı (se-şın) sebebiyle bu şekiller almış olabileceği kanaatindeyiz. Kelimenin lugatlerdeki karşılığı şu şekildedir:

Besr : [besere] (A) (C. Besûr) Vücutta çıkan sivilce, ufak çıban. (D) “*besere* : Bir nev’i küçük sivilce. *besere-i rediye*, *besere-i habise* : Çıktığı yeri kangren ider mühlik bir sivilce”. (KT) Besere-i habise : Kara kabarcık denilen ve çıktığı yeri kangren eden öldürücü bir hastalık. (D)(CD) Karakabarcık : Şarbon (T.Saylan) Besur : (A) (Besr. C.) Siğiller, sivilceler, küçük çıbanlar. (CD) Besre: Aslı “büsre”, bkz. Büsre. Besur :Aslı “büsûr”, bkz. Büsûr. Büsre : Pustule. Büsûr : Sivilceler. Büsûr-ı lebeniyye : Yüzde ve diğer organlarda olan süt gibi beyaz sivilceler. Büsûr-ı sığâr : Küçük sivilceler.¹²

Yine aynı yerde geçen “kuruluğa ve issilige meyilli” ifadesindeki *issilig*, *Tarama Sözlüğü*’ne¹³ göre “sıcaklık, hararet veya vücutta sıcaktan çıkan sivilce” manalarına gelmekle birlikte habis tümörler için kullanılan ıssı şişler deyimindeki ıssı şeklinde alınırsa habasete meyil olarak anlaşılabilir.

Kan kaynamasının normal insanda na-tabii (doğal olmayan) ve garib (hayret verici) olduğu, ancak çocukların kanının kaynamasının tabii olacağı belirtilir. Çocukların kanı ham şıra gibi ham olarak tanımlanırken, gençlerin kanı ise şaraba dönmüş şıraya benzetilir. Nasıl ki şire (şıra) küpte kaynatılıp köpüğü ve tortusu ayrılır, pişmiş ve saf şıra elde edilirse, çocukların kanına kaynamayınca ve hamlığı artmayınca kadar çare olmadığı, yaş ve ıssı (sıcak) nesne kaynamadıkça pişip kıvam tutmasının mümkün olamayacağı bildirilir.

“ve kan kaynamağı adem teninde vakt olur ki na-tabii ve ğarib olur ol ki tabii ola oğlanlar kanı kaynamağıla olur zira ki oğlanlar kanı hamdur nite ki ham şiredür ve yigitler kanı şol şire gibidür ki kuvveti gidüp süciye dönmiş ola nite ki şire

¹¹ Zafer Önler, *Celalüddin Hızır (Hacı Paşa) Muntehab-ı Şifa II Sözlük*, Simurg yay. İstanbul, 1999, s: 56.

¹² (NY) Nuran Yıldırım, *Alaim-i Cerrahin*, Yayınlanmamış Doktora Tezi,

küpte kaynaya ve köpügi ve dürdi ayrıla bişmiş ve safi şire andan ayrıla ve oğlanların kanına çare yokdur ta kaynamayınca ve hamlığı artmayınca ta ki ayruk kıvam duta zira mümkün degüldür ki yaş ve ıssı nesne kaynamayınca bişe ve kıvam duta” (MŞ 135a)

BELİRTİLER – ALAMETLER - SEMPTOMLAR

Yadigar’a göre çiçek belirtileri : Sıtma (ateş), tasalanmak (rahatsızlık, bulantı TS), bel ağrısı, cemi endamların ağır olması (bütün vücutta kırgınlık), uykuda belinlemek (irilmek), göz kızarıklığı, burun gicimesi (kaşınması), göz yaşarması, öksürük, boğaz ağrısı, nefes darlığı, avaz tutulması (ses kısıklığı)’dır.

“çiçek ‘alameti ve ısıtma ve tasalanmak ve bil ağrımak ve cemi’i endamlar ağır olmak ve uykuda belinlemek ve göz kızıl olmak ve burnu gicimek ve göz yaşarmak ve öksürmek ve boğaz ağrımak ve nefes tar olmak ve avaz tutulmak” (Y 162b)

Müntehab-ı Şifa’da hasba ve çiçek kızamığının belirtileri :

Humma-yı mutbika (devamlı ateş), arka (sırt) ve bel ağrısı, burun gicimesi (kaşıntısı), uykuda belinlemek (Korku ile birden sıçramak, irilmek), gevde (gövde) ağır ve yüz kızıl olması, tarlığanmak (darlanmak, bunalmak), nefes tar olmasıdır (nefes darlığıdır).

“hasba ve çiçek kızamuğun alameti oldur ki humma-yı mutbika ve arka ve bel ağrısı ve burun gicimek ve uykuda belinlemek ve gevde ağır olmak ve yüz kızıl olmak ve tarlığanmak ve nefes tar ola” (MŞ 134b)

Tervihü’l-Ervah’da ise teb suzan (yakıcı sıtma), kalak (iç sıkıntısı, gönül darlığı) ve şiddetli susamak olarak bildirilir.

“teb suzandurur ana ‘alamet kalak hem dahı susamahda şiddet” (TE 333b)

Oldukça birbirine yakın olarak belirtileri tarif edilmektedir. Günümüzde de benzer belirtiler kitaplara geçmiştir. İki örnek verelim.

¹³ Türk Dil Kurumu, *Yeni Tarama Sözlüğü*, Düz. Cem Dilçin, Ankara, 1983.

Günümüzde **Çiçek Hastalığı** kalmadığı için kitaplarda pek yer almamakla birlikte eski eserlerde görülebilen belirtiler şöyle sıralanır: “Ani ve şiddetli belirtilerle başlayan hastalıkta baş ve sırt ağrısı, kusma, kas sertleşmesi ve 39-40°C’ye varan ateş görülür. 3-4 gün süren bu başlangıç dönemini vücutta kırmızılık izler, ateş düşer. Önce yüzde, ardından baş, göğüs, sırt, kol ve bacaklarda sert kabartılar durumunda küçük kırmızı lekeler belirir. Bunların içi sıvı doludur, daha sonra bunlar sivilce biçiminde cerahatli kesecikler durumuna dönüşür. Bu sırada ateş yeniden yükselir. 12. gün dolayında sivilceler patlar, 16. gün dolayında da sivilcelerin üzeri kabuklaşır. 2. ve 3. haftalarda kabuklar yerlerinde çubuk bırakarak düşerler.”¹⁴

Günümüz kitaplarında **Kızamık** belirtileri : “Ateş, titreme, baş ağrısı, ağız ve iç yanaklarda Koplik lekeleri denen döküntüler, burun-göz nezlesi, öksürük, aşırı susama ve ışıktan rahatsız olma görülür. 3-4 gün sonra artan ateşten ötürü yüzde saçlı deri sınırı ve kulak arkasından başlayan kırmızı döküntüler daha sonra sivilceli (eritematöz-papüler) döküntüler halinde tüm vücuda yayılır. Gövde ve ekstremitelerdeki lekeler az, yüzdekilerse sıktır. Birkaç gün içinde döküntüler birbirleriyle birleşerek plaklar yaparlar.”¹⁵

SEYİR - PROGNOZ

Hastalığın seyri konusunda tehlike sıralaması *Müntehab-ı Şifa*’da şu şekildedir: En kötüsü kara olandır, ondan sonra benefşe (menekşe) rengi gibi olandır, sonra yeşil, sonra kırmızı ve en son sarı olandır. Korkusuzu (tehlikesiz olan) büyük ve adedi az olup gövdede harareti az olandır. Kan akan hasbanın öldürücü olduğu bildirilir

“katı yavuzı kara olandır andan sonra benefşe rengi gibi olandır andan sonra yeşil andan kızıl andan sarı olandır korkusuzu büyük ve adedi az olup gevdede harareti az olandır şol hasba ki andan kan aka öldürür” (MŞ 134b)

Yine *Yadigar*’da da çiçek beyaz, kırmızı veya sarı olup, dağınık ise umutlu olunacağı, özellikle dışa vurup çabuk olgunlaşırsa iyi ve hatarsız (tehlikesiz) olduğu belirtilir.

¹⁴ Milliyet Büyük Ansiklopedi, “Çiçek Hastalığı” maddesi, C: 3, 1986, s: 1198.

¹⁵ Türkan Saylan, *Hekimler İçin Deri ve Zührevi Hastalıklar El Kitabı*, İstanbul, 1989, s: 101-102.; Milliyet Büyük Ansiklopedi, “Kızamık” maddesi, C: 8, 1986, s: 3103.

“ve dahı çiçek ak ve kızıl ve saru ve az olmak ve perakende olmak ümizvar teri olmak hususa kim taşra çıka ve tizcek bişe eyü ola hatarsuz ola” (Y 162b)

Müntehab-ı Şifa'da çok olup aralıksız ve budaklı olan ve birbirinin üzerine binen kötü, şiddetli olduğu belirtilir..

“çok olup muttasıl ve budaklu olan ve biri birine bingişen yavuzdur” (MŞ 134b)

Tervihü'l-Ervah'da siyah yeşil olanın öldürücü olduğu ifade edilir.

“yavuzsa made olur esved aşgar / ider katl eger olsa esvad ahzar” (TE 335a)

Günümüz bilgilerinde de seyrine göre üç tip çiçek hastalığı tanımlanır: **Basit tipte;** sivilceler birbirinden ayrıdır ve hastalığın gidişi iyidir. **Konflüan tipte;** sivilceler bir araya gelerek yüzeysel abseler oluştururlar. Hastalığın gidişi kötüdür. Sivilcelerde, mukozalarda ve göz konjonktivasında kanamaların görüldüğü **hemorajik tip**, çiçek hastalığının en ağır ve en çok öldürücü tipidir.”¹⁶

Salgın zamanlarında, nefesin (hava veya soluk) iyi olması ve sesin hoş (güzellik veya iyileşme) olması, önce ateşlenip sonra hasba veya çiçek (yani döküntüler) belirmesi şeklinde bazı bulguların olmasının hastalığın seyri açısından iyi olduğu *Müntehab-ı Şifa*'da şu şekilde belirtilir:

“hususa ki veba günlerinde nefes eyü olmak ve avaz hoş olmak ve evvel hummayî olup sonra hasba ya çiçek belürmek hoşdur” (MŞ 134b)

Yine aynı yerde hastanın çok susması ve çok darlanması, vücudunun soğuk olması, hasba veya çiçek döküntülerinin yeşil veya siyah olması ölmeye yakın olduğunun işareti olarak bildirilir.

“kaçan görsen ki sayru çok susar ve katı tarlıganur ve hararet gevdesinin zahirinden gider ve sovak olur ve hasba ya çiçek yeşil olur ya kararur bil ki ölüme yakındur” (MŞ 134b)

¹⁶ Milliyet Büyük Ansiklopedi, “Çiçek Hastalığı” maddesi, C: 3, 1986, s: 1198.

Yadigar'da tehlikeli durumlardan birinin ise, birbirine ulaşmış, gök (mavi, yeşil) ya da siyah olup göğüste ve karında çok olan döküntülerin, dışarıya geç vurup geç olgunlaşmaları gösterilir.

“ve ola kim birbirine ulaşmış ola ya gök ola ya kara ola ve göğüsde ve karında çok ola ve taşra gic çıka ve gic bişe hatarlu ola” (Y 162b)

Önce çiçek yani döküntü olup sonra ateş görülürse çok kötü ve tehlikeli olacağı da *Yadigar*'da beyan edilir.

“ve eger evvel çiçek çıka andan ısıtma zahir ola katı yaramaz ola ve hatarlu ola” (Y 162b)

KORUNMA

Boşaltım usüllerinin kullanılışı:

Salgınlar esnasında henüz çıkarmamış olanları korumak için kan aldırılır (fasd veya hacamat şekillerinde olabilir). Fakat hasba ve cüderi belirtileri görüldükten sonra fasd veya hacamat tavsiye edilmez. İshal veya kabız ettirilmez, ancak telyin-i tabiyata izin verilir.

“her gah kim şehirlerde çok kişiler çiçek çıkarur olsa çıkarmayan kimesneler kan alduralar veya hacamat itdüreler (Y 168a) *“ve erik ve nar suyuyla ve bunların gibi yemişler suyuyla tabi'atı telyin ideler”* (Y 168b)

Hasba ve cüderi belirlediğinden sonra ve evvelce belirmiş olup (tekrar) belirip yine battıktan sonra ne fasd edilir ne hacamat edilir ne de müşhil verilir. Belki ishali varsa tutup tabiatı katı (çok) kabız olmaya komamak (bırakmamak) gerekir (kabız olmasına meydan vermemek gerekir).

“ve hasba ve cüderi belürdiginden sonra ve evvel belüricek belürüp yine batduğundan sonra ne fasd ve ne hacamat itdüreler ve ne müşhil vereler belki ishali varısa dutup tabiatı katı kabz olmağa komamak gerek” (MŞ 135a)

“amma ishalden sakınalar eger ishal ziyade olsa kabı soyulmuş arpaı kavuralar yumşak dögeler mercimek ile bişüreler ve nardengi dögüb kaynadub suyn alalar bile karışılmış yiyeler ve şarab-ı sandal ve şarab-ı mersin münasib ola” (Y 169a)

“eger ishal olursa şarab-ı rummaneyn ve kurs-ı tebaşir hummazi içüreler” (MŞ 135a)

“ve dahı caizdür ki ishal eyleye çiçekde ve kızamıkda ishal katı muzırdur niçeleri gördük ishalden helak oldılar zira hakdur kim ishal olıcak içerüdeki a‘zalarda çıka cigerde ve yürekde ve öykende ve boğazda vü ma‘idede pes ishal olıcak maraz içerüye meyl ider taşra çıkmaz likin ziyade kabz olsa açalar kabz dahı ziyade olıcak muzırdur telyini tabi‘at caizdür” (Y 169a)

“gerekmezdür ana hir kiz ishal / ki ırar ishalden rencure ehval // yavuz ahladı çün kim depredür ol / bulur semmiye na-gâh yürege yol” (TE 335b) (Cüderi bahsi)

“gerekmez fasd evaylıda be-her hal / hem altıncı güninde dahı ishal” (TE 334a) (Hasbe bahsi)

Kızamık ilacı: Alameti belirince evvela kan alınır ve hacamat edilir. Safra müşhil (ishal edici) ile istifrağ edilir (boşaltılır). Burnun kanaması iyidir.

“hasba ve çiçek kızamuğun ... ‘ilacı evvel alameti belüricek kan almak ve hacamat etmek ve safrayı müşhilile istifrağ etmekdür ve burun kanamak eyüdü” (MŞ 135a)

Vücudu rahatlatma :

Bedeni sıcak tutmak için elbiseler giydirilir ve evin havası temiz tutulur. Kesin bir istirahat sağlanır. Burun açık tutulur. Gece uykusu gelmezse gıdasına haşhaş katılır, gövdesi giysiler ile daima sıcak tutulur.

“gece uykusu gelmezse gıdasına haşhaş katalar ve dayim gevdeyi tonlarıyla ısıcak dutalar” (MŞ 135a)

“ve ol kişiler kim çiçek çıkaralar ev havasını mu‘tedil ideler çokça kaftan giyeler bedeni ısıcak tutalar ve sovak suyu cur‘a cur‘a içüreler ta derleye ‘arak ile tabi‘ata maddei def‘ itmeklikde bir direm ide sandal ve kafur ve gülâb kokuladalar ve

*gülabıla sirkei burnına çekdüreler ta nesimi hava geçmege yir
ola” (Y 168b)*

Günümüz bilgilerine göre de hastalık süresince hastanın sıcak ve temiz havalı bir odada kalması, sulu gıda alması, burun ağız ve kulak temizliğine özen gösterilmesi gerekir. [Parasetamol gibi ilaçlar ve komplikasyonları önlemek için antibiyotikler uygulanır.]¹⁷

Gözlerin korunması :

Çiçeğin en önemli komplikasyonlarından olan göz tutulumunu önlemek için çeşitli önlemler sıralanır. Gül suyu, sumak suyu, yaş kişnic suyu damlatmak veya el ve ayaklara kına yakmak her iki eserde de tavsiye edilir.

“çiçek çıkup üç hefte geçince dayim göze gül suyuyla isfahani sürme çekeler ya gül suyunda ısladup sumakı süzüp göze tamzuralar ya yaş kişnic suyuyla isfahani sürme çekeler ve elin ve ayaların kınlayalar ta ki gözde çıkmaya ve gül suyu ve sumak ile gargara edeler” (MŞ 135b)

“ve yaş kişnic suyu veya sumak suyu ya ekşi nar suyu ile ya mazu ile ezilmiş gülab ya sürmei gülabıla eze ve azacuk kafur katalar göze tamzuralar gözde çiçek çıkmaya ve tabanına kına yakalar her gice yakalar elbette gözinde çıkarmaya bi-‘avnillahi te‘ala” (Y 168b)

Küçük çocuklar çiçek çıkarmaya ilk başladığında sıcak su ile kınayı yoğurup ayağının altına yakılırsa gözünde çıkmaz, sahih (kusursuz, tam) ve mücerreb (denenmiş) tir biiznillahi teala (Allah'ın izni ile kusursuz ve denenmiştir).

“kaçan oğlancuklar çiçek çıkaralar evel çıka başlayıcak ıssı suyuyla kınayı yoğurup ayağı altına yaksalar gözinde çıkmaya sahihdür mücerrebdür bi-iznillahi te‘ala” (MŞ 136a)

Günümüz bilgilerinde de çiçek hastalığının tedavisinde gözlerin korunması önemli yer tutar. “Saçı kısa kesilen hasta yatırılır ve derisi %1 potasyum permanganat eriyiği ile yıkanır. Bu arada yüz sık sık yıkanarak gözlerle birlikte korunmalıdır. Hasta 6 hafta karantinaya alınır.”¹⁸

¹⁷ Türkan Saylan, *Hekimler İçin Deri ve Zührevi Hastalıklar El Kitabı*, İstanbul, 1989, s: 101-102.; Milliyet Büyük Ansiklopedi, “Kızamık” maddesi, C: 8, 1986, s: 3103.

¹⁸ Milliyet Büyük Ansiklopedi, “Çiçek Hastalığı” maddesi, C: 3, 1986, s: 1198.

TEDAVİ

Tedavide kullanılan tıbbi droglar :

Arpa, nar, ekşi nar, tebaşir, hummaz tohmu, gülsuyu, it üzümü, şarab-ı rummaneyn, tohmekan sütü, karpuz, bezr-i katuna luabı, raziyane, kerefes, şarab-ı unnab, şarab-ı nilüfer, şarab-ı hinduba, nuku-ı hulv, tut şarabı, mercimek, koruk, badem, ‘unnab, incir, raziyane, kafur, sandal, süt, şarab-ı sandal, şarab-ı mersin kullanılır.

Edviye-i Müfrede'ye göre ikisinin de ilacı birdir. Şeker ile arpa suyun içirilir, melisi (?) nar suyu ile soğuk süt ve arpa kavudu yedirilir, cüllab (gülsuyu) içirilir.

“ikisinün dahi ‘ilacı birdür şekerile arpa suyu içüreler ve nar suyyıyla ki melisi ola ve sovk sūd ile arpa kavudun yedireler ve cüllab içüreler” (EM 255b)

Yine *Edviye-i Müfrede*'ye göre tabiati telyin edildikten sonra tebaşir ile hummaz tohumdan imal edilmiş cevavdan it üzümü suyu ve şeker ile içirilir.

“telyin-i tabiat kıldukdan sonra tebaşirile cevav içe ki [hummaz] tohmile ma‘mul itmiş olalar andan it üzümü suyyıyla ve şekerile içe” (EM 255b)

Müntehab-ı Şifa'da da benzer bir tedavi vardır. Eğer ishal olursa şarab-ı rummaneyn ve kurs-ı tebaşir hummazı içirilir.

“eger ishal olursa şarab-ı rummaneyn ve kurs-ı tebaşir hummazi içüreler” (MŞ 135a)

Tervihü'l-Ervah'da unnab, hubazi tohmu ile tedavi tavsiye edilirken gıda olarak ades (mercimek) ve badem içi yedirilir ve tabiat telyin ettirilir.

“gerek a‘dadiile on dane ‘unnab / hubazi tohmı üç dirhem beher bab gızasıdur adesle mağzi bazem / dahı telyin ki zayıllı ola ecsam”

(TE 335b) (Cüderi bahsi)

Ateşin düşürülmesi :

Ateşin düşürülmesi tedavide kullanılan bir yöntemdir.

Ateş fazla olursa; tohmekan sütü, karpuz suyu ve bezr-i katuna luabı içirilir.

“ataş galib olursa tohmekan südin ve karpuz suyun ve bezr-i katuna luabın içüreler” (MŞ 135a)

Döküntülerin ortaya çıkışının temini :

Döküntüler hastalığındışarı vurması olarak adlandırılır ve eğer bu gecikirse hastalığın kötüye gideceği düşünülürdü. Bu sebeple döküntüleri dışarı vuracak tedaviler tavsiye edilir.

Eğer hasba veya çiçek belirip geç çıkar ve geri içeri batarsa; dışarıya vurması için şekerli raziyane suyu veya şekerli kerefes suyu içirilir.

“eger hasba ya çiçek belürüp gec çıkarsa gerü içerü batarsa razyane suyun şekerile ya kerefes suyun şekerile içüreler ki taşra vura” (MŞ 135a)

“ve nilüfer şarabın ‘unnab suyıyla ezeler içüreler ve ‘unnabı aşda ve şekerde eksük itmeyeler ekser evkatda ‘unnabı kaynadub eger çiçek taşra çıkmasa bir uğurdan taşra çıkarmak içün enciri raziyane ile kaynadalar suyun içüreler tabi‘at taşra vura” (Y 168b)

“ve sūd içmek ğayet eyüdür çiçeği taşra çıkarur likin sūdi çok içürmeyeler iki üç def’ içüreler sūdün hasıyyeti vardur bedende kangı hilt ziyade olsa ana münkalib olur” (Y 168b-169a)

“ba‘zı vaktıda ba‘zı kişiye ishal olmayıcak kızamuk taşra vurma içün balıla içüreler derhal taşra ya vura” (Y169a)

Komplikasyonların tedavisi :

“ve eger avazı tutulacak olursa tut şarabı ğarğara ideler ve ğıdası kabı soyulmuş arpa ve kabı soyulmuş mercimek ekşi nar suyıyla ve azacuk koruk suyıyla bişüreler ve azacuk şeker katalar yidüreler nafi‘ ola” (Y 168b)

“ve tağşilei koruk suyıyla ya sirke ile veya badam sūdile bişüreler tağşile demek mercimek ıslahıdur tıbda mercimek aşına dirler sirkeyle veya ğayri ekşile bişüreler ve bu aşlarda daim ‘unnabı bile bişüreler” (Y 168b)

“ve eger boğazda irilicek olursa ve öksürük olursa cevava gülabilâ şeker katalar ve kabı gitmiş arpa ile ya kabı gitmiş mercimek bişüreler badam sūdile ekşiler katmayalar” (Y 168b)

Çiçek döküntülerinin tedavisi :

Yadigar’a göre çiçek döküntüleri olgunlaşınca altın iğne ile deşilir.

“her gah kim hayra ‘alamet belüre çiçek bişmege başlaya hususa kim yedi günden sonra ola ol ki büyük olmağa başlaya altun ignesile deşeler suyin akıdalar” (Y 169a)

“eger gic kurıyacak olursa tuzlu sudan eyü çare olmaya likin ol yerde kim igne ile delmiş olalar ya ol yerde kim derisi sıyrılmış ola tuz degürmeyeler o kad(ar)ca bişmeyince yigregi ola kim kabsuz mercimegi ve kızıl gülü ve yunulmuş yılgun ağacını suyıla kaynadalar suyına tuz katalar ve bir pare bez ile ol sudan çiçek üzerine gerek olan yere dürteler ve sepeler” (Y 169a)

“eger harareti katı olsa biraz kafur ve biraz ezilmiş sandalı bu suyıla bile ezeler” (Y 169a)

“ve eger çiçek gic bişmek olursa buğday kepegin suyıla kaynadalar buğünü eteki altına tutalar ve ılıcak su içeler yaş raziyane ve kurı encir ve azacuk şekeri suyıla kaynadalar ve cur’a cur’a az az içüreler” (Y 169a)

“ve eger yir yir yara olsa kızıl gül ve sandal ve günlük ve demü’l-ahaveyn ve enzerut bunları dögeler ol yere ekeler” (Y 169a)

Kızamık tedavisi :

Kızamık tedavisinde; bezr-i katuna lu'abı, ayva çekirdeği lu'abı, turı arpa cevavı, karpuz suyu, tohmekan tohmu suyu, koruk suyu, ekşi nar suyu, 'unnab şarabı, sandal şarabı, nilüfer şarabı, hinduba şarabı, nuku-ı hulv ve buyan dibi, kullanılır.

“amma hasbelerde lu'abı azrak vireler bezr-i katuna lu'abı ve ayva çekirdeği lu'abı ve turı arpa cevavı ve karpuz suyu ve tohmekan tohmu suyu koruk suyuyla ve ekşi nar suyuyla bunlar münasib ola 'unnab şarabı ve sandal şarabı muvafık ola ba'zı vaktde nilüfer şarabı ğayet eyüdü” (Y 168b-169a)

Şerbetlerden şarab-ı unnab, şarab-ı nilüfer, şarab-ı hinduba ve nuku-ı hulv şeker ile içirilir, yirmi dirhem unnab, on dirhem nilüfer, on dirhem buyan dibi, beş dirhem ayva çekirdeği. Ayva çekirdeği ıslatılıp suyu içirilir.

“şerbetlerden şarab-ı unnab ve şarab-ı nilüfer ve şarab-ı hinduba ve nuku-ı hulv şeker ile içüreler ve yigirmi direm unnab on direm nilüfer on direm buyan dibi ve beş direm ayva çekürdeği ayva çekürdeğin ısladup suyun içüreler” (MŞ 135a)

İlginç tedavi usulleri :

*Yadigar'*da kızamık geçiren kişiye kırmızı yada alaca renkli giysilerin giydirilmesinin faydalı olduğu tecrübe ile sabit olduğu bildirilir. Ayrıca sulu ve çok döküntülü çiçeği olanların da kuru gül, arpa unu, tarı unu yada sıcak kum üzerine yatırılarak tedavisinin faydalı olduğu belirtilir.

“ve kızamıkda bir mücerreb nesne kızıl renklü abrişimden gönlek geydüreler ve ela gibi ve alaca gibi kangısı olursa geydüreler hasıyyetile faide ide” (Y 169a)

“ eger çiçek sulu ola ve çok ola hastayı döğülmüş ve elenmiş kuru gül (kül?) üzerine yaturalar veya arpa unı veya tarı unı üzerine yaturalar ve ıssı kum üzerine yatmak nafi' ola” (Y 169a)

Süt çocuklarında tedavi :

Hasba (kızamık) veya cüderi (çiçek) çıkaran süt çocuğunu emziren kişi ekşi nesnelere perhiz ettirilir, gıdası ise şeker ile badem veya şarab-ı nilüfer olmalıdır.

“eger emer oğlancuk hasba ya cüderi çıkarsa dayesine perhiz etdüreler ekşi nesne yedürmeyeler gıdası şekerile badam ya şarab-ı nilüfer ola” (MŞ 135b)

Hastalanan çocuk beş aylık olursa hacamat edilir. Tamamen iyileşip gövdesinde cüderi eseri (çiçek sekeli) kalırsa fıstık yağı ve nişasta ile yıkanır.

“eger oğlancuk beş aylığa erişmiş olursa hacamat edeler tamam hoş olup gevdede cüderinin eseri kalursa fıstuk yağıyla nişesteyile yuyalar” (MŞ 135b)

PERHİZ

Müntehab-ı Şifa'ya göre bu hastalıklarda ekşi yiyeceklerden, terencübin, hıyarşenber ve menekşeden sakınmak gerekir.

“bu marazlarda ekşilerden ve terencübünden ve hıyarşenberden ve benefşeden sakınmak gerek”

Yadigar'da ise etli ve tatlı yiyecekler ile ıssı nesnelere yemekten sakındırılacağı belirtilir. Yine aynı eserde her iki hastalıkta da et ve hayvansal yağdan perhiz ettirilirken özellikle zayıf düşmüş olanlar hamamdan da sakındırılır.

“ve et yimekten ve tatlılardan ve ıssı nesnelere yimekten sakınalar” (Y 168b)

“ve bu iki zahmetde et aslı ve hayvanı yimeyeler ve yağın aşaya katmayalar ve yimeyeler ve dürtünmeyeler elbete elbete etden ve yağlı nesnelere ve hammamdan sakınalar gayet muzırdur meger ki za'f galib ola (Y 169a)

Müntehab-ı Şifa'ya göre hasba (kızamık)'da unnab kaynatılarak elde edilen unnab şarabı suyu su yerine içirilir. Eğer öksürüğü yoksa su yerine kadın tuzluğu içirilir. Gıdası mercimek çorbası olur. Tavuk ise tamamen ayırt edildikten (veya iyileştikten) sonra yedirilir.

“bir dürlü dahı hasbayiçün ... ‘ilacı şarab-ı unnabı içüreler ve unnabı kayandalar su yerine suyun içürele . eger öksürüğü yoğısa su yerine kadun tuzlığın içüreler ve gıdası mercimek şorvası ola tamam ayırtlaşınca andan sonra tavuk yedüreler” (MŞ 135b-136a)

Tedavide kullanılan müfred devalar :

“peynir ... peynir suyu ... südi kaynadalar biraz sirke katarlar ki süd kesile peynir ola peynirin gidereler südin ikileyin kaynadup kefin alalar bir şişeye koyalar soğuk su içinde oturdalar ki soğuya bir kişinin ki gevdesinde baş bert gibi kızamuk gibi sirke gibi olsa ol südden içüreler ol sudan dürtseleler dahı fayide ide”

(MŞ 20b)

“şarab-ı ribas ... ve kızamığı ve giciyigi ve şişleri giderür”
(MŞ 186b)

“kunduz taşığı ... ve ra'şe ve cüderi ve falic rencine yarar”
(EM 229b)

“sögüt ... ve eger anun suyula hammamda yunsalar gevdede çıkan kızılcaı ve dahı anun gibi nesnelere giderür” (EM 221b)

“sandal ... kızıl sandalun sovuğı bundan eksigrekdür ıssı şişlere yaku idicek tahlil ider ve baş ağrısın giderür ve kızılçuk çıkaran kişiye içürseleler hararetin taşra urur tiz kurtulur” (EM 225a)

“gerekdür ana ‘unnabın şarabı / ya elma ya amrudun yaz otı banı” (TE 334b)

“sıfat-ı skencebin kim çiçek çıkaranlara fayide eyler ve himmar hararetin ve safra hararetin sakın eyler ve ishali ve safrayı kat' ider ahlatı budur alalar sirke bir cüz' ve gülab iki cüz' birbirine katarlar ve bir vakiyye kızıl gül ve buçuk vakiyye çöb-i rumh yonulmuş bu sirkeyle gülabda ısladalar üç gün tura andan biraz kaynadalar ve süzeler iki men ya üç men taberzed şeker katıp kaynadalar ve kıvama getüreler” (Sabuncuoğlu Şerefeddin'in Akrahadin Tercemesi eserinden aktaran Naşid Baylav)¹⁹

¹⁹ Naşid Baylav, *Fatih Sultan Mehmed Devrinde (Te'lif, Terceme ve İstainsah edilen) Tıb Eserleri ile İlaçlar*, İstanbul, 1953.

CÜZZAM - LEpra

جُذَام : Cüzâm

DEYİMLER – İSTİLAH - TERMİNOLOJİ

Cüzam: [cüdâm] (A) Cüzzam, lepra

Edviye-i Müfrede'nin sonunda yer alan “*fasl-ı fi zikr-i esam-i emraz-ı bir ıstılah-ı luğat*” diye başlayan bölümdeki lugatçede Arapça “*el-cüzâm*” Farsça “*hûre*” ve Türkçe “*taşrağular renci*” karşılıkları verilmektedir.

Değişik lugatlerde verilen açıklamalar ise şu şekildedir : Hansel basilinin (mikrobunun) sebep olduğu bulaşıcı bir deri hastalığı. (CD) İnsan vücudunda onulmayan çibanlar ve yaralar meydana getiren miskin hastalığı.(D) Miskin illeti. (KT) (MNÖ) Hansen basilinin meydana getirdiği deri hastalığı, miskin hastalığı, cüzzam. (MD)

Tervihü'l-Ervah'da ise aslan hastalığı anlamına gelen ‘da’ü’l-esed’ adı verilir. “*çoh olduğün aslanda bu ‘illet*

adı da’ü’l-esed oldı hakikat” (TE 332a)

Gerçi burada gerekçe olarak aslanlarda çok görüldüğü şeklinde belirtilmişse de aslında ileri safhalarda gelişen ‘aslanyüzü’ belirtisi dolayısıyla bu ismin verildiğini tahmin ediyoruz. XVII. Yüzyılın önemli heimbaşlarından Salih b. Nasrullah’ın (?-1669) Sultan Mehmed IV’ün (1648-1687) emriyle yazdığı *Gayetü'l-Beyan fi tedbir-i Bedeni'l-İnsan* isimli eserinde cüzzam ile ilgili olarak da’ü’l-esed denmesinin sebebini izah ederken bu hastalığa yakalanan kişinin yüzünün çok çirkin olduğu ve bakan insanın aslandan korkmuş gibi korktuğu için bu ismin verildiğini bildirir.¹ Bugünkü tıpta da “*fasies leonin*” görünümü adı verilmektedir. Arapça lugatlerde “*da’ü’l-esedi* : Cüzzam, miskin hastalığı” olarak verilmiştir. (M)

Nuran Yıldırım’a göre insanın unsurlarını kesmek veya yüzmek anlamına gelir. Cüzamü’l-ezfâr: Tırnak cüzamı, tırnak kalınlaşarak çürük kemik gibi parçalanır.²

¹ Salih b. Nasrullah; “*Gayetü'l-Beyan fi Tedbir-i Bedeni'l-İnsan*” İnsan Sağlığı ve Sağlığı Koruma Yöntemleri, Bugünkü Dilimize Çev: Abdi Özkök, II. Kitap, Ankara, 1992, s: 187.

² Nuran Yıldırım; XV. Yüzyıla Ait Türkçe Bir Cerrahname, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1983.

Günümüz bilgilerine göre ise; **Lepra** : Cüzzam, Hansen hastalığı. Micobakteryum lepra ile meydana gelen kronik bir enfeksiyon. Hapşırık, öksürük gibi damlacıklarla, basil çıkaran tedavisiz hastalardan, uzun süre, yakın temasta buldukları çocuk yaştaki yakınları içinde, vücut direnci düşük olanlara bulaşabilir. Bir periferik nöropatidir. İndetermine, tüberküloid, lepromatöz, borderlayn lepromatöz ve borderlayn tüberküloid tipleri vardır. Lepromatöz tipte leprom denilen nodüller oluşur. Bunlar simetrik olarak yüzün değişik yerlerine yerleşerek aslanyüzü (fasies leonin) manzarası verir. Zamanında ve yeterince tedavi edilmezse el ve ayaklarda pençeleşme, absorbsiyon, osteomiyelitler, fasyal paralizi, burun çökmesi, keratit ve iridosiklit sonu körlük, el ve ayak düşmesi, felç gibi sekeller oluşabilir; bunların kortikoterapi, fizik tedavi ve cerrahi yöntemlerle düzeltilmesine gidilebilir. Çocukların hastalığa daha kolay yakalandıkları kabul edildiğinden çocukların hastaların muhitlerinden uzaklaştırılmaları gerekir.³

SEBEPLER - ETYOLOJİ

Hacı Paşa, *Müntehab-ı Şifa*'sında "cüzam rencindedür" başlığı ile sunulan *otuzbeşinci bab*'da cüzzamın hayzın eserlerinden olduğu hususunda bütün peygamberlerin ve alimlerin ittifak ettikleri bildirilir. Burada geçen 'hayzın eseri' ifadesinden kadınların adet hallerinde iken yapılan cinsel ilişki kastedilmektedir. Devamında bazı kişilerin hayzdan sakınmamaları, haram (yasak) ve mekruh (iğrenç) olarak vasıflandırılmıştır.

"cemi'i enbiya ve 'ulema ittifak itdiler ki bu renc hayzun eserlerindendür zira degme kişiler hayzdan sakınmazlar muharremdür ve mekruhdur" (MŞ 127a)

XVI. Yüzyıl hekimlerinden Nidai de *Menafi'u'n-Nas* isimli eserinde cüzzamın sebebi olarak balgam fazlalığı veya adetli hanımlarla cinsel ilişkiden olarak belirtilir. Meni (sperm) ile adet kanının karışması sonucu doğan çocukların cüzzamlı olacağı, yaratılışına karışmış olacağı bildirilir.

"bu dahı bir marazdur kim balğamın ğaliz hıltı ğalebesinden olur veyahut hatunlar hayzından olur arınmadın cima' iderler meni ol kanıla karışur toğan oğlan cüzam olur anun hilkatında mahluttur" (MN 30b)

³ Türkan Saylan, Hekimler İçin Deri ve Zührevi Hastalıklar El Kitabı, İstanbul, 1989, s: 77-79. – A.L.Tat ve ark; Deri ve Zührevi Hastalıklar Ders Kitabı, Ankara Üniv. Tıp Fak. Yayını, Ankara, 1977, s: 128-137.

Tervihü'l-Ervah'da da cüzzamın aynı sebepten olduğunu ifade eden beytler vardır.

*"dahı su'ü'l-mizac nutfe ki andan / ceninün hilkatı olur mu'ayyen
ki ola nefsi menide ol iy dana / ya ola rahmda ol ana peyza
ki yüklü olmakda hayz ola 'avrat / berid olur menide ol redaet"*

(TE 332a)

Bu tür ifadelerin kitaplarda yer almasının sebebi gerçekten bu şekilde inanılmış olabileceği gibi, aslında dinen yasaklanmış bir fiil olan adetli iken cinsel ilişkiden korkutmak için, o dönem için en tehlikeli ve tedavisi zor hastalık olarak görülen cüzzamdan istifade edilmiş de olabilir. Zira *Tıbbu'n-Nebevi* yazarı İbn Kayyim el-Cevziyye bu hususta şöyle demektedir. "Âdet görmekte olan kadında cinsî münasebette bulunmak, sağlık ve din açısından haram kılınmıştır. Bu münasebet son derece zararlıdır. Doktorların hepsi de münasebetten uzak durmayı tavsiye ederler."⁴ Bunun gerekçesini ise Prof. Fazlur Rahman şu şekilde açıklamaktadır: "Sana âdet kanamasından soruyorlar," diyor Kur'an (2:222), "De ki (Ey Muhammed!), âdet kanaması bir rahatsızlıktır, dolayısıyla kadınlarla, onlar bu rahatsızlığı atlatıncaya kadar, [cinsel ilişkide] sakının. Bu rahatsızlık halinden kurtulduklarında, Allah'ın size uygun gördüğü şekilde onlara yanaşın -şüphesiz Allah, kendisine pişmanlıkla yönelenleri ve temizlenenleri sever." Aybaşı hali bundan dolayı, cinsel ilişkiden kaçınmayı gerektirir.⁵

Hacı Paşa'ya göre sığır eti, iç yağını ve mercimeği çok yemek cüzzam sebeplerindendir. *Edviye-i Müfrede*'de de mercimeğin cüzzama sebep olduğu aynı şekilde ifade edilir.

*"sığır etin ... çok yiyen kişiye uyuz ve demregü ve cüzamlık ...
hasıl olur"* (MŞ 18b)

"iç yağı yavuzdur yimeyeler cüzam rencin getürür" (MŞ 19b)

"mercimek becid yiyicek cüzam rencin getürür" (MŞ 21b)

"mercimek ... ve becid yiseler cüzam rencin getürür" (EM 236b)

⁴ İbn Kayyim el-Cevziyye; Peygamber Efendimizin Sağlık Öğütleri *Tıbbu'n-Nebevi*, Çev. Yusuf Ertuğrul, İstanbul 1997, s: 321

⁵ Fazlur Rahman; *İslam Geleneğinde Sağlık ve Tıp Değişim ve Kimlik*, Çev. A.B.Baloğlu-A.Çiftçi, Ankara, 1997, s: 175-176

*Hazâ'inü's-Sa'adât*⁶ isimli eserinde Eşref b. Muhammed, “*midede ve mideye taalluk nesnelere vasıf ve sıhhatin saklamağı söyler*” diye başlayan *sekizinci bâb*'ında midedeki kuvvetleri anlatırken dört türlü kuvvetten bahseder. İşte bu dört türlü kuvvet⁷, gereği gibi düzgün olmayınca şahsın yediği gıdadan faydalanıp sıhhatli olamayacağını, eğer mideyi boşaltıcı kuvvet olan ‘kuvvet-i dafia’ zayıf olup çalışmazsa sifil (posa) çıkıp gidemediği için midede kalarak mideyi bozup pek çok hastalıklara sebep olduğunu belirtir. Eğer tabiatla sevda bulunursa *cüzzam* hastalığının meydana geleceğini bildirir.

“ *üşbu dört türlü kuvvet, kim dedik, gereginleyin dürüst olmayınca âdem yediği gıdadan faide bulup tendürüst olmaz*”

“*eger dafia zaif olup amel eylemezse sifil çıkıp gitmez midede kalur yeri çirkin kokar yaramaz rayihayla dimağı zaif eyler iştihayı keser ol sifil midede durdukça mideyi harab eyler çok dürlü rençler olur kimi ufunetden kimi süddeden*”

“*kim sevda buluna yani karışa cüzzam da'ül hayye ... kara bahak kara baras hasıl olur*” (HS 59a-59b)

İbn Sina hastalık nakli konusunda *Kanun fi't-Tıbb* adlı eserinde Bulaşma (Emraz-ı muadhiye) konusunda “Bulaşıcı hastalıklar (cüzzam, yılcık, bulaşıcı hummalar ve gangren olmuş ülserler) genellikle kalabalık yerlerde ya da hastalığın bulaştırıldığı yerden rüzgarın estiği yönde yaşayan insanlarda sık rastlanır.”“Verem hastalığı ve pigment kaybından meydana gelen cüzzamdır.”“Kalıtım yoluyla geçen hastalıklar : Leucoderma, kellik, gut, verem ve cüzzamdır.” demektedir.⁸

BELİRTİLER – ALAMETLER - SEMPTOMLAR

Müntehab-ı Şifa'ya göre avazın boğulması (sesinin kısılması), kaş ve kirpiklerin dökülmesi, burnun eğri olması, gözlerin kızarıklığı, beniz (yüz) ve gövdenin alaca (karışık renkli) olması, kızıl, kara ve mor yumrular (ur) olması ve yumrusuna (uruna) iğne batırıldığında kanın çıkmaması, idrar yapmakta zorlanması cüzzamın belirtileridir. Hacı Paşa, cüzzamın bulaşıcı bir hastalık olduğunu ‘yapışkan rencdir’ diyerek belirtir.

⁶ Eşref b. Muhammed; “*Hazâ'intü's-Sa'adât* 1460 (H. 864), Haz. Bedii N. Şehsuvaroğlu, Ankara, 1961, s: 71-72.

⁷ Kuvvet-i cazibe (iştah), kuvvet-i mâsika (midede tutucu kuvvet), kuvvet-i hâzime (hazmedici, sindirici kuvvet), kuvvet-i dâfia (defedici, mideden boşaltıcı kuvvet)

⁸ İbn-i Sina; *el-Kanun fi't-Tıbb*, Birinci Kitap, Terc: Esin Kahya, Ankara, 1995, s: 112.

“ ‘alameti avazı bogulmak ve kaş ve kirpük dökülmek ve burun egri olmak ve gözler kızarmak ve beniz ve gevde alaca olmak kızıl ve kara ve mor yumrı olmak ve yumrısına igne sancarlarsa kanı çıkmaz ve sidügi atılmaz ve yapışgan rencdür” (MŞ 127a)

Tervihü'l-Ervah'da da hastalığın bulaşıcılığına ilişkin şu satır bulunmaktadır:

“ider ayruğa bu 'illet sirayet” (TE 331b)

Yine *Tervihü'l-Ervah*'da cüz zamın belirtileri sayılırken hastalığın başlangıcında siyaha yakın renkli kızılık, saçın dağınık olması şeklinde ifade edilen halsizlik, ses kısıklığı, dudak ve tırnak yarılması, nefes darlığından bahsedilir.

“cüzamun evvelinde olur 'alamet /sevada mayil olan levn-i humret veli mayil sevada vü kümüdet / sevadile iki gözde kalır killet dahı saç tağuk olmak ün bağlanmak

ğaliz olmak tutak dırnak yarılmak

dahı dıku'n-nefes ahlam-ı hayil

dahı hem hubs-inefes olduğı hasil” (TE 332b)

İbn Sina seyyahlar için yaptığı açıklamalarda “Erken belirleme için ipuçları ve hastalığın başlangıcında alınacak tedbirler” başlıklı bölümde “Cüz zam kırmızı, şiş ve lekeli yüzdten teşhis edilir.” demektedir.⁹

TEDAVİ

Hacı Paşa *Müntehab-ı Şifa*'da hekimlerin adı kötüye çıkmasın diye bu hastalığı tedavi etmekten sakındıklarını ancak en doğrusunu Allah'ın bileceğini belirtir.

“ve hekimler buyurmazlar ki bu rence ilac ideler ad yavuzluğu kazanmasun diyü vallahu a'lem bi's-savab” (MŞ 127b)

Hacı Paşa'ya göre tedavisi zordur ve çoğunlukla iyi olmaz, ondan uzak durup sakınmak gerekir. Bu yüzden tedavisinden kısaca şöyle bahseder: Bedenin dört tarafından kan alınır, latif (yumuşak) gıdalar yedirilir, gücüne ve yaşına göre ayrıca hastalığın etkisine göre dört hılttan tenkiye edilir (boşaltılır). Bu da zaten o dönem tedavisindeki -kan almak, perhiz ve boşaltım- şeklinde özetlenebilecek en temel tedavi şeklidir.

⁹ İbn-i Sina; a.g.e., s: 284.

“ *‘ilacı kolaysuzdur ve müşkildür ve ekseri hasıl olmaz andan irak olup sakınmak gerekdür*” (MŞ 127a-127b)

“ *‘ilacı ihtisarıla budur ki bedenün dört tarafından kan alalar ve latif gıdalar yedüreler ve takatına ve yaşına göre ve marazun etkisine göre dört hilttan tenkiye ideler*” (MŞ 127b)

Edviye-i Müfrede'de 2. Bölümün cilt hastalıkları ve sıtmalardan bahsedilen “*tende taşında olan illetleri ve sıtmaları beyan ider*” başlıklı 4. Makalesinde “*sa'fe ve cüzam (nevileri)*” alt başlığı ile tedavisi bildirilirken kan aldirmek ve tenkiye (boşaltım) önerilir. Boşaltımda kısaca helilecat olarak adlandırılan beş çeşit helile ile eftimun kullanılır. Ayrıca perhiz reçetesi de mutlaka sunulmaktadır. Muslih (düzeltici) gıda yedirilir, arı (saf, elenmiş, kepeksiz) ekmek ve latif (yumuşak) şeyler yedirilir. Buna ilaveten de şirugan (susam yağı?) ve mum ile yapılan merhem sürülmesi tavsiye edilir.

“*bunların ‘ilacı oldur ki kan aldırılar tenkiye-i beden ideler helilecatile ve eftimunile*” (EM 225a)

“*ve muslih gıda yiyeler arı etmek ve latif şeyler (yiyeler) ve şiruganla ve mumla tıla ideler*” (EM 225a-225b)

İbn Sina da kafanın iki yanında bulunan juguler venden kan alma, erken safhada cüzamda yararlı olacağını söylemektedir. Bu venin sivri bir bistüri ile açılacağını belirtir.¹⁰

Tervihü'l-Ervah'da istifrağ ve hamamla ilgili tavsiyeler de vardır. İstifrağlar arasında belirli bir müddet olması ve hamama çok gidilmesi öğütlenir. Cüzamlının bulunduğu mekanın sıcak tutulması gerektiğini bildirilir. Ayrıca süt kuzusu ve oğlak etinin faydalı olduğu, piliç tavuk ve balık etinin de hastalığı uzaklaştırıcı olduğu belirtilir.

“*çün istifrağ arasında ola middet gerek hammama varmaklıkda kesret*” (TE 333a)

“*gerek meczum ıssı yirde tura sovuk yirde gerekmez ... otura*” (TE 333b)

“*emer kuzı ve oğlak eti nafi' tavuh ferruc balıh ana dafi'*” (TE 333a)

İbn Sina da “Kusma bazı kronik hastalıklar için yararlıdır; cüzam gibi hastalıklarda da yararlıdır.” ve “Cüzamlı derinin renk kaybında kusma iyi bir

tedavi şeklidir.” şeklinde kusmanın cüzzamdaki faydalarından bahsetmiştir.¹¹

Menafi‘u’n-Nas isimli eserinde Nidai, cüzzamın tedavisinin zor olduğunu ancak kendisinin pek çok miskini bu hastalıktan Allahın izni ile kurtardığını anlatır. Frenk hapyı adını verdiği bir terkiyle yüzü değişmiş, kaş ve kirpikleri dökülmüş olanları bile tedavi edebildiğini bildirir. Eğer yeteri kadar devam edildiğinde ömrü boyunca bir daha hastalanmayacağını, bu tedavi metodunu hiçbir yerden almadığını, bir ilham-ı rabbani (Tanrı vergisi) olduğunu belirtir.

“anun ‘ilacı müteassirdür ve illa evvelki ? ... sonra ‘arazidür ol mu‘alece ile sıhhat bulur bi-iznillah bu fakir çok miskinlere sebep olub ol ‘illetden halas itmişüzür bi-iznillah-i te‘ala ‘imdi şöyle kim beş on yıldan bu derde mübtela olub sureti tağyir olmuş kaş kirpik dökülmüş olanlara tımar itmek dilesen ol evvel yazduğım frenk habbını gice üç dane sabah iki dane isti‘mal itdürüb beş on gün ba‘de bu müşhilat şerbetini anı müşhilat babında yazaruz virüb ishal itdüresin dahı mizacı za‘if ise ikişer dane viresin ve eger mizacı kavi ise üçer dane isti‘mal itsin gündüz yimesin bir haftadan sonra bir şerbet dahı girü hab yidür her hafta bir şerbet aralarında ikişer dane veya üçer dane hab yisün ağza urmaz girü işinde gücünde ola amma balğam arturur gıdalardan ve ekşilerden ne kadar perhiz iderlerse faidedür inşaallah-ü te‘ala kırk güne varmaz şekli ve rengi evvelki haline tebdil olur amma sonra tebdil olmamak için bir ol kadar şerbet ve hablar isti‘mal ider ta kim ol emraz tekrar ‘avdet itmeye ta ölince sana dua ide bu hususda çok nesnelere yazaruz amma bu bana ilham-ı rabbani olmuşdur bu tedbiri kimseden görmüş degilim el-hamdü lillahi rabbil ‘alemin çok kimselere hak te‘ala sebep itmişdür” (MN 30b)

Müntehab-ı Şifa’da iki yerde anne sütünün faydalarından bahsederken cüzzama da faydalı olduğu aynı cümlelerle ifade edilir. Keza eşek sütünün de faydasından bahsedilir.

“ ‘avrad sūdi dūkeli sūdlerden yigrekdür adem mizacına ol muvafıkdur ma‘deden tiz iner ve bedeni berkidür ve kuru sayrulıklara yarar cūzam gibi ve sil gibi ve ince agrı gibi ve sıtmalar gibi” (MŞ 19b-20a)

¹⁰ İbn-i Sina; a.g.e., s: 331.

¹¹ İbn-i Sina; a.g.e., s: 316.

“ ‘avrad sūdi dūkeli sūdlerden yigrekdür ademün mizacına muvafıkdur ma‘deden tiz iner gevdeyi berkidir ve kuru marazlara müfiddür cūzam gibi ve sil gibi ve ince agrı sıtması gibi” (MŞ 126b)

“eşek sūdi yavuz sayrulıklara yarar sil gibi cūzam gibi” (MŞ 20a)

Edviye-i Müfredde’de de aynı ifadeler yer almaktadır.

“ ‘avrat sūdi dūkeli sūdlerden ol yigrekdür ve adem mizacına ol muvafıkdur ma‘deden tiz siner ve gevdei berkidür ve kuru sayrulıklara yarar cūzam ve sil ve dık sıtmaları gibi”(EM 218b)

“eşek sūdi yavuz sayrulıklara sil gibi dık gibi cūzam gibi dahı bunlara benzer sayruluklaraa içürseler yarar”(EM 218b)

Menafi‘u’n-Nas’da ise eşek eti ve tilki etinin cūzzamı iyileştireceği bildirilir.

“diger eşek etini cūzama yidürseler hoş ola bi-iznillahi te‘ala” (MN 31b)

“diger dilkü etini bişürüb yidürseler hoş ola amma suyn şorba idüb içüreler” (MN 31b)

İbn Şerif’in *Yadigar*’ında şahtere şarabının cūzzamı tedavi ettiği bildirilir.

“şarab-ı şahterec uyuzı ve giciyigi ve cūzamı def’ ider” (Y 73a)

Menafi‘u’n-Nas’dan bazı tedavi şekilleri :

“diger cūzam olan kişiye sūnnet oğlanınun kesilen paresini kurudub dögüb miskle karışdurub su ile içürseler şifa bula ben bunı bir hatuna didüm varub itmiş halas oldu şöyle kim şekli insandan çıkmış idi hak te‘ala anı sebep kıldı” (MN 31a)

“diger hüdhüdün gözlerini cūzam getürse hoş ola vallahu a‘lem bi’s-savab” (MN 31b)

Tervihü'l-Ervah'da tedavi ile ilgili beyitlerden bazı örnekler verelim.

*"buzuri kaseni bazerenbu nilüfer / birer dirhemle üçinden beraber
terencübün ah şeker onar be-dirhem / içe her tanla olunca ten ıslah
nohut abile mağzi levzi hem maş / gerekdür kim ğıza ..içün ola aş"*
(TE 332b)

*"bes içürgil peynirün suyın ona / anunla bu süfukı ta kim ta kim ona
kara vü kabili ehlice be-dirhem / gerekdürür bişer mevzun bile kim
lisanü's-sevr besfayic fesimun / sutu huzuş dürdürd ki ola mevzun
çü ğarikundan üç kamu be-dirhem / ıvalar anı bir şerbet ki ola em
otuz dirhem peynirün suyıyla / tenavül idile nef' kıla"* (TE 333a)

*"süci kim ola anun içinde ef'i / dahı ef'inün olur çoh ana nef'i
ne ki ola ef'i eti kuvvetinde / olara nafi' olur can u tende"*
(TE 333b)

*"keçinün yigidi kim ola ahmer / gözi azrak ola anun iy hezver
bu otlarıla bisleye beher bab / marul u şah kasni vü leblab
südi olur anlara ğayetde nafi' / anı itseler hemin rence ola dafi' "*
(TE 333b)

*"arestetalis eydür incüyi başda ve boyunda ve kulakda
götürenlere cüzam 'illeti vaki' olmaz ve eger cüzamlık vaki'
olduğundan sonra götüreler ve götürmegine müdavemet ideler
'illeti arturmaz ve gah olur kim tedric ile 'illeti def' ider kaçan
kim dayimi götürmegine ve ma'cunina müdavemet ideler ve
suyından ayruk su içmeyeler"* (TM 25b)

*"zeberced ... eger meczum zebercedün yonulmuşın dayimi yimegi
'adet edine cüzamdan kurtula"* (TM 51b)

*"ac fil kemüğine dirler eyüsi dişleri durur ve dişlerinün
kemüklerine nabü'l-ac dirler zisokoridos eydür eger nabü'l-ac
büradesini dahise yaku ideler ağırsini giderür... ve eger cüzam
olanlar her gün on direm fil dişinün büradesini futanci-i cebeli
suyıyla içeler ve buna müdavemet ideler 'illetleri artmaz yirinde
turur belki müdavemet-ile bi'l-külliyeye def olup gider"* (TM 113a-
113b)

İbn Sina, Kanun'unda hamamlar bahsinde ilaçlı banyolar anlatılırken kükürt banyolarının çıban, kronik ülserler, iltihaplı yaraların iyileşmesinde yardımcı olduğu, vitiligo ve cüzamda faydalı olduğu belirtilir.¹²

¹² İbn-i Sina; a.g.e., s: 150-151.

Gemi ile gezmek ve ufak ya da büyük bir deniz aracıyla kıyıda dolaşmanın cüzamda yararlı olduğu da bildirilir.¹³

Cüzama etkili olan terkipler (mürekkep devalar) :

Müntehab-ı Şifa'da cüzama da etkisi olan bir mürekkep deva örnekleri verilir. Büyük hekim Huneyn¹⁴ tarafından bildirilen ve Calinus'dan¹⁵ önce yaşamış olan Yunan padişahı Siyazritus'un bulunduğu ve onun adıyla anılan terkinin pek çok hastalığa ve bu arada cüzama da iyi geldiği bildirilir.

"siyazritus büzürg hekim huneyn eydür bu terkibi calinus hekimden öndin yunan padişahı siyazritus kendüzinden cem' eyledi ve andan ötürü anun adın eyitdiler ve bu bir devadur ki ... cüzamun evvel iptidasında vursalar cüzamı zayil ide ... bunun terkinin ma'cunat babında isteyeler" (MŞ 94b-95a)

Yadigar-ı İbn Şerif'de cüzama da etkili olduğu bildirilen mürekkebat (karışık ilaçlar) ile ilgili örnekler:

"eyaric luğaziya bu bir mübarek terkidür ve bunun menfaati çokdur ... ve cerahlara ... ve başda olan eski cerahlara ve bahaka ve barasa ve demregüye ve tekşer didükleri 'illete ve cüzama ve hanazire ve cem'i sovuk veremlere ve seretana fa(y)ide ide gidere (Y 55a)

"eyaric calinus nüsha-i ma'ruf bu eyaricün menfa'atleri eyaric luğaziya menfa'atlerinden yidrekür andaki menfa'atler heb bunda vardur (Y 56a)

" ma'cun-ı sebkinec ... ma'cun kim ak bahaka ve barasa ve cüzama ve zatü's-sa'aleye ve cemi'i sevdavi ve balgami 'illetlere faide ide" (Y58b)

"on ikinci bab tiryaklardadır ve eyü ma'cunlardadır tiryak-ı faruk kim ana tiryak-ı ekber dahı dirler ... hassaten cüzam 'illetine ... fa(y)ide ide" (Y 75b)

¹³ İbn-i Sina; a.g.e., s: 246.

¹⁴ Huneyn b. İshak (ö. 260/873) Eski Yunan tıbbı ve felsefesinin İslam dünyasına intikalinde önemli rol oynayan mütercim ve hekim. (DİA)

¹⁵ Galenos: (ö. 200 [?])İslam tıbbını etkileyen ünlü Grek tabip ve filozofudur. İslamî literatürde Calinus ismiyle şöhret bulmuştur. Batıda ise Galen veya Galien şeklinde yazılır. (DİA)

Tervihü'l-Ervah'da cüzzama etkisi belirtilen terkiplerle ilgili beyitler:

"ana çoh nef' ider tiryak-ı ekber

dahı tiryak-ı erba' iy birazer" (TE 333b)

"çü nuzc ire ana matbuh-ı fesimun

ya ğarikun gerek kim ola meymun

eyaric-i şahm-ı hantalla mukavva / gerek ol iki matbuh iy dana

ya matbuh-ı helile vü labud / fesimun ola anunıla türbüd

ya macun-ı necahu bes bir üsbu'

ya iki andan 'ilac idile merfu' " (TE 333a)

Cüzzamın dağlama ile tedavisi :

Cerrahiyyetü'l-Haniyye'de "**cüzzam dağının tarikasın bildirir**" diye başlayan "**evvel babun kırk yedinci faslı**"nda balgam ve sevda müteaffin olmuş ise cüzzamliya dağ vurmanın çok faydalı olduğu bildirilir. Ancak mevrusi (varis olarak, genetik) veya mevlüdi (doğumsal) olmamalıdır. Cüzzamın ibtidası (başlangıç safhası) kitaplarda anlatılan şekilde ilaçla tedavi edilip kesilmez (şifa) veya bir karara varmazsa (salah) ve hastanın mizacının tamamının bozulmasından korkulursa o zaman hastanın başında beş yere dağ vurulur.

1.Başın ortasına

2.Alında saç tükendiği yere

3-4.İki kulaktan yukarı iki boynuz yerine

5.Ensenin yumrucak yerine (Burası için Sabuncuoğlu "**etibba bu yere nukretü'l-kafa derler**" diyerek diğer kitaplarda kullanılabilecek ifadeden de bahseder.)

Başın ortasına vurulan dağ kemiğe biraz iz bırakır ve yanan kemik micred denilen alet ile o yerden galiz buharlar çıkıncaya kadar kazınır.

Bir dağ dalak üzerine vurulur. Onun tarik-i ameli (yapış yolu) şudur: Hastanın sol kolunun dirseğinin eriştiği yere mürekkeple işaret konur. Bir mismari dağlağı ile o işaretli yer dağlanır.

Eğer cüzzam hastalığı müstemirr¹⁶ olur ve meczumluğu (cüzzamlı olduğu) aşkara (aşikar, belli) olursa başta anlatılan dağlara ilave şu dağlar yapılır:

-burnun iki yanına 2 dağ

-yanaklara 2 dağ

¹⁶ Müstemirr : (A. Mürur. dan) Devam eden, sürekli, arasız. Sağlam, muhkem, kavi, metin.(CD)

- boyun omurgalarına 2 dağ
- sırt omurgalarına 6 dağ -‘aş‘aş yani kuyruk sokumuna (sakrum) 1 büyük dağ, üstüne ve iki yanına 3 dağ
- dizlere 2 dağ
- omuzlara 2 dağ
- dirsekler 2 dağ
- güğüse 2 dağ
- el ve ayaklardaki tüm mafsallara birer dağ (Ancak bu dağların tamamında o yerlerdeki sinirlerin yanmaması için sakınılır. Ökçe arkasındaki sinirlerin yanmasından key? sakınılır.)
- kasuk? kemiğinin üstüne 1 dağ
- bağır üzerine 1 dağ vurulur.

Dağ ne kadar çok olursa enfa (çok faydalı) ve enca (çok tedavi edici?) olur fefhem?

Meczuma (cüzzamlıya) dağın acısı bedenlerindeki uyuşukluk sebebiyle sahih (sıhhatli, sağlam) kişilerde belirmediği gibi belirmez.

Bu anlatılan dağların dağlağularının miktarı mefasıla (mafsallara, eklemlere) ve a‘zaya (uzuvlara) göre yapılır ve sonra bal ve burçak unu ile mualece (tedavi) edilir ve diğer ilaçlar da birlikte verilirse Allahın dilemesiyle bür-i tam (tam iyileşme, şifa) bulur.

Tervihü‘l-Ervah‘da kan alma ile ilgili olarak şu ifade yer alır:

“kulak ardındağı iki tamar hem

irince ğaşyı karen dökile dem” (TE 332b)

DEMREGÜ

دمرگو : Demregü (تمریه : Temriye) : كؤباء : Kûbâ'

DEYİMLER – ISTILAH - TERMİNOLOJİ

Demregü: [demregi] Temriye hastalığı. (TS) Temregi, dermatose.¹

Kuba : *Tervihü'l-Ervah*'da *fi'l-kûbâi* başlıklı 24. fasılda "*nedür kuba' adıyla demregüdür*" denilerek bir adının da kuba olduğu belirtilir. Bedii N. Şehsuvaroğlu, Şair ve Hekim Ahmedî makalesinde şöyle belirtir: Kuba': Temriye; bu bahiste müellif aynen şöyle demektedir : "*nedür kuba' adıyla demerludur*"² *Yadigar*'da da İbn Şerif "*kuba demregüdür*" (Y 179a) diye aynı hususu belirtir. Lugatlarda Kûbâ' : (A) Tuzlu balgam şeklinde karşılıklar verilmektedir.³

Temriye : Kabarcıklarla ortaya çıkan bir deri hastalığı. (MD)

Türk Tıp Tarihi kitabında Bedii Şehsuvaroğlu, XVI. Yüzyılın ünlü cerrahlarından Ali b. Osman'ın *Kitab-ı Mualecat* isimli eserinin fihristini verirken Demregü'ya müteallik olan ilaç maddesinin yanına parantez içinde sigil koymuş ve şu açıklamayı aktarmıştır. "*demregü iriliktir bedende hasıl olur rengi kızılığa ve karalığa maildir kazıcak balık pulu gibi nesnelere (squame) kalkar*"⁴

Bu konudaki en geniş açıklamayı Şanizade'de buluruz. Temre, Temregü, Kubai (fi'l-Kubai) Şanizade temregüyü tanıtırken, Latince'de herpes, Fransızca'da datro, İtalyanca'da erpati dendiğini yazar. "Derinin üzerinde olan ufak kabartılı sathî bir şiş olan cilt hastalığıdır." der.⁵

¹ Nuran Yıldırım; *XV. Yüzyıla Ait Türkçe Bir Cerrahname*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1983. s: 102.

² Bedii N. Şehsuvaroğlu; "*Şair ve Hekim Ahmedî (Hayatı ve Eserleri)*", İst. Ü. Tıp Fak. Mecm. C:16 S:4 (1954) s: 618

³ Ferit Devellioğlu; *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara, 1984.- Şemseddin Sami; *Kamus-ı Türki*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1989.

⁴ Bedii N. Şehsuvaroğlu, *Türk Tıp Tarihi*, Bursa, 1984, s. 88.

⁵ N.Kemal Kurt; *Şanizade Mehmed Ataullah Efendi'nin Karunü'l-Cerrahin Adlı Kitabının İncelenmesi*, Doktora Tezi, İstanbul, 1999.

Kamus-ı Türki'de de Kuba'ya verilen "Tuzlu balgam, Dartre" şeklindeki karşılık bu bilgiyi desteklemektedir.⁶

Günümüz bilgilerine göre :

Tinea corporis (Temriye) : Saçsız deride yerleşen ve halk arasında Temriye adı verilen ekseriya insani orijinli Tricophyton ve Microsporum'ların yaptığı bir hastalıktır. (Dermatophytosis). Mantar deriye yerleştikten birkaç gün sonra küçük bir para büyüklüğünde kırmızı ve derinin reaksiyonuna göre yalnız bir leke halinde veya papül, vezikül, püstüllerle müterafik yuvarlak veya oval ve hafif kepeklenen bir görünüm meydana gelir. Plağın dışında aktif bir kenar, içerde ise iç içe bir çok halkalar silik bir şekilde dikkati çeker. Hastalığın lokalizasyonu bilhassa el, kol ve boyun gibi açık yerlerdedir.⁷

Gövdede yerleşen mantar hastalıklarından biri de, **herpes sirsine** adıyla anılır. Herpese benzeyen, ortası eritemli ve hafif skuamli, etrafında çepeçevre küçük veziküller bulunan genellikle tek olan plaktır. Halk arasında **temriye** adıyla anılır. Mantarların her çeşidiyle olabilen bu tabloya, dış ülkelerde daha çok kedi köpek beslenen evlerde, hem çocuklarda hem de hayvanlarda rastlanmaktadır.⁸

SEBEPLER - ETYOLOJİ

Müntehab-ı Şifa'ya göre sebebi ahlatın göyünüp (yanıp, sararıp) sevdanın galib (üstün, fazla) olmasıdır

"sebebi ahlat göyünüp sevda galib olmakdandır" (MŞ 131b)

Yine *Müntehab-ı Şifa*'ya göre sığır etinin çok yenilmesi de demregüye sebep olur.

"sığır etin kavun kabıyla bişürseler tizcek müherra olur ve çok yiyen kişiye uyuz ve demregü ve cüzamlık ... hasıl olur"
(MŞ 18b)

⁶ Şemseddin Sami; *Kamus-ı Türki*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1989.

⁷ A.Lütfi Tat ve ark; *Deri ve Zührevi Hastalıklar Ders Kitabı*, Ankara Üniv. Tıp Fak. Yayını, Ankara, 1977, s: 72.

⁸ Türkan Saylan, *Hekimler İçin Deri ve Zührevi Hastalıklar El Kitabı*, İstanbul, 1989, s: 68.

“temregüyi bildürelim ki bu ‘illet ya balğamdan olur ya balğamla sevdanun ictima‘ından olur veya safra ile balgamun ictima‘ından olur” (MN 26b)

Cüzzamın mukaddimesidir

Cerrahiyyetü'l-Haniyye'de insanın bedeninde tabiplerin Cüzzamın mukaddimesi dedikleri kızıl demregü olur şeklinde belirtilir..

bilgil iy talib kim ademün bedeninde kızıl demregü olur etibba mukaddime-i cüzamdur dirler” (CH 166a)

Müntehab-ı Şifa'ya göre de cüzzamın mukaddimesidir. “eger demregünün rengi kızılığa mayil olursa kuruyacak balık pulu gibi nesnelere dökülür sebebi ahlat göyünüp sevda galib olmakdandır cüzamun mukaddimesidür” (MŞ 131b)

“temregü deri yüzünde çıkub gövdeye yayılır ve eger bedeni kaplarsa cüzamın evvel ‘alametidür hazar itmek gerekdür” (MN 26b)

TIPLERİ

A- Şekline göre

1-Kırmızı pul pul dökülen demregü

Eger (eğer) demregü'nün rengi kızılığa (kırmızıya) mayil (meyilli) olursa kuruyunca balık pulu gibi nesnelere dökülür.

eger demregünün rengi kızılığa mayil olursa kuruyacak balık pulu gibi nesnelere dökülür (MŞ 131b)

2-Hafif demregü

“eger temregü yufka olursa” (MŞ 131b)

“eger demregü azrak olsa” (Y 179a)

3-Kalın demregü

“ve eger kalıñısa” (MŞ 131b)

4-Katı (çok) kalın demregü

“ve eger demregü katı kalıñ olursa” (MŞ 131b)

B-Zamanına göre

1-Yeni demregü

“yeni demregüye” (MŞ 132b)

2-Eski demregü

“eski demregüye” (MŞ 132b)

TEDAVİ

1-Kırmızı pul pul dökülen demregünün ilacı kan almak ve ishal edici ilaçlar ile bedeni sevda veya kara safra isimli hılt -sıvı- dan temizlemektir.

“ ‘ilacı kan almak ve bedeni sevdadan müşhilile tenkiye etmekdür” (MŞ 131b)

“ tavuk kanı kızıl temregüye nafi ‘dür” (MN 27a)

2-Yumuşak demregüde acıla⁹ ağzı yarılarak, turunç, acı badem yağı, sirke, kesire (kitre), kere yağı (tereyağı), sayacı (sade yağ, tereyağı), tavuk yağı, kaz yağı dürtmek (sürmek, sivri uçlu bir şeyle itmek, batırmak) ile ve becid (sık sık) ve dayim (sürekli) hamama girmekle kaybolur.

“ve eger temregü yufka olursa acıla ağzı yarın ve turunc ve acı badam yağı ve sirke ve kesire ve kere yağı ve sayacı ve tavuk yağı ve kaz yağı dürtmegile ve becid dayim hammama girmegile zayil olur” (MŞ 131b)

“eger demregü azrak olsa ac kişinün tükürüğünü bir kac kez dürteler gidere” (Y 179a)

⁹ Acla: Burada kullanılan acıla kelimesi ac (fildişi) (RN) ile olup bir aleti belirtebilir yahut ucle yani acele ile (D) ve çabuk yapılan iş (RN) manasına gelebilir.

3-Kalın demregüde, matbuh-ı eftimun ile bedeni tenkiye edilir (temizlenir) ve aşağıda verilen otlar merhem haline getirilip sürülür, kızıl zernih (arsenik) ve ak zernih, ak hardal, şaytaracın (şitarac, bahçe teresi) herbirinden birer buçuk dirhem; iraki jengar ve kızıl boya birer dirhem; turp tohumu, kükürt ve yılan boncuğu beşer dirhem; kunduz -ki ağı kunduzu derler- ve kust (topalak) ikişer dirhem olmak üzere tamamı yumuşakça dövülüp, tiz (keskin) sirke ile veya limon suyu ile yoğrulur, önce demregü bıçak ile katı katı (sert sert) kazınır, kazıdıktan sonra hacamat eder gibi üzeri çizilir, bu zikr olunan edviye (bahsedilen ilaçlar) yakı şeklinde uygulanırsa faydalı olur.

“ve eger kalıñısa bedeni matbuh-ı eftimunıla tenkiye edeler ve bu otları tıla edeler kızıl zernih ve ak zernih ve ak hardal ve şaytarac her birinden birer buçuk dirhem ‘iraki jengar ve kızıl boya birer direm tohm-ı turp kükrd ve yılan boncuğu beşer direm kunduz ki ağı kunduzu derler ve kust ikişer direm mecmu‘ın yumşak dögeler tiz sirkeyile ya limun suyıyla yoğuralar ve evvel demregüyü bıçağıla katı katı kazıyalar kazduklarından soñra hacamat eder gibi çizeler ve bu zikr olınan edviyeyi yaku edeler nafi‘ ola” (MŞ 131 .b)

Bir başka çeşit demregü ilacında samg-ı arabi, kesire (kitre) ve dövülmüş ve elenmiş sarı helile alıp sirke ile yoğurarak tıla edilir (merhem yapılır).

“bir dürlü dahı demregü ‘ilacında samg-ı ‘arabi ve kesire ve dögülmüş saru helile ve elenmiş alalar ve sirke ile yoğuralar tıla edeler” (MŞ 131b)

4-Katı (çok) kalın demregüde matbuh-ı eftimunla istifrağ edilir (kusturulur) ya da maü‘l-cübn (peynir suyu) ile delinmiş ve dövülmüş mazi beş dirhem, sığır sidiği ve sirke birer üsküre alınır, mazi bu sidik ve sirke ile pişirilir, demregünün üstüne sürülürse faydalı olur.

“ve eger demregü katı kalıñ olursa matbuh-ı eftimunıla istifrağ edeler ya ma‘ü‘l-cübnile ve delinmiş ve dögülmüş mazu ve beş direm sığır sidügi ve sirke birer üsküre mazuyı bu sidügile sirkeyile bişüreler ol demregü üstüne tıla edeler nafi‘ ola” (MŞ 132a)

Mazı, kesire ve darçini (tarçın), sirke ile sürülürse faydalı olur.

“mazu ve kesire ve darçini sirkeyile tıla edeler nafi' ola” (MŞ 132a)

Matbuh-ı eftimun, sevdavi ve göynümüş (sararmış) hıtları gövdeden sürer uzaklaştırır, uyuz ve demregüyü yok eder.

“matbuh-ı eftimun ki sevdavi ve göyünmiş hıtları gevdeden sürer ve uyuzu ve demregüyi giderür” (MŞ 132a)

5-Yeni demregü; kızıl kesire sarp (keskin) sirkede yumuşayınca kadar ıslatılıp havanda hall edilir (döverek ezilir), süzülür.

“yeni demregüye kızıl kesireyi sarp sirkede hem ısladalar yumuşayınca ve havanda hall edeler süzeler” (MŞ 132b)

6-Eski demregü; uşak (amonyak)'ı tiz (keskin) sirkede ıslatılır. Arı hırka (temiz bez parçası) ile bu ıslanmış uşak sürtülür.

“eski demregüye uşag tiz sirkede ısladalar arı hırkayla sürteler bu ıslanmış uşagi sürteler” (MŞ 132b)

Demregü'nün tedavisinde kullanılan müfredât (her biri kendi başına bir devâ olan basit ilaçlar):

Çirişlik kökü kazılıp demregüye üç defa dürtülürse (sürülürse) giderir.

“çirişlik kökin kazalar demregüye üç def'a dürteler gidere” (MŞ 132b)

Deve kanı ve tavşan kanı demregüye sürülürse giderir.

“deve kanın demregüye dürtseler gidere” (MŞ 132b)

“tavşan kanını demregüye sürseler hoş ola” (MN 27a)

Lebede, demregü için faydalıdır.

“lebedeyi çigle döğüp demregü üzerine yaku etmek yavlak müfiddir” (MŞ 132b)

“demregü için lübede suyunu kaya koruğu suyuyla kim bundan azacuk ola süzülmiş yoğurda kata ve nuşadırıla katalar hammamda kendüsine kese urub gül suyıyla yuyub hammamdan çıkub dürteler dört beş kerre dürtmegile halas ola” (Y 179a)

“lūbede dibini yumşak dōgeler eleyeler sarb sirkeyle ve biraz ketre ile ezeler demregūye dūrteler hem demregūyi hem bahakı gidere” (Y 179b)

Sedef dövülerek demregūye dūrtülürse giderir. Ancak sedef-i deştî (çöl sedefi) olmamalıdır, çünkü o öldürücüdür.

“sedefi şöyle dōgūp demregūye dūrtseler gidere ve ol sedef ki deştīdür öldürücüdür” (MŞ 132b)

Sōgūt ağacı külünün sirke ile karıştırılarak demregūye sürülürse gidereceği *Mūntehab-ı Şifa*'da ve *Menafi‘u'n-Nas*'da belirtilir.

“sōgūt ağacı külünü sirkeyle karışdurup yüzde olan çıgıda ve demregūye yaku etseler ve dahı ana benzer nesneleri giderür” (MŞ 132b)

“sōgūt külünü sirke ile karışdurub sūrseler giderür” (MN 27a)

“sōgūt ağacınun talını yaşla yakalar tamlayan suyunı demregūye dūrteler halas ola” (Y 180a)

“kara çeltünün ağacın yakalar damlayan suyun demregūye dūrteler nafi‘ ola” (Y 179a)

Rîvend-i Çînî ve hardal sirke ile demregūye dūrtülürse fayda eder.

“rîvend-i çînî sirkeyle demregūye dūrtseler fayide eder” (MŞ 132b)

“ hardalı dōgūb sarb sirke ile ezeler dahı temregūyi kazıyub kanadalar dahı tıla ideler şifa bula” (MN 27a)

Arap zamkı veya erik ağacının zamkı, sirke ile çōzūp demregūye sürülürse faydalı bir terkiptir.

“kuba demregūdūr ‘ilacı samğ-ı ‘arabi ve kesira ve saru helile ūçūni dōgeler eleyeler sirkeyle karışduralar dūrteler şifa ola” (Y 179a)

“ zamğ-ı ‘arabi sirke ile ezūb taze temregūye sūrseler giderür” (MN 27a)

“erik samğın dahi sirkeyile hall edüp sürseler zayıllı ede” (MŞ 132b)

“erik ağacınınun samğın sarb sirkeyle ısladalar bir niçe kez dürteler demregüyi gidere” (Y 179a)

Mazu ve kesira (kitre) ile tedavi :

“ve mazuyı ve küseyrayı (kesirayı) dögeler sirkeyle ezeler demregüye dürteler nafi' ola” (Y 179a)

“ve dahi deliksüz mazuyı dögeler sirkeyle ezeler ve sığır südi katub kaynadalar koyı olınca demregüye dürteler şifa ola” (Y 179a)

“ne kadar yaramaz demregüyise cüzamdan seçilmeye giderür ketrei dögeler sarb sirkeyle bir üsküre içinde çalkayalar şöyle kim sirkei çok içe ketre tamam ıslana merhem gibi ola hammamdan çıkub çağalanduğınlayın dürteler üç gün koyalar dura yine hammama gireler sabunıla yuyalar çam çağ et gibi ola üç kez böyle ideler def'a üç gün koyalar tura tokuz gün olur andan yuyub pak idüb hammamdan çıkı gül yağın dürteler gül yağı ele girmese şiruğan dürteler halas ola” (Y 179b)

Meşhur terkiplerle tedavi :

Matbuh-ı eftimun

Müntehab-ı Şifa'da ve Yadigar'da matbuh-ı eftimun ile benzer şekilde tedavi edilir.

“ve eger kalıñısa bedeni matbuh-ı eftimunıla tenkiye edeler ve bu otları tıla edeler kızıl zernih ve ak zernih ve ak hardal ve şaytarac her birinden birer buçuk dirhem 'ıraki jengar ve kızıl boya birer direm tohm-ı turp kükrd ve yılan boncuğu beşer direm kunduz ki ağı kunduzı derler ve kust ikişer direm mecmu'ın yumşak dögeler tiz sirkeyile ya limun suyıyla yoğuralar ve evvel demregüyü bıçağıla katı katı kazıyalar kazduklarından soñra hacamat eder gibi çizeler ve bu zikr olınan edviyeyi yaku edeler nafi' ola” (MŞ 1311b)

“evvel matbuh-ı eftimun içürelor andan yakulardan isti‘mal ideler faide ide amma hayırlusı oldur kim matbuh-ı eftimunu içürmezden evvel yedi sekiz gün kadarı ya dahı ziyade her gün sabah bir giçirek üsküre ile muğladan içeler ve bir giçirek üsküre mikdarı şahtere suyun sıkub süzeler muğla ardınca bile içeler ve bir üsküre mikdarı sūd kesügi suyun içeler ya senamekiden her kişinün mizacına göre mikdarınca içürelor ne kadar yaramaz demregü olursa böyle ‘ilacıla gide ve amma didüğümüz gibi hem muğlab ve hem şahtere ve hem kaya koruğı suyu kim hayy-ı ‘alem dirler hem sūd çürügi bunları tatlucak katub bir hafta mikdarı ya dahı ziyade içmek gerek ta kim demregü def‘ ola” (Y 179a)

Tervihü’l-Ervah’da matbuh-ı fesimun olarak yazılmaktadır.

*“devadur ana matbuh-ı fesimun
ya matbuh-ı helilec ki ola meymun” (TE 354b)*

Pirinç ve nohud yağı da demregüye faydalıdır.

“dahı nohud yağı ğayet nafi ‘dür dürtmegile giderür” (Y 179a)

“birinc yağı ğayet nafi ‘dür” (Y 179a)

Ayrıca inek yağı da tedavide kullanılır.

“sūd sığırınun yağını tuzıla karışdurub temregüye sürseler gidere” (MN 27a)

“kere yağı ... demregüye ve girü kalan sevdavi marazlara müfiddür” (MŞ 19a)

Diğer bazı yağlarla tedavi.

“ baladurı kesüb içindeki kara yağı temregüye sürseler giderür” (MN 27a)

“ ferfiyun yağı temregüye sürseler giderür” (MN 27a)

“nuşadır yumşak dögeler sarb sirkeyle ezeler demregüye dürteler gidere” (Y 179a)

“bakamun yağı gövdede olan başlara eyüdür ve demregüyi giderür çün birkaç kez andan dürteler” (EM 209a)

Diğer müfredat:

“adem şehveti dahı demregüyi giderür dürtmegile mücerreblerdendür ve ba'zı kuvvetlü kişilere ve türklere kabardıcı nesnelere dürteler şiytaracı eleyeler beraber kerte ve kerte beraber kavun çekirdeği için dögeler eleyeler biri birine karışdurub sarb sirkeyle hammada dürteler kabkara yakub kabarda gidere likin nazük mizac kişilere ve oğlancuklara itmeyeler zira acıdur ve kabardur” (Y 179b)

“hilaliyye dirler ya'ni gelisa (kelisa) otu südin demregüye dürteler derhal gidere mücerrebdür” (Y 179b)

“bir otçuğaz olur divarlar ve burclar dibinde biter türkçe yapışak dirler reyhan şekillü yumşak yapraklu ot olur kaftana ve giycege yapışur 'arapca haşışetü'z-zücac dirler anı dögeler demregüye süreler katıca katıca gide def' ola mücerrebdür dögüb suyun sürseler dahı devadur” (Y 179b)

“keçi uyuzı dirler bir 'illet vardur demregüye benzer degme 'ilacıla gitmez katı yaramaz 'illetdür baharda çı (çih) düşdüğü vaktin çemen üzerine çı düşecek yalın ayak olub çı üzerine yuvalana (yuhalana) bir kac gün böyle ide şifa bula eger yalıncağ olmağa kadir olmazsa ol çihdden cem'' idüb bedenine dürteler şifa ola tekrar tekrar ideler” (Y 180a)

Tervihü'l-Ervah'da **fi'l-kübâi** başlıklı 24. fasılda kuba (demregü) için başlangıcında kan almanın iyi olacağı belirtilir. Matbuh-ı fesimun (eftimun), matbuh-ı helilec, türbüd, sarı helile, sabır, sirke, gül yağı, badem, keçi yağı, benefşe, şenhıyar tohumu ile tedavi edileceği ve daha fazlasının başka kitaplarda bulunabileceği bildirilir.

“nedür kuba adıyla demregüdür / ana fasd ibtidada olsa eyüdür devadur ana matbuh-ı fesimun / ya matbuh-ı helilec ki ola meymun gerek olur türbüdile ola mukavva / çün arına anı helilecle ova gerekdür kim ola ehililec asfer / sabrıla hem biraz cüzvi beraber dögüp kamusun eski sirkeyile / dahı gül yağı anunıla bile ya zübli zabbıla hıru zara nir / yoğırıla eski sirkeyle ola tedbir ya şahm-ı bat vü avuz dühn-i bazam / keçi yağı anunıla iy nikü nam dahı dühn-i benefsecle ki ovalar / anunıla ol asarı savalar ya tohumın şenhıyarun ideler dak / koyalar sirkeye emdür muhakkak veli gerek anunıla dühn-i bazam / dahı ayruh kütübdedür be-itmam”

(TE 354b)

KAN ALMA YÖNTEMİYLE TEDAVİ

Cerrahiyyetü'l-Haniyye'de "ademin bedeninde olan kızıl demregü'nün ilacının tarikasın bildirir" diye başlayan 2. bab 98. fasılda tabiplerin cüzzamın mukaddimesi dedikleri insanın bedeninde olan kızıl demregüyü anlatan kitabın müellifi (Sabuncuoğlu Şerefeddin)'ne bir gün demregülü bir kişi gelir. Çeşitli ilaçlar dener ama iyi olmaz. Şeyh Necibü'd-din (Rh.A)'in Esbab-ı Alâmât-ı Semerkındî isimli eserinde bu hastalık ile ilgili bir bahis olduğunu ve burada hastayı soyup güneşe karşı oturtuktan sonra, tabib hastanın arkasına bakıp pire ısırığına benzer kırmızı renkli belirtiler gördüğünde onları iğne ile sançarak (batırmak, dürtmek) içinde hiçbir şey kalmayınca kadar her gün devam etmesini belirttiğini ve kendisinin de bunu uygulamaya başladığını belirtir. Bu esnada Tatar'a benzer yaşlı bir kişinin gelerek ne yaptığını sorduğunu, kendisinin de hastanın kızıl demegüsünün olduğunu ve onu tedavi etmeye uğraştığını beyan eder. Yaşlı kişi bundan başka tedavi şeklin yok mu diye sorup olmadığı cevabını alınca, kendisinin bir tecrübesinin olduğunu ve bunu teberru (bağış) olarak göstereceğini bildirir. Hastayı soyup, ağzını açtırır. Sabuncuoğlu'na hastanın damağının ortasına mişrat (neşter) ile uzunlamasına bir çizgi çizdirir. Bu çizginin iki tarafına birer çizgi daha çizdirir. Sonra her iki kulağının arkasında ikişerden dört ince damar gösterir. Bunları kestirir. Ayrıca her iki bileğin üstünde, tabiplerin Hablü'z-zirâ¹⁰ dedikleri damarların üzerinde bilek ekleminden dört parmak yukarıyı ölçerek işaretleyip bu iki damarı da kestirir. Yine her iki iç topuk üzerinde hekimlerin Sâfin dedikleri damarları da topuktan dört parmak yukarıyı işaretleyerek kestirir. Bu bütün damarlardan aldığı kanı bir zarf (kab)'a alıp hastaya dürter (sivri uçlu bir şeyle itmek, batırmak). Kırk gün sonra hasta iyileşir. Sabuncuoğlu bu tedaviyi çok defalar tecrübe ettiğini ve ondan sonra bu kitaba yazdığını bildirir.

XVI.Yüzyılda yazılan *Menafi'u'n-nas*'da oldukça benzer bir kan alma yöntemiyle tedavi vardır ki aynı kaynaktan alınmış gibidir : Kulak arkasındaki iki damar (hulfu'l-üzün), bileklerde iki damar (habli'z-zirac), iç topuklarda iki damar ('ırku's-sakayn) kesilir. Ayrıca tepeden dış dibine ve iki yanına çizik atılır. Hepsinden akan kan toplanıp demregü üzerine dürtülür. Üç gün durduktan sonra yıkanır. Kırk günde tamamen iyileşir.

¹⁰ Zirâ; dirsekten orta parmak ucuna kadar olan ve bir uzunluk ölçüsü olarak kullanılan mesafedir. Burada ön kolu ifade etmek için kullanılmıştır.

“eger temregü ademi başından ayağa kaplarsa anun 'ilacı oldur ki evvela kulağı ardında iki tamar vardır ana hulfu'l-üzün dirler ol tamarları kese ve iki dahı bilek üzerinde hayli'z-zirac dirler ol iki tamar bileke gelicek iki necser (bahşer) olur anun yukarusından ol tamarları kesesin ve iki tamar dahı iç topuk üzerinde olur ana 'ırku's-sakayn dirler ol tamarları topuğun yukarusından kese ve dahı 'alilün dimağınun ortasından dişün dibine degin çizesin ve iki çizi dahı anun iki yanına çizesin bu cümle tamarlardan akan kanı cem' idüb 'alilün temregüsine dürtesin üç gün tura sonra yuna dahı günden güne 'illet zayil ola tamam kırk günde kat' olub eseri kalmaya bi-iznillah-i te'ala” (MN 26b-27a)

Müntehab-ı Şifa'da sülük tutarak kan alma yöntemi :

Demregünün yüzüne sülük tutulur, bir miskal kara tuz koyulur, bir iki kez ala (alınırsa) giderir.

“demregünün yüzine sülük dutalar bir miskal kara tuz koyalar bir iki kez ala gidere” (MŞ 132b)

PSİKOLOJİK TEDAVİ YÖNTEMLERİ

“demregü için cum'a irtesi gün tulunu yürürken bu ayeti üç kez okuya bir arpa ile çevresini çize üç kez okuya yine çize em ebramu emren feinna mübrimun” (Y 179b)

“ğayet yavuzına ve engüsine ? (ennüsine) ideler et olusunlı (ulusunlı) yabanda yeten eyegüsinden birisini yetdüğü yerden alalar yetdüğü yerde suratle yatarsa almazdan evvel nişan ideler andan alalar şöyle kim iş bitdükden sonra gine yirine iltecek evvel nice yetürse yite şöyle koyalar ol eyegüyi il (iyl, yil) yetdükden sonra eve getüreler ucunu kızduralar demregünün üzerine süreler sürerken göç göç seni beni yaradan Allah 'aşkına göç adem 'avazı işidilmez yere göç it (eyt) onı işidilmez yer göç diye andan eyküni saklaya yarındaşı gice il (iyl) yatduğından sonra yine eyegünün ucunu kızdurub ol demregüye süre böyle diye üç gice böyle ide andan ol eyegüyi avval alduğı yire ilte

*bulduğı gibi yerine koya ardına bakmayub gide ol demregü
kuriya gide(Y 180a)*

*“demregü için gice halk yatduktan sonra od kömürinün
üzerindeki kaymağın sırça parmağıla orta barmağı arasındaki
barmağın kendi tükrügile nem idüb ol od üzerindeki
kaymaklanan külden alalar alurken soluğın almadın üç kez böyle
diye ve barmağıla ol küli demregüye dürte halas ola” (Y 180a-
180b)*

BEHAK ve BARAS

بهق : Behak برص : Baras

DEYİMLER – İSTİLAH - TERMİNOLOJİ

Behak : [Farsçası behek] (A) İnsanın derisinde pul pul beyazlık ve alaca bir renk meydana getiren bir çeşit hastalık. (D) (CD) (MNÖ)

Bu kelimeyi Bedii N. Şehsuvaroğlu, *Haza'inüs-Sa'adat*'a hazırladığı lugatçesinde “Abraşlık, Addison hastalığı, Maladie bronzé.”¹ şeklinde açıklamakta; “*Şair ve Hekim Ahmedî*” makalesinde ise “bakak” şeklinde okuduğu kelimeye “vitiligo” karşılığını vermektedir.² Nuran Yıldırım ise, “Addison (1793-1860) tarafından bulunan ve onun ismiyle anılan bir böbrek üstü bezi hastalığı, maladie bronzée. 15. Yüzyılda Yakup Paşa tarafından teşhis ve ayırd edilip behak-ı şamil diye adlandırılmıştır.” şeklinde açıklamaktadır.³

Bazıları kelimeyi “bahak” olarak okumaktadırlar. Zafer Önler “abraşlık hastalığı” olarak tanımlar.⁴ Sadettin Özçelik “abraşlık, sam lekesi, mantar hastalığı. (Stein 211)”⁵; Abdi Özkök ise “alacalık” şeklinde bildirir.⁶

Aslında abraşlık, vitiligo şeklindeki tanımlamalar aşağıda ifade edileceği üzere baras için geçerlidir. Ancak her iki hastalığın isimleri ve arazlarının birbirine yakın olması bu tür bir karışıklığın sıklıkla yapılmasına yol açmıştır.

Bir çok lugatçede “Bahak : bkz. Behak.” şeklinde ifade edilerek aynı kelime olduğunu sanılan fakat بهق şeklinde yazılan ve “bahak” şeklinde okunan bir başka kelime daha vardır ki behak’la ilgisi olmayan bu kelime lugatlarda şu şekilde karşılık bulmaktadır: **Bahak**: [bahk] (A) Göz patlama veya patlatma. (D) (CD) (MNÖ).

¹ Eşref b. Muhammed; “Hazâ'inü's-Sa'âdât 1460 (H.864), Haz. Dr.B.N.Şehsuvaroğlu, , Ankara, 1961, s: 89.

² Bedii N. Şehsuvaroğlu; “Şair ve Hekim Ahmedî (Hayatı ve Eserleri), İstanbul Üniv. Tıp Fak. Mec. C:16 S:4 (1954) s: 618

³ Nuran Yıldırım; XV. Yüzyıla Ait Türkçe Bir Cerrahname, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1983. s: 102.

⁴ Zafer Önler; Celalüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntehab-ı Şifa, II, Sözlük, İstanbul 1999.

⁵ Sadettin Özçelik - Halil Kaya; “15. yy.da Yazılmış Bir Tıp Kitabında Geçen Tıbbi Terimler” Tıp Tarihi Araştırmaları 6, İstanbul, 1997, s: 67.

⁶ Nasrullah oğlu Salih; “Gayetü'l-Beyan fi Tedbir-i Bedeni'l-İnsan”(İnsan Sağlığını Koruma Yöntemleri), II. Kitap, Haz: Abdi Özkök, Ankara, 1992, s: 209.

Baras : (A) Abraşlık. Vücutta yer yer beyaz ve alaca lekeler meydana getiren ve tedavisi kabil olmayan bir hastalık. (D) (CD) *Abraşlık 'illeti. Bu 'illete mübtela olana abras dirler. ['illet-i mezkure, baras]* (KT)

Edviye-i Müfrede'de *fasl-ı fi zikr-i esma-i emraz-ı bir ıstılah-ı luğat* başlıklı lugat kısmında Arapça *el-baras*, Farsça *pisti* (?) Türkçe *ala tenlik* olarak belirtilir.(EM 270a) Burada Farsça karşılık için verilen *پیستی* kelimesi ile Devellioğlu'nun Lugat'ında "Pis : (F) Vücutta yer yer beyaz veya kırmızımtırak siyah lekeler bırakan bir hastalık. (bkz. baras)" şeklindeki madde ile bir bağlantı kurmak mümkün olabilir.

Cerrahiyyetü'l-Haniyye'de 1.Babın 49.Faşlının başlığında *alalık renci* olarak adlandırılır. "*baras yani alalık rencinün dağının tarikasin bildirir*" (CH 47a)

Alaca illeti (AT), alatenlik⁷, ala tenlilik⁸, alalık renci⁹, alalık¹⁰ şeklinde benzer tanımlar yapılmaktadır. Günümüz kitaplarında da Ala (Vitiligo) şeklinde hastalık tanımıyla uyuşmaktadır.¹¹

Bir çok lugatta aynı şekilde yazılan ve "beras" olarak okunan kelimeye verilen karşılık hemen hemen aynıdır.

Beras : (A) Abraşlık. Leke hastalığı. Alatenlik. (D) (CD) (MNÖ) Abraşlık, alatenlilik, vitiligo. (bk. Lugat-ı Remzi)¹²

Bu arada bununla bağlantılı bir kelime daha vardır ki o da **abraş**'tır.

Abraş : (A) Vücutunda bir cilt hastalığı neticesi lekeler teşekkül eden adam ve bu cilt hastalığı. (MD) Vücutunda sam lekesi bulunan [adam]. (D) *Alaca benizli. Tügsüz (tüysüz) yirlerde uyuz gibi bir 'illeti olan. (KT) Tarama Sözlüğü*'nde **ala tenlū** karşılığı olarak abraş verilmektedir.

Nuran Yıldırım, konumuzla alakalı olduğunu düşündüğümüz benzer üç terimin daha anlamını vermektedir.

⁷ Edviye-i Müfrede - Nuran Yıldırım; a.g.tez. - (D) - (CD) - (MNÖ)

⁸ Lugat-ı Remzi'den aktaran Bedii N. Şehsuvaroğlu, a.g.e.

⁹ Cerrahiyyetü'l-Haniyye, 47a.

¹⁰ İlder Uzel; İlk TürkçeTıp Yazmalarının Ağız ve Diş Hastalıkları Yönünden İncelenmesi, (Doktora Tezi), 1978.

¹¹ A.Lütfi Tat ve ark; Deri ve Zührevi Hastalıklar Ders Kitabı, Ankara Ü. Tıp F. Yay., Ankara, 1977, s: 253.

¹² Eşref b. Muhammed; a.g.e., s: 89.

Ak baras : Abraşlık, alatenlik, vücutta yer yer beyaz lekeler meydana getiren bir hastalık, vitiligo. **Baras-ı ezfar** : Tırnak üzerindeki beyaz lekeler. **Baraş** : Yüzde olan siyah renkli lekeler.¹³

Bazı eserlerde cüzzam veya cüzzamın bir türü gibi nitelermelere de rastlanmaktadır. Bar(a)s : Cüzamın beyaz ve kötü türü. “*bu dahı bir rencdür ki gövdede akça ve alaca olur hekimler bu rence baras dirler*” [Kitabü'l-Mühimmat 7.a/5, 37.b/5-6, 48.a/8] (Stein 175)¹⁴

el-barasu: Abraşlık, bedende hastalıktan ötürü bulunan beyazlık. Cüzam. (M)

İlter Uzel, *Cerrahiyyetü'l-Haniyye* için hazırladığı fihristte, “*baras yani alalık rencinün dağının tarikasin bildirir*” başlıklı 1.Bab 49.Faslın ismini “leprozi’de (baras, allık) dağlama” şeklinde koymuştur.¹⁵ Redhouse’a göre leprosy, cüzam, miskin hastalığıdır.¹⁶ Bu yanılığının temel sebebi, eskiden her iki hastalığın da tedavisinin mümkün olmadığı düşünülmesi olabilir. Ayrıca *Müntehab-ı Şifa*’ya göre bazı tabibler baras hayzın fazalatıdır demişlerdir. Burada kastedilen cüzzamda olduğu gibi adet halinde iken cinsel ilişkiden olabilir. Bu yüzden de cüzzam ile benzetilmiş olabilir.

Bu bilgiler ışığında diyebiliriz ki **baras karşılığı vitiligo’dur. Abraşlık ile alalık veya ala tenlilik gibi tanımlar da barasa uymaktadır.**

Deride pigment bozuklukları :

Günümüz bilgilerine göre; normal durumda derinin rengi, pigmentlerle oluşur. Derinin renginde olan değişikliklere diskromi denir. Diskromi kendini rengin azalması (hipopigmentasyon) veya çoğalması (hiperpigmentasyon) şeklinde gösterir. Ala (vitiligo) hudutlu ufak beyaz lekeler halinde başlar. Gittikçe etrafa doğru yayılır. Bir kaç leke birleşerek büyük plaklar meydana getirir. Bu plaklar deri seviyesinde olup göze sık çarpan belirtisi kenarlarının hiperpigmente oluşudur. En çok görüldüğü yerler el, ayak sırtları ve yüz olup, ayrıca gövdenin diğer bölümlerinde de görülmektedir. Lekeler bazen o kadar yaygın olur ki normal pigmentli kısımlar hastalık odakları imiş gibi görüntü verirler. Bazen saçlı derideki hasta kısımlarda bulunan saçlar normal olarak çıkarsa da, bazen bu saçların da beyaz olarak büyüdüğü görülür. Kesin tedavisi olmamakla birlikte eski Mısır papirüslerinden elde edilen bilgilere dayanılarak geliştirilmiş olan ve Amni Majus adlı ottan (Tarhana otu) elde

¹³ Nuran Yıldırım; a.g.tez, İstanbul, 1983.

¹⁴ Sadettin Özçelik - Halil Kaya; a.g.m.

¹⁵ İlter Uzel; *Şerefeddin Sabuncuoğlu, Cerrahiyyetü'l-Haniyye, I*, Ankara, 1992, s: 76.

¹⁶ Redhouse Sözlüğü, Twelfth edition, İstanbul, 1985.

tedavisi olmamakla birlikte eski Mısır papirüslerinden elde edilen bilgilere dayanılarak geliştirilmiş olan ve Amni Majus adlı ottan (Tarhana otu) elde edilen 8 methoxypsoralen'lerdir ki bugün bile çok yerlerde kullanılmaktadır.¹⁷ Addison hastalığında ise eller ve yüz gibi güneş gören deri bölgelerinde çok belirgin bir pigmentasyona yol açar. Bu kısımlar çok esmerleşir.¹⁸

TİPLERİ

Bahak'ın ak (ebyaz) ve kara (esved) olarak iki tipi bulunmaktadır. Nuran Yıldırım'a göre Ak bahak : Ciltte pul pul beyaz lekeler yapan cüzama benzer bir hastalık, Addison hastalığı¹⁹; Sadettin Özçelik'e göre ise bir tür deri döküntüsüdür.²⁰ Addison hastalığı, beyaz lekelerden çok esmerliklerle kendini göstermektedir. O halde, Addison hastalığı ak bahaktan çok kara bahaka uygun düşebilir.

Müntehab-ı Şifa'da bahak-ı ebyaz yani ak bahakın balgamın çokluğu sebebiyle gövdede oluşan benek benek beyazlık olduğu belirtilir. Ayrıca baras ile ayırıcı tanısı verilir. Ufak olup kızarırsa tedavisi mümkündür, kızarmazsa o zaman barastır ve tedavisi mümkün değildir.

“bahak-ı ebyaz ya'ni ak bahak aklıkdur ki benek gevdeye düşer sebebi balgam çoklığıdır” (MŞ 127b)

“eger uvacık olup kızarırsa kabil-i 'ilacdur kızarmazsa barasdur kabil-i 'ilac degüldür” (MŞ 127b)

Yine *Müntehab-ı Şifa*'ya göre bahak-ı esved yani kara bahak, safra ve kanın göyünüp sevda olması sebebiyle gövdede benek benek oluşan kızılıktır ve kepek gibi ufacık nesnelere dökülür, yeri kırmızı renkte olur.

“bahak-ı esved ya'ni kara bahak kızılıkdur ki gevdede benek benek düşer kepek gibi uvacık nesnelere dökülür yeri kızıl olup sebebi safra kan göyünüp sevda olmakdur” (MŞ 128a)

Baras ise çok kötü bir hastalıktır ve hıtların bozulmasından ve zararlı gıdalardan meydana gelir.

¹⁷ A.Lütfi Tat ve ark; a.g.e., s: 251-256.

¹⁸ Muammer Bilge; Hormonlar Bilimi, İstanbul, 1975, s: 218.

¹⁹ Nuran Yıldırım; a.g.t.

²⁰ Sadettin Özçelik - Halil Kaya; a.g.m.

Kitab-ı Müntehabü't-Tıb'da behakın ak ve kara olarak iki tipi olduğu belirtilir.

“bilgil kim behak iki nev'dür birisi akdur ve sebebi budur kim deri yüzinde fasid balğam irkilür ve birisi karadur ve sebebi budur kim deri yüzinde sevda irkilür” (MT 131a)

BARAS – BAHAK FARKI

Müntehab-ı Şifa'ya göre baras ile bahak arasındaki fark, barasın kavlaması, bahakın ise kavlamamasıdır. Ayrıca barasda ak kıl biter, iğne batırılınca kan çıkmaz.

“barasıla bahak farkı budur ki baras kavlar bahak kavlamaz ve dahı ki barasda kıl biter ak olur ve iğne dürtsen kan çıkmaz” (MŞ 127b)

Tervihü'l-Ervah'da bahak için kılı kara olur ve iğne batırılınca kan akar denir. Kara bahakın cüzama dönüşebileceği belirtilir.

“kılı kara olur fahri afak / çihar iğneyle andan kan ekser” (TE 353a)

“kara olsa bahak munzir olur ol / cüzama ki isder anda irmege yol” (TE 353b)

Kitab-ı Müntehabü't-Tıb'da ak behak ile baras arasındaki fark olarak barasın tam beyaz olup ak bahakın tam beyaz olmadığı, barasda derideki kılların ağrıdığı ve behakın derinin yüzeyinde olmasına karşılık bahakın daha derinde olduğu belirtilir.

“bilgil kim barasıla ak behakun ortasında fark budur kim ak behak inen katı ak olmaz ve baras inen katı ak olur ve ak behakda tenün kılı ağarmaz ve barasda ağarur zira behak derinün yüzinde olur ve baras derinün ardında olur ve behakun sebebi balğam-ı lezicdür ve baras evvel azacuk belürür andan sonra genir ve şayed kim behakdan barasa döner pes barasun mu'alecesinde tehavün itmek gerek” (MT 132a-b)

Menafi'u'n-Nas'da baras ile ak bahak arasındaki fark şu şekilde verilir: Ak bahak tam beyaz olmaz, baras ise tam beyazdır. Ak bahakta derideki kıllar

Menafi' u'n-Nas'da baras ile ak bahak arasındaki fark şu şekilde verilir: Ak bahak tam beyaz olmaz, baras ise tam beyazdır. Ak bahakta derideki kıllar beyazlaşmaz. Bahak yüzeyseldir, baras derine nüfuz eder. Ancak bir ayrıntı daha vardır ki bahak tedavi edilmeyip ilerlerse barasa dönebilir.

“barasıla ak bahakun mabeyninde fark budur kim ak bahak iken katı ak olmaz ve baras gayet ak olur ve ak bahakda tenün kılı ağrımaz ve barasda ağrır zira bahak derinün yüzündedir ve baras derinün ardından bile kaplar ve ak bahakun aslı balğamdan olur perhiz itmeyüb tımarına (tımadına) mukayyed olmasa vardukça artar barasa döner pes barasun mu'alecesinde tefavüt itmek gerek” (MN 25b)

Müntehab-ı Şifa'ya göre bahak ufak olup kızarırsa tedavisi mümkündür, kızarmazsa o zaman barastır ve tedavisi mümkün değildir.

“eger uvacık olup kızarursa kabil-i 'ilacdur kızarmazsa barasdur kabil-i 'ilac degüldür” (MŞ 127b)

SEBEPLER - ETYOLOJİ

Müntehab-ı Şifa'da bahak-ı ebyaz yani ak bahakın balgamın çokluğu sebebiyle oluştuğu bildirilir.

“bahak-ı ebyaz ya'ni ak bahak aklıkdur ki benek gevdeye düşer sebebi balgam çoklığıdır” (MŞ 127b)

Yine *Müntehab-ı Şifa*'ya göre bahak-ı esved yani kara bahak, safra ve kanın göyünüp sevda olması sebebiyle olur.

“bahak-ı esved ya'ni kara bahak kızılıkdur ki gevdede benek benek düşer kepek gibi uvacık nesnelere dökülür yiri kızıl olup sebebi safra kan göyünüp sevda olmakdur” (MŞ 128a)

Kitab-ı Müntehabü't-Tıb'da ak bahakın sebebinin deri yüzeyinde fasid balgamın irkilmesi ve kara bahakın ise sevda olduğu belirtilir.

“bilgil kim behak iki nev'dür birisi akdur ve sebebi budur kim deri yüzünde fasid balğam irkilür ve birisi karadur ve sebebi budur kim deri yüzünde sevda irkilür” (MT 131a)

Menafi'ü'n-Nas'da da aynı şekilde ak bahakın sebebi fasid balgam, kara bahakın sebebi ise sevda olarak bildirilir.

“amma bahak iki nev'dür birisi ak bahakdur kim fasid balğam deri yüzünde irkilür ve birisi kara bahakdur deri yüzünde sevda irkilür” (MN 25a)

Müntehab-ı Şifa'ya göre bazı tabibler baras hayzın fazalatıdır²¹ (pislikleridir) demişlerdir. [Adet halinde iken cinsel ilişkiden olabilir mi? Bkz. cüzam konusu]

“ve ba'zı etibba demişler ki baras hayzun fazalatıdır” (MŞ 127b)

Tervihü'l-Ervah'da da *“ve ger hayzdan olurise hasıl”* (TE 353a) şeklindeki mısra ile aynı sebep ileri sürülür.

Müntehab-ı Şifa'da kan alındıktan sonra yenilen tuzlu şeylerin de bahaka sebep olabileceği söylenir.

“ve kan almakdan sonra tuzlu nesne yimeyeler ki uyuz ve bahak getürür” (MŞ 13b)

TEDAVİ

Ak bahak'ın tedavisi:

Her gece gelincik çiçeği tohumu içirilir. Limon aşısı ve pirinç aşısı gibi ak (beyaz) renkli yiyeceklerden perhiz ettirilir. Balık, yoğurt, marul ve semiz et gibi balgamı artıran gıdalar yedirilmez. Koyun etinin karaca olanı yedirilebilir. Tavuk eti yedirilmez ve çorbalar içirilmez. Kalya, biryan, kebab ve (güvercin) eti içine sıcak otlar koyulur, haftada iki gün biri biri ardınca torak otunu meyan kökü ile kaynatıp bal üzerine süzülür, içirilip kusturulur. Her gece ıtrifil-i sagir ve güलगubin yedirilir. Şerbetlerden şarab-ı usul ve sikencübini unsuli, ağızda bir dirhem şakayiku'n-nu'man tohumu tutarak içirilir. Macunlardan ma'cun-ı felasife, ma'cun-ı necah ve mesruzitus yedirilir. Bir hafta olunca muglab-ı munzic verilir, eğer sikencübini unsuli ve güलगubin üzerine süzülüp içirilirse hılt pişirilir. Ondan sonra balgamı gideren habb-ı şahm-ı hanzal katıp istimal edilir. Hastalık tamamen iyileşinceye kadar her ilkbaharda ve sonbaharda böylece devam edilir.

²¹ Fazalat : (A) Kazuratlar, necasetler, pislikler, murdarlıklar. (D) Fazlalıklar, vücutta gereğinden çok olan maddeler. (ZÖ) Artık; idrar, ter vb. (AT)

“ ‘ilacı budur ki her gice gelincik çiçeği tohmin içeler ak renklü ta‘amlardan limun aşu ve birinc aşu gibi perhiz ideler balgam arturur nesnelere balık ve yoğurt ve marul ve semüz et gibi yimeyeler belki koyun etinün karacasın yiyeler tavuk etin dahı yimeyeler şorvalar içmeyeler kalya ve biryan ve kebab ve gögercin ıssı otlar koyalar heftede iki gün birbiri ardınca torak otın buyan dibiyle kaynadub bal üzerine süzüp içüp kusalar her gice itrifil-i sağır ve güleğübin yiyeler şerbetlerden şarab-ı usul ve sikencübin-i ‘unsuli bir direm şakayiku’n-nu‘man tohmin ağızda dutup içeler ma‘cunlardan ma‘cun-ı felasife, ma‘cun-ı necah ve mesruzitus yiyeler bir hefte tamam muğlab-ı munzic vireler eger sikencübin-i ‘unsuli ve güleğübin üzerine süzüp içüp hıltı bişürelere andan sonra balgam giderür habb-ı şahm-ı hanzal katup isti‘mal ideler tamam maraz gidicek her ilk yazda ve her güz faslında böyle ideler” (MŞ 127b-128a)

Bedeni tenkiye ettikten (boşalttıktan) sonra kızıl zernih, ak hardal, şaytarac, iraki jengar, kızıl boya, turp tohumu, kibrit, yılan boncuğı, kündüs - ki ağı kundusu denir- ve kust dövülür, tiz (keskin) sirke ile veya limon suyu ile yoğurur, gece iri bir nesne ile bahak yeri kızdırıncaya kadar sürtdükten sonra sürülür, sabaha dek durur. Sabah hamama girip turmus unu veya nohud unu sürünüp yıkanırsa Allah’ın dilemesiyle şifa bulur.

“bedeni tenkiye itmekden sonra kızıl zernih ve ak hardal ve şaytarac her birinden bir buçuk direm ‘iraki jengar ve kızıl boya birer direm turp tohmı ve kibrit ve yılan boncuğı her birinden bişer dirhem kündüs ki ağı kundusu dirler ve kust ikişer direm alalar dögeler tiz sirkeyile ya limon suyuyla yogurular gice bahak yirini bir iri nesneyile kızdurunca sürdükten sonra dürteler sabaha dek tura sabah hammama girüp turmus unı ya nohud unı dürtünüp yunalar şifa ola inşaallahu” (MŞ 128a)

Müntehab-ı Şifa’da turp tohumu ak bahak için tavsiye edilir.

“turp tohmı ... yüzde olan çıgıda ve ademün yüzine nesne tokınsa eseri kalsa ve dahı ak bahaka tıla itseler fayide ide” (MŞ 22b)

Kitab-ı Müntehabü’t-Tıb’da ak behakın tedavisinde balgamın ishal edilmesi için kabılı (helile) ve türbüd bal ile yoğurur veya itrifil-i sağır,

türbüd, şahm-ı hanzal verilir. Yoğurt, karpuz, kavun, balık gibi balgamı artıran gıdalardan perhiz edilir.

“ve ak behakun ‘ilacı budur kim balğamı ishal ider hab virmek gerek bu hab gibi sıfatı budur kabilî iki direm türbüd bir direm balıla yoğurular isti‘mal ideler yahud itrifil-i sağır iki direm türbüd bir direm şahm-ı hanzal bir rub’ ağırı cemi‘isi bir şerbetdür ve bu otı anda dört kez içmek gerek ve balğamı arturur ğızalardan berhiz itmek gerek yoğurt gibi ve karbuz ve kavun ve balık gibi ve itrifile mülazemet itmek gerek andan sonra şeytaracı ya kızıl çoveyni sirkeyile dürtmek gerek” (MT 131a-b)

Yine *Kitab-ı Müntehabü’t-Tıb*’da ak behakın tedavisinde şeytarac, turp tohumu, kızıl boya, kündüs ve hardalı sirke ile yoğurup güneşe karşı sürülmesi tavsiye edilir.

“bir tılı kim behakı giderür ve sıfatı budur şeytarac ve turb tohmı ve kızıl boya ve kündüs ve hardal beraber alasın katı sirkeyile yoğurasın ve güneşde dürtesin” (MT 131a-b)

Menafi‘u’n-Nas’da da balgamı ishal ettirecek bir şerbetin tarifi yapılır. Kabilî helile, türbüd ve bal katılarak yapılır.

“ak bahakun ‘ilacı budur kim balğamı ishal itdüresin san‘atı budur kabilî helile iki dirhem türbüd bir dirhem bal ile yoğurub isti‘mal ideler bu bir şerbetdür” (MN 26a)

Ayrıca itrifil-i sağır, türbüd, şahm-ı hanzal ile yapılan şerbeti içmek ve balgam artırıcı gıdalardan sakınmak tavsiye edilir. Itrifile devam ettikten sonra şeytarac ve kızıl boya dövülüp sirke ile sürmek gerektiği bildirilir.

“etrafil-i sağır iki direm ve türbüd bir dirhem ve şahm-ı hanzal bir deng cümlesi bir şerbetdür dört kerre içmek gerek ve balğam arturur ğızalardan perhiz eylemek gerek ve etrafile mülazemet ideler andan sonra şeytaracı veya kızıl boyayı döğüb sike ile dürtmek gerekdür” (MN 26a)

İncir yaprağı dövülerek yakı edilirse ak bahakı giderir.

“ incir yaprağını döğüb ak bahaka yakı itseler giderür” (MN 26a)

Bahak-ı esved'in (kara bahak) tedavisi :

Kan alınır, birkaç gün matbuh-ı eftimun içirilir, murattıb (rutubet veren) hamama çok girdirilir ve murattıb gıdalar yedirilir ve şerbetler içirilir. Sevdayı arttıran nesnelere sakınmak gerekir. Bahak-ı ebyaz (ak bahak) için bildirilen tılayı (merhemi) kullanmak gereklidir.

“ ‘ilacı kan almak ve bir kaç gün matbuh-ı eftimun içmek ve murattıb hammama çok girmek ve murattıp gıdalar ve şerbetler içmekdür sevda arturur nenelerden sakınamak gerek ve bahak-ı ebyaza didüğümüz tılayı isti'mal etmek gerekdür” (MŞ 128a)

Kitab-ı Müntehabü't-Tıb'da kara behakın tedavisinde önce matbuh-ı eftimundan verilir, sonra kabilî ve kara helile ile eftimun yumuşak dövülüp çekirdeksiz kırmızı üzümle yoğurulur ve her gün ceviz büyüklüğünde bir miktar verilir. Sevda artıran gıdalardan kaçınılır. Hamam tavsiye edilir ancak çok terlememek gerekir. Ak bahak ve mal-i hülya tedavisinde kullanılan ilaçlar burada da kullanılır. Eğer bunlar bulunamazsa şeytarac, kızıl boya, mürdeseng, zac, ramek (?) dövülür, kızdırılmış demir sokularak karartılmış sirkeyle yoğurulur ve sürülür.

“amma kara behakun ‘ilacı budur kim iftimun matbuhın bir kac kez içiresin andan sonra bu ma'cuna mülazemet itdüresin ve sıfatı budur kabilî ve kara helile ve iftimun bu otları yumşak dögesin cekirdeksüz kızıl üzümle yoğurasın ve her gün bir koz kadarınca viresin sevda arturur nesnelere sakınmak gerek ve gızasın taltif eylemek gerek ve hammama mülazemet etmek gerek ve lâkin hammamda çok dirlememek gerek ve ak behakun ve mal-i hülyalu kişinün tedbiri gibi tedbir etmek gerek ve ak behakun mu'alecesinde vasf itdüğümüz tılları dürtmek gerek yokısa bu tılayı isti'mal idesin ve sıfatı budur şeytarac ve kızıl boya her birisinden otuz direm mürdeseng ve zac bişer direm ramek yigirmi direm bu otları yumşak dögesin andan sonra ana yitecek sirke alasın ve demüri karşı kızdurıb ol sirkede söyündüresin ta kim ol sirke karar andan sonra ol döğülmiş otları anunıla yoğurasın ve dürtesin” (MT 131b-132a)

Menafi'u'n-Nas'da da çok benzer bir merhem tarifi vardır. Şeytarac, türbüd tohumu, kızıl boya, kündüs, hardal birlikte sahk edilip keskin sirke ile karıştırıldıktan sonra güneşe karşı bahakın üzerine sürülürse gidereceği bildirilmektedir.

“bir tıla kim bahakı giderür san'atı budur şeytarac ve türbüd tohmı ve kızıl boya ve kündüs ve hardal beraber herbirin sahkh idüb sarb sirke ile karışdurasın ve güneşe karşı dürtessin” (MN 26a)

Ayrıca matbuh-ı eftimun ile kara bahak tedavisi önerilir.

“kara bahak 'ilacı eftimun matbuhın bir kaç kez içüresin sonra bu ma'cuna mülazemet itdüresin” (MN 25a)

Kerdeme tohumu dövülüp sirkeyle karıştırılarak kara bahaka sürülürse iyi edeceği *Müntehab-ı Şifa*'da bildirilir.

“kerdeme tohmı ... dögüp sirkeyile karışdurup kara bahaka dürtseler gidere” (MŞ 23a)

Ak veya kara bahakların tedavisi :

Edviye-i Müfredede'ye göre bahak ilacı: (S. Pertevniyal 744/2'de mahak olarak yazılmıştır) Turp suyu içirilir ve kusturulur, sirkengübin içirilir. Turb suyu ile olmazsa şarab-ı lugaziye içirilerek kusturulur veya eyaric-i Calinus'la (Galenos) kusturulur.

“ 'ilacı oldur ki turb suyın içeler ve kusalar ve sirkengübin içeler” “ve eger turb suyile olmazsa şarab-ı lugaziya içe ve kusa ya eyaric-i calinusıla kusa” (EM 214a)

Yadigar'da ve *Müntehab-ı Şifa*'da da sikencübin tedavisi vardır.

“sikencübin-i rasin rasin cenahdür ki türkce anduz dirler anduz şarabı ... bahaklara fayide ider” (Y 71a)

“sikencübin-i raseni ... ak bahaka ve kara bahaka ... nafi'dür” (MŞ -P-184a)

Yadigar'da ve *Menafi'u'n-Nas*'da labada ile tedavi edilir.

“ve lübede dibini yumşak dögeler eleyeler sarb sirkeyle ve biraz ketre ile ezeler demregüye dürteler hem demregüyi hem bahakı gidere” (Y 179b)

“labada kim ana it kulağı dirler anı yoğurd ile ... idüb bir gice turdukdan sonra bahaka ve cerebe sürseler gider” (MN 26a)

Edviye-i Müfrede'de süt çok içirilir. Her gün benefşe yağı ile veya kabak yağı ile su'ut (enfıye) eylenir. Gıdası isfinah (ıspanak) olmalıdır.

"süd çok içe ve her gün benefşe yağıyla su'ut eyliye ve kabak yağıyla ve gıdası isfinah ola" (EM 214a)

Yine *Edviye-i Müfrede*'de hatmi tohumu ve sirke ie tedavi edilir.

"hatmi tohmı sirkeile karışdurup bahak üzerine tıla idüb güneşe kaşı otursa nafi'dür" (EM 214a)

Edviye-i Müfrede'de, *Kitab-ı Müntehabü't-Tıb* ve *Menafi'u'n-Nas*'da gıdasının latif (yumuşak) nesnelere olması ve sevda artırmaması, hatta sevdayı boşaltacak nesnelere olması gerektiği bildirilir. Ayrıca gövdesine bazı merhemler sürülür. Hamam ise çok terlememek kaydıyla tavsiye edilir. *Kitab-ı Müntehabü't-Tıb* ve *Menafi'u'n-Nas*'daki satırların benzerliği oldukça fazladır.

"gıda eltif nesnelere eyleye amma cüzama ishal-i sevda idecek nesnelere beraber ardınca ve gövdesine her gece tiryak-ı ef'i dürteler ki şarab içinde ıslanmış ola" (EM 214a)

"sevda arturur nesnelere sakınmak gerek ve gızasın taltif eylemek gerek ve hammama mülazemet itmek gerek ve lâkin hammamda çok dirlememek gerek ve ak behakun ve mal-i hülyalu kişinün tedbiri gibi tedbir itmek gerek ve ak behakun mu'alecesinde vasf itdüğümüz tılları dürtmek gerek" (MT 131b-132a)

"sevda arturur nesneden sakına perhiz idesin ve gıdasını taltif idüb ve hammama mülazemet ide hammamda çok terlemek gerekdür ve ak bahak tıllarından ideler" (MN 25a-25b)

Tervihü'l-Ervah'da bahak tedavisinde bazrenbu, cülencübin, nohud suyu, badem, mağzi tohumu, usfur, matbuh-ı türbüt, garikun, şahm-ı hantal kullanılır.

"ilacı bazrenbu üç be-dirhem / cülencübin şekerle on bila kem diremle vü anı cüllab ide / nohud ab içe ki andan renc gide anunıla gerekdür mağzi bazem / ya mağzi tohmı 'usfur iy nikü nam gerek matbuh-ı türbüd garikunla / mütevvı şahm-ı hantal hem anunla" (TE 353a)

Yine *Tervihü'l-Ervah*'dan birkaç tedavi örneği daha verelim.

*“çü pak ola ten itgil bu tılayı / ki zayil ide külli ol ezayı
gerekdür tohmı turb ve şeytarac hem / ki hindi ola kündüs dahi ba hem
anunla akır-ı karha beraber / elenüb yorula sirkeyle hemser
yahud bihi keber türmüs unı hem / tılı idile sirkeyle ki ola em
kana berri nemek hem nen' ider / bahak dahı baras anunla gider
kana berrile ovulısa ol mevazi' / günük iki yanından ola nafi'
çü kantaryun unıla şahm-ı hantal / tılı idile olur şöyle ki evvel
arı eski bezile key ovalar / tılayı anun ardınca koyalar”* (TE 353b)

Müntehab-ı Şifa'da ve *Yadigar*'da *cevariş-i Calinus*'un bahaka faydalı olduğu kayıtlıdır.

“cevariş-i calinus ... bahak rencine fayide ider” (MŞ -P- 175a)

“cevariş-i calinus ... ve bahaka faide ider” (Y 85b-86a)

On yıllık bahakı giderebilecek bir tedavi yöntemi: Turp tohumu, şab suyu ve bal karışımı yenilir veya bahak olan yere sürülür.

*“turb tohmı şab suyu ile bala karışdurub (yiye) [sürseler] on
yıllık bahakı giderür dimişler”* (MN 26b)

Menafi'u'n-Nas'dan bir başka bahak tedavisi daha verelim.

*“tıla-yı bahak kündüs ve kebere dibinün kabı ve akırkarha ve
şeytarac ve turb tohmı beraber dögüb eleyüb sirke ile hamir
idüb tıla ideler”* (MN 26b)

Kükürt, jengar, turp tohumu, şevniz (?), ceviz içi, zernih ve yıllanmış acı yağ ile yapılan merhemle bahak tedavi edilir.

*“tıla-yı bahak kükürd ve jengar ve tohm-ı turb ve şevniz her
birinden beşer dirhem ve ceviz içi iki dirhem zernih dört dirhem
ve yıllanmış acı yağ on dirhem eczayı cem' idüb ümühat ? ile
evvelki 'adet üzere tıla ide”* (MN 26a-26b)

Baras'ın tedavisi :

Tenkiye-i beden edilir (beden boşaltılır). Göyünmüş (yanmış) ahlat (hıltlar) nuzc olduktan sonra yani piştikten sonra matbuh-ı eftimun, şarab-ı usul gibi ve ter yağları dürtülür (sürülür) ve mülazemet-i istihmam edilir.

Tavuk eti, koyun eti, kuzu eti, oğlak eti gibi ve isfanah, şalgam aşısı, bugday aşısı ve rişte aşısı gibi gıdayı salih (uygun yiyecekler) yedirilir; şarablardan şarab-ı nilüfer, şarab-ı benefşe, şarab-ı rummaneyn ve şarab-ı verd-i tari istimal edilir (kullanılır). Eyarıcı lugadiya içirilirse nafi' ola inşaallahu ta'ala (Allahu taalanın dilemesiyle faydalı olur).

“ ‘ilacı budur ki tenkiye-i beden ideler göyünmiş ahlata nuzc olmakdan sonra ya'ni bişmekden sonra matbuh-ı eftimun gibi şarab-ı usul gibi ve ter yağları dürtmek ve mülazemet-i istihmam itmekdür ve gıdayı salih yimekdür tavuk eti ve koyun eti ve kuzu eti ve oğlak eti gibi ve isfanah ve şalgam aşısı ve bugday aşısı ve rişte aşısı gibi yiyeler şarablardan şarab-ı nilüfer ve şarab-ı benefşe ve şarab-ı rummaneyn ve şarab-ı verd-i tari istimal ideler eyarıcı lugadiya içürelere nafi' ola inşaallahu ta'ala” (MŞ 128b)

Kitab-ı Müntehabü't-Tıb'da barasın tedavisinde önce kusturulur sonra habb-ı istamhikun, kene tohumu yağı veya eyaric-i lugaziye ile ishal ettirilir. Habb-ı istamhikun'un yapılışı aşağıda ayrıntılı olarak anlatılmaktadır.

“ve barasun ‘ilacı budur kim evvel emerde becid kusturasın andan sonra habb-ı istamhikun ile ishal itdüresin kene tohumunun yağla bile yahud eyaric-i lu'aziyeyile ve habb-ı istamhikunun sıfatı budur ak türbüd iki direm sabr-ı üskutırı bir direm habbu'n-nil ya'ni civit tohumu bir direm şahm-ı hanzal buçuk direm mahmude üç çekirdek yumşak dögesin ve suyula yoğurasın ve hablar eyleyesin ve gölgede kurudasın ve şerbeti iki diremdür andan sonra bu ma'cundan iki direm günde viresin ve sıfatı budur egir ve fülful ve kara helile ve cam sakızınun berverdesi ve günlük ve ziravend ve habbu'l-ğar ve küllisinden beraber alasin ve yumşak döğib balıla yoğurasın ve yirini bu edviyeyile mu'alece idesin ve sıfatı budur kâr taşı ve şeytarac ve saru zernih ve gelener (كَلْبَجِي) ve kireç beraber beraber oğlan sidügile ya sirkeyile yoğurasın ve dört gün güneşde koyasın ve sirkesi ya sidügi eksildükce arturasın andan sonra barası bevlile yahud sirkeyile yorasın ve bu oti dürtesin ve ta'amlardan har u yabis nesnelere viresin ve kızıl eski şarab viresin” (MT 132b-133a)

Tuhfe-i Muradî'de Aristetalis (Aristo)'in inciye ezerek ma-ı reccac (?) gibi yaptıktan sonra barasa sürülürse gidereceğini bildirdiği nakledilir. Ayrıca lacivert denen madenin de sirke ile sahk edilip sürüleceği bildirilir.

“arestetalis ... ve hem eydür eger incüyi hall ideler şöyle kim ma-ı reccac ola ve ol mahlul incüden barasa tıla ideler evvelgi tılayılan barası giderür” (TM 25b)

“ laciverd ahvalın beyan ider ... fayidesi ol durur kim ... ve eger sirkeyile sahk idüp abrasun barasına yaku ideler fayidesi tiz zahir olur” (TM 84a)

Yine *Tuhfe-i Muradî*'de Mısırlıların haraze, Etrak yani Türklerin zer-ender-zer dedikleri hacerü'l-bakar taşının süci (şarap) içinde ezerek bir hastalıktan dolayı ve özellikle barasdan olan ak kılın kararacağı bildirilir. Ancak yaşlılıktan dolayı ağarmışsa fayda etmeyeceği de belirtilir.

“hacerü'l-bakar mısrieler buna haraze dirler etrak zer-ender-zer dirler .... ve eger bu taşı süciyle ezeler ak kıl çıkduğı yire yaku ideler kılı kara çıkarur ve ba'zıları eydürler bu zikr olan da'-i sa'lebden ve barasdan olan ak kıldurur ve amma 'illetsüz vaktında ağaran kıllara bu yaku fayide itmez” (TM 100a)

Nidai'nin tecrübe edip çokça kullandığını bildirdiği ak ve kara bahaka etkili bir tedavi yöntemi : İshal edildikten sonra hamamda terleyen hastanın bahak olan yerlerine futa²² (ipek peştamal) ile sertçe sürülür ve kızdırılan yerlere kündüs ile ferfiyun yağı karıştırılıp sürülür. Üç gün devam edilir. Allahın izniyle şifa bulur.

“diger bir mücerreb kim hic misli yokdur her zamanda isti'mal itdügümüz 'ameldür ak bahak ve kara bahak zail olsun dirsen evvel müşhil viresin ishal itdükden sonra hammama varub tamam terleye andan sonra çıkub hararetle bahak olan yirleri futa ile muhkem sürüb kızdura dahı kündüsi ferfiyun yağıla karışdurub ol yirlerine alışdırı tutub süre üç günden sonra hammama varub çıkdukda sürüne bir kac kez ide bi-iznillah şifa bula” (MN 26b)

“fil ödünü barasa tıla itseler şifa bula” (MN 26b)

²² Futa : (F) Peştamal, eskiden kullanılan bir cins kumaş. (D) Hamamda bele bağlanan ipek peştamal. (KT) Havlu. (CD)

Bahak ve baras tedavisinde kullanılan ilaçlar :

“mahmude ... bahak ve baras ve kelef rencine tıla itseler nafi'dür” (EM 236b)

“eyaric luğaziya bu bir mübarek terkibdür ve bunun menfaati çokdur ... bahaka ve barasa ... fa(y)ide ide gidere (Y 55a)

“ıtrıfıl mahan muhataras bahaka barasa faide ider” (Y 91b-92a)

“ma'cun-ı sebkinec ... ma'cun kim ak bahaka ve barasa ve cemi'i sevdavi ve balgami 'illetlere faide ide” (Y 58b)

“ barasa bahaka limon suyun etmek içi ile isladub ve 'alili yaturub güneşe karşı baras olan yerlerine yakı idüb kuruyınca güneşde otura bir kac kerre ideler barası ve bahakı giderür biznillahi te'ala” (MN 26a)

Barasın dağlama ile tedavisi :

Cerrahiyyetü'l-Haniyye'de baras yani alalık rencinün dağının tarikasın bildirir başlıklı bölümden barasın dağlanmasını sadeleştirerek verelim.

Baras ilaçla tedavi edilemezse dağ vurulur. Barasın üzerine derinin kalınlığından biraz fazla, barasın aklığını giderecek kadar dağ vurulur, levni? döner, sonra şöylece mualece edilir: Mercimek unu, gül yaprağı, lisanü'l-hamel yaprağı, gögercin (güvercin) kanı ya da karla kuç (kırlangıç) kanının her birinden birer cüz alınıp tamamı bir yerde karıştırılır, bir biz'e (beze) dürtülür, o mevzı'a (yere) vurulursa Allahın dilemesiyle onulur (iyileşir). (CH 47a-b)

SİVİLCE

سولجی : Sivilci   سولجی : Sivilci

DEYİMLER – İSTILAH - TERMİNOLOJİ

Sivileü : [sivilci] Sivilce. (TS) **Sivilce** : Küçük, irinli deri kabarcığı. (MD)

Bu konu oldukça karmaşık bir konudur. Nemle, cemre, humre, ateş parestesi, caversiye, beserat gibi birbirine yakın ve çokça karıştırılan birçok deyim vardır. Deyimlerin karşılıklarını bulabilmek için günümüz bilgilerine çok fazla ihtiyacımız olacaktır. Bu sebeple bu konuya önce günümüz bilgilerine göz atarak başlamakta kolaylık olacağı görüşündeyiz.

Türkan Saylan'ın verdiği bilgilere göre; **Stafilokoklar** kıl ağzlarında **osteofolikülit**, ekrin ter bezi ağzını tutarsa **periporit**, kılın tümünde **folikülit**, kıl-yağ bezi üniti kapsarsa **füronkül** adlarını alan enfeksiyonları oluştururlar. Kıl dibi iltihabı yani folikülit, çok sık rastlanan bir klinik belirtidir. Genellikle deri yüzeyinde bulunan stafilokoklar, tıraş, ağda, kaşıma gibi nedenlerle veya kortizon kullanımı gibi direnci kırıcı olaylar sonucu kılın içinde gelişme olanağı bularak folikülitleri yaparlar. Kıl ve tüy bulunan bölgelerin her birinde bu enfeksiyon gelişebilir, kronikleşebilir ve iyileşmesi uzar. Halk arasında folikülite **sivilce** de denir. Kılın yanında yağ bezinin bulunduğu kıl-yağ bezi ünitleri, stafilokoklarla enfekte olduğunda gelişen **füronkül** de, çok sık görülen ve halk arasında **çıban** denen başka bir enfeksiyondur. Daha çok şişman, yağlı insanlarda, kalçalarda, sırtta ve yağ bezlerinin bulunduğu diğer bölgelerde görülür. Direncin çeşitli nedenlerle (diyabet, immünsupresyon vb.) düşük olması da hazırlayıcı bir etken rolü oynar. **Füronkülün** birkaçı bir araya gelirse ve göz göz açılırsa **karbunkül=antraks**-aynı terim şarbon için de kullanılır-şir-i pençe, yaygın olursa **füronküloz** adları verilir. Sakal kılları: **sikozis**; koltuk altı apokrin bezleri: **hidrozadenitis = köpek memesi**. Piyodermit lezyonları, stafilokoklara diğerbakterilerin de eklenmesi ve vücut direncinin çeşitli nedenlerle düşmesi sonucu, derin, süpüratif ve dışadoğru tümöre benzer şekilde büyüyebilir: **vegetan piyodermit**.¹

¹ Türkan Saylan, Hekimler İçin Deri ve Zührevi Hastalıklar El Kitabı, İstanbul, 1989, s: 74-75.

Streptokoksik impetigo : Normal veya hafif kızarmış deri üzerinde yarım küre şeklinde içlerinde berrak bir sıvı bulunan vezikül ve büller halinde başlar. Vezikül ve büllerin çevresinde kırmızı bir hale vardır. Üstlerini örten deri çok ince olduğundan büller hemen patlayarak, kırmızı, sulanan yuvarlak ve yüzlek bir erozyon meydana gelir. Erozyonların çevresinde açılan bül artığı epitel parçaları görülebilir. Sızan serumlar kuruyarak bal sarısı renginde kabuklar yapar.²

NEMLE-ATEŞPARESİ-CEMRE-CAVERSIYE

Nemle نمله

Nemle : (A) Vücutta olan karıncalanmalar. (D) (CD) (MNÖ)

Bedii Şehsuvaroğlu'nun *Kamusu'l-'Arabi*'den aktardığına göre Nemle : [nemel] İnsanın cenbinde zuhur eden bir nevi yara; keزالik beden-i insaniye arız olan bir gûna ufak sivilceler. Evvela yanma, iltihab ve hafif şişle başlar. Bâde karınca gibi etrafa yürüyüb yayılır. Karınca ısırığı gibi acır. Türkçede buna "seyircek" ve "ısırga" derler. Eğer galiz ve had ise bir mahalli karınca uvası gibi oyub mütekarrih olur. Câversiye, sâiye ve ratbe gibi envayı vardır. (Kamusu'l-'Arabi, sah. 367-368)³

Nuran Yıldırım'a göre; vücudun yan taraflarında olan bir yara türü. Önce yanma ve hafif şişle başlayan küçük sivilceler, sonra karınca gibi etrafa yayılır. Bu nedenle karınca ısırığı da denir. Bk. Humre.⁴

Müntehab-ı Şifa'ya göre nemle, birbiriyle birleşen küçük sivilcelerdir.

"amma nemle uvak sivilcelerdür ki biri birine ulaşur" (MŞ 132b)

Cerrahiyyetü'l-Haniyye'de *yabis sigillerün ve mismari sigillerün ve nemlenün tarik-ı 'ilacın bildürür* başlıklı 2. Babın 82. Faslında deri üstünde karınca ısırığı gibi nesnelere olarak tarif eder. Özellikle göğüslerde olmak üzere vücudun her tarafında bulunabileceğini belirtir.

"amma nemle didügümüz'illet dahı beden üstinde bir ziyade nesnedür derinün içine eser itmişdür anun 'alameti oldur kim kaçan kim nemleye sovuk tokunsa karınca ısırur gibi olur bu

² A.Lütfi Tat ve ark; *Deri ve Zührevi Hastalıklar Ders Kitabı*, Ankara, 1977, s: 108.

³ Bedii N. Şehsuvaroğlu; "Şair ve Hekim Ahmedî, İst. Ü. Tıp Fak. Mecm. C:16 S:4 (1954) s: 621.

⁴ Nuran Yıldırım; *XV. Yüzyıla Ait Türkçe Bir Cerrahname, Doktora Tezi*, İstanbul, 1983. s: 144.

'illet cesedün mecmu'ı yirinde vakı' olur amma ekser emceklerde vakı' olur" (CH 124a124b)

Müntehab-ı Şifa'da nemle ve ateş paresi demregü olarak tanımlanmıştır

"nemle ve ateş paresi yani demregülere ve gaverse yani taru gibi çıkar bu kamusu beteratlardur ve ıssı şişlerdür" (MŞ 132b)

Yine aynı ifadede ve daha sonraki ifadelerde geçen beterat kelimesinin ise aslında "beserat" بشرات olduğunu düşünmekteyiz. Müntehab-ı Şifa için hazırladığı sözlükte Zafer Önler⁵, "Beterat: (Far.) Kaşıntı ve kabarcıklar şeklinde beliren bir grup cilt hastalığının genel adı." şeklinde Farsça bir kelime olarak verse de, kelimenin aslının besre'nin çoğulu olan beserat olmalıdır.(bkz. Çiçek-Kızamık bölümü) Kelimenin lugatlerdeki karşılığı şu şekildedir:

بشر Besr : [besere بشره] (A) (C. Besûr) Vücutta çıkan sivilce, ufak çıban. (D) "*besere : Bir nev'i küçük sivilce. besere-i rediye, besere-i habise : Çıkdığı yeri kangren ider mühlik bir sivilce*". (KT)⁶ Besere-i habise : Kara kabarcık denilen ve çıktığı yeri kangren eden öldürücü bir hastalık. (D)(CD) Karakabarcık : Şarbon.⁷ Besur : (A) (Besr. C.) Siğiller, sivilceler, küçük çıbanlar. (CD)

Nuran Yıldırım, bağlantılı birkaç deyim daha bildirir. **Besre**: Aslı "büsre", bkz. Büsre. **Besur** :Aslı "büsûr", bkz. Bûsûr. **Büsre** : Pustule. **Büsûr** : Sivilceler. **Büsûr-ı lebeniyye** : Yüzde ve diğer organlarda olan süt gibi beyaz sivilceler. **Büsûr-ı sığâr** : Küçük sivilceler.⁸

Tervihû'l-Ervah'da da nemlenin büsur yani sivilcenin çoğulunun olduğu şu mısra ile belirtilir: "*bûsur olur nemle adı ey danâ*" (TE 345b)

Edviye-i Müfredede'ye göre beserat, Arapça kulkas da denilen sivilcelerdir.

"gül yağı ... uyuz olmuş endamlara nafi'dür dürtseler ve beserat ya'ni sivilciler ki ademün gevdesinde olur dürtücek giderür ki arabca kulkas dirler" (EM 233b)

⁵ Zafer Önler, *Celalüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntehab-ı Şifa II Sözlük*, Simurg yay. İstanbul, 1999, s: 56.

⁶ (KT) : Şemseddin Sami; *Kamus-ı Türki*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1989.

⁷ Türkan Saylan, *Hekimler İçin Deri ve Zührevi Hastalıklar El Kitabı*, İstanbul, 1989, s:80.

⁸ Nuran Yıldırım; *XV. Yüzyıla Ait Türkçe Bir Cerrahname, Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul, 1983. s: 105.

Ateş paresti (Ateş-i farsî) (Nar-ı farîsî) آتشپارسی

Hepsinin aynı kökten gelmiş ve çeşitli değişiklikler almış deyim olduğu aşikardır. Farsça “âteş-i farsî” Türkçeleştirilirken “ateş paresti” olmuş, Arapça “nar-ı farîsî”şekline dönüşmüştür. Lugatlardaki karşılıkları şöyledir:

Ateş paresti : (F) Kaşıntılı, allerjik bir cilt hastalığı.⁹ “*ateş paresti sulu kabarcıklar ola*” (Y 174a) **Nar-ı farîsî** : “*bûsur ol ki adı nar-ı farîsî / ider çıktıkda sūr'atle tebadür*” (TE 347b) **Ateş-i farsî** : Baldırda çıkan çıban. “*incükde çıkan başı beyan ider ki ateş-i farsî dirler*” (KM 11b.15) “*incük çıbanların beyan ider ki ateş-i farsî dirler*” (KM 36a.17) **İncik** : [incük] Diz kapağı ile topuk arası, baldır.¹⁰

Müntehab-ı Şifa'da âteş pâresi, sulu ve sarp (keskin) göyündürücü sivilceler olarak belirtilir.

“*ateş paresti beteratdur sulu ve sarp göyündürür*” (MŞ 132b)

“*ateş paresti sulu kabarcıklar ola heb 'ilacları biri birisine yakın*” (Y 174a)

Nuran Yıldırım, nar-ı farîsî ile cemrenin aynı şey olduğunu söylemektedir. Cemre : Nar-ı farîsî, Nar-ı parîsî, kara kabarcık, şarbon, ateş göynüğü, yanıkara, kabarcık, yılcık, antrax, erysipelas, St. Antony's fire.¹¹

Cemre جمره

Cemre : (A) İltihaplı bir çıban, kara kabarcık. (D) (MD) Kabarcıklar biçiminde beliren ateşli bir cilt hastalığı.¹² “*cemre cemile kabarcuklara dirler*” (Y 174a) **Nar-ı farîsî**, **Nar-ı parîsî**, kara kabarcık, şarbon, ateş göynüğü, yanıkara, kabarcık, yılcık, antrax, erysipelas, St. Antony's fire.¹³

N.Kemal Kurt, Şanizade'nin **Kanunü'l-Cerrahin** kitabını incelediği tezinde cemre için şu açıklamaları aktarır:

⁹ Zafer Önler, Celalüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntehab-ı Şifa II Sözlük, Simurg yay. İstanbul, 1999.

¹⁰ Sadettin Özçelik - Halil Kaya; “15. yy.da Yazılmış Bir Tıp Kitabında Geçen Tıbbi Terimler” Tıp Tarihi Araştırmaları 6, İstanbul, 1997, s: 63-79.

¹¹ Nuran Yıldırım; XV. Yüzyıla Ait Türkçe Bir Cerrahname, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1983. s: 106.

¹² Zafer Önler, Celalüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntehab-ı Şifa II Sözlük, Simurg yay. İstanbul, 1999.

¹³ Nuran Yıldırım; XV. Yüzyıla Ait Türkçe Bir Cerrahname, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1983. s: 106.

Cemreti : Şirpençe yani kara kabarcık ve Latince'de ateş koruna benzetilmesinden dolayı 'karbo' dedikleri, iltihaplı, akıntılı, hemen hemen düz gibi, gayet katı ve ağırlı ve de çok hararetli bir şiştir. Bunun dümmelden farkı tepesindeki siyahlıktır. Dümmelde son zamanlarda arız olabilir. Fakat karıştırmamak lazımdır. Dümmel daha yumru olur.

Cemre yani şirpençe; Cemre-i Halisa ve Cemre-i Muhtelita olmak üzere ikiye ayrılır. **Cemre-i Halisa** : Kötülük içermeyen, önemli kötü sonuçları olmayan tipidir. **Cemre-i Muhtelita** : Diğer bazı şişliklerin yapısına meyilli olan yahut uzuma denen şiş nevinden ya iltihaplı bir daire yahut bu gibi oluşumların bir daire içinde kuşatılmış olanıdır ve çevresi böyle çevrilmemiş olan ve pek yayvan dahi olan kara kabarcığa **cemre-i kazibe** (yalancı cemre) derler. Kötü bir ateşten sonra ve çiçek hastalığının sonucunda husule gelen mor renkli, sefaklosa meyilli ve diğer bu yapıdaki oluşumlarla olancemreye **cemre-i rediye** (kötü cemre) ismi verirler. Taun'dan veya diğer çeşit bir vebai ateşten dolayı ortayaçıkan kara kabarcıklara 'cemerat' ve 'boye' diye isim verilir. (KC s.23)¹⁴

Tuhfe-i Mubarizi'de cemre için şu satırlarla karşılaşmaktayız.

"safradan olan şiş ana 'arab dilince cemre dirler ol kızılıladur saruluğı dahi olur az ağıryıla" (TM 24b-dayire)

Müntehab-ı Şifa'da cemre, ıssı (sıcak) ve göyündürücü (yakıcı, dağlayıcı) sivilcelerdir, sarı ya da kara olur ve nemi eksiktir.

"ve cemre beteratdur ıssı ve göyündürücü ve saru olur ve kara olur ve yaşlığı eksük olur" (MŞ 132b)

Yadigar'da da benzeri bir ifadeye rastlanmaktadır.

"cemre cemile kabarcuklara dirler ıssı ve yandırıcı ola ve tiz karara ve sulu olmaya" (Y 174a)

Yine *Yadigar*'da cemrenin kötü tiplerinden bahsedilir.

"cemre-i hamile kabarcukdur yayılır ba'zı vaktde dört yanını çevrelerini yir" (Y 174b)

¹⁴ N.Kemal Kurt; *Şanizade Mehmed Ataullah Efendi'nin Kamunü'l-Cerrahin Adlı Kitabının İncelenmesi*, Doktora Tezi, İstanbul, 1999.

“ve cemre kim sahibledür (sahbiledür) kabarcuklardur kim göyündürme dahı dirler kirecile söyündürürler” (Y 174b) (bkz. Başbert bölümü)

Ayrıca *Yadigar*'da Türkçe ısırğu olarak adlandırılan kötü olmayan cemre tiplerinden de bahsedilir.

“ cemre-i habile ısırğu didükleri kızıl şişdür insanun kanğı a'zasında dirsek (dirsen) çıkar belüricek kızdurur ısıtması bile olur bedeni ğayet kızdurur ve yandurur” (Y 174b)

“ve cemre kim ısırğıdur kabarcuksuz kızıl şişdür” (Y 174b)

Caversiye جاورسيه

Caversiye : Mütekarrih bir çıban, nemle'nin ilerlemiş şekli.¹⁵ “ufak bûsurat olur katı suzan / ider andan sadit med seyelan / olur üstü anun ebyaz altı ahmer / adı caversiyedir ey birader” (TE 346b) **Caversî** : (A) Bir darı tanesi büyüklüğünde olan kabarcık. **Dâ-i caversî** : Kabarcık hastalığı. (D) **Cavers** : (A) Buğday arasında biten bir çeşit sarı darı. (D) Karaca darı. (KT)

Tuhfe-i Mubarizi'de darı gibi ufak kabarcıklar olduğu belirtilir.

“safradan olan baş ana 'arab dilince caversiye dirler taru gibi uşak kabarcuk olur” (TM 24b-dayire)

Tervihü'l-Ervah'da *caversiye* ve 'ilacı bölümünde Ahmedî şöyle der

“ufak bûsurat olur katı suzan / ider andan sadit med seyelan olur üstü anun ebyaz altı ahmer / adı caversiyedir ey birader” (TE 346b)

Müntehab-ı Şifa'da soluk görünüşlü uşak (küçük) sivilceler için kullanılan *gâverse* deyimini de aslında *caversiye*'nin farsçaya dönüşmüş şeklidir.

“ve gaverse uşak beteratdür ki beniz atlas gibi ola” (MŞ 132b)

Nitekim *Müntehab-ı Şifa*'ya hazırladığı sözlükte Zafer Önler, bu kelimeyi Farsça olarak açıklamaktadır. **Gaverse** : (F) Darı biçiminde ortaya çıkan bir tür siğil.¹⁶

¹⁵ Bedii N. Şehsuvaroğlu; “Şair ve Hekim Ahmedî (Hayatı ve Eserleri), İst. Ü. Tıp Fak. Mecm. C:16 S:4 (1954) s: 621

¹⁶ Zafer Önler, Celalüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntehab-ı Şifa II Sözlük, Simurg yay. İstanbul, 1999.

Humre حمرة

Nuran Yıldırım, nemle maddesinin sonunda da “bkz. humre” diyerek aynı şey olduğuna işaret etmektedir ve Bedii Şehsuvaroğlunun nemle için verdiği bilgileri aynen humre için vermektedir. **Humre** : Yılcık, alazlama, nemle, erisipéle. Türkçede seyircek ve ısırğa denir. Ağır ve şiddetli ise yara ve oyuk olur. Caversiye, saiye ve ratibe gibi çeşitleri vardır.¹⁷ (bkz. nemle maddesi) Ancak *Tervihü'l-Ervah*'da 345b varaktaki 24. faslın başlığı *fi'n-nemleti ve 'ilacuha* şeklinde başlayıp nemleyi anlatırken, 346b varaktaki *fi'l-caversiyeti ve 'ilacuha* başlıklı 25. fasıldaki *fi'l-humreti* alt başlığıyla da humre anlatılmaktadır. Bu itibarla ikisini aynı hastalık olmayacağını söyleyebiliriz.

Tervihü'l-Ervah'da *fi'l-humreti* diye başlayan bölümde Ahmedî, humreyi ciltte ateşle ortaya çıkan kırmızı taneler şeklinde tarif eder ve adının onuniçin cemreye benzediğini belirtir.

*“kızıl habbat olur tende peyza / dem olur kim gelür anunla humma
olur ol habbelerün adı humre / anuniçün ki benzer sözi cemre
ataş olur lehiy anunla peyza / sebab ana ğaliz ü tiz safra”*
(TE 346b-347a)

Devellioğlu da *Lugat*'ında **humre** için “yılcık, alazlama” karşılığını vermektedir.

Yadigar'da *قدسيه* olarak yazılan bir başka deyim daha vardır ki hakkında pek fazla bir bilgi sahibi değiliz.

“ve kadrisiyye (kâd risiyye) dahı buncılayın teskin ideler ..” (Y 175a)

SEBEPLER - ETYOLOJİ

Tuhfe-i Mubarizi'ye göre cemre ve caversiyenin sebebi safradır.

*“safradan olan şiş ana 'arab dilince cemre dirler ol kızılıladur
sarulığı dahı olur az ağrıyla”* (TM 24b-dayire)

*“safradan olan baş ana 'arab dilince caversiye dirler taru gibi
uşak kabarcuk olur”* (TM 24b-dayire)

¹⁷ Nuran Yıldırım; XV. Yüzyıla Ait Türkçe Bir Cerrahname, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1983. s: 122.

Müntehab-ı Şifa'ya göre bunların hepsinin (sarı, kızıl veya kara) sebebi aynıdır ve maddeleri galiz (yoğun) balgamidir. Tedavileri de birbirine yakındır.

“bunların gerek saru gerek kızıl gerek kara dükeli madde galiz balgamidür kamusunın ilacı birbirine yakındur” (MŞ 132b-133a)

Bütün bu hastalıkların sebebini kanın kaynamasına bağlar. İnsanın tabiatı icabı süt dişleri düşüp kalıcı dişler çıkınca çocuğun vücudunda kanın kaynaması ile olacağını belirir. (Ergenlik sivilcelerini tarif ediyor olabilir).

“pes ma'lum oldı ki bu illetler kan kaynamağına taalluk dutar nite ki tabiat vacip kılur ki sūd dişi yani genc oğlan dişi düşe ve ayruk kavi diş bite pes vacibdür ki kan oğlan teninde kaynaya” (MŞ 133a)

Ergenlik döneminde alınan gıdanın fazlası, işlenmeyip vücudunda toplanmış olur, burada katlarına ayrılır. Mizacılar, havalar ve vücut kuvveti bir türlü olmadığından, gençlerde âbile denilen sivilceler ve küçük çıbanlar çıkar.

“ve ol gıda fazlası ki terbiyetsüz bunların teninde derilmiş ola katlarına ayrıla bu sebebdendür ki oğlan ola ki teninde âbile ve başlar çıkmaya andan ötürü ki mizaclar ve havalar ve dükeli ten kuvveti bir dürlü degüldür” (MŞ 133a)

TEDAVİ

Müntehab-ı Şifa'ya göre eğer safravi olursa koruk (ekşi üzüm) suyuyla ve enar (nar) suyuyla ve bunlara benzer nesnelere safra sakın kılınır, ondan sonra kan alınır, matbûh-ı helile ve ma'û'l-rummâneyn (nar suyu) ile kusturulur. Sandal, fulful (biber), şâf-ı mamişa (kırlangıç otu fitili), isfidac (üstübeç) ve gil-i ermeni (kilermeni), yaş (taze) kişniz suyu, kasni suyu ve inebü's-saleb suyu ile erhem yapılıp sürülür. Sirke ve gülâb (gülsuyu) sürmek de doğrudur.

“ve olki safravi ola safrayı sakın kılar koruk suyuyla ve enar suyuyla ve bunların gibi nesnelere andan sonra kan alalar pes matbuh-ı helile ve ma'û'l-rummaneyn birle istifrağ edeler ve sandal ve fulful ve şaf-ı mamişa ve isfidaç ve gil-i ermeniye yaş

kişniz suyıyla ve kasni suyıyla ve inebü's-sa'leb suyıyla tıla eyleyeler ve sirke ve gülab tıla eylemek savabdur” (MŞ 133a)

Cemre'nin tedavisi : Müshilden sonra ekşi nar suyunu sirke ile pişirilip bir parça keten bezi ile üzerine yakı edilir, gündüz ve gece üç kez taze taze uygulanır.

“ ve cemreye müshilden sonra ekşi nar suyun sirkeyile bişüreler ve bir pare kettan bezi birle üzerine yaku edeler ve gündüz ve gece üç kez taze taze vura” (MŞ 133a)

Gaverse (caversiye)'nin tedavisi de yukarıda anlatılanın aynı şekilde tatbik edilir. İstifrağı matbuh-ı helile ile edilir. Bu şerbete eftimun ve turbut da katılır. Bu ilaçlar aynı zamanda nemle, cemre ve gaverse ilacıdır.

“ve dahı gaverse ilacın bu resme edeler istifrağı matbuh-ı helile birle ede ve elbetde bu şerbete eftimun ve turbut katar bu ilaçlar nemle ve cemre ve gaverse ilacıdır” (MŞ 133a)

Edviye-i Müfrede'de gül yağının beserat yani sivilcelerin tedavisinde kullanıldığı belirtilir.

“gül yağı ... uyuz olmuş endamlara nafi'dür dürtsele ve beserat ya'ni sivilceler ki ademün gevdesinde olur dürtücek giderür ki arabca kulkas dirler” (EM 233b)

Yadigar'da sulu olsun veya olmasın yani cemre veya ateş paresinin ilaçlarının birbirine yakın olduğu belirtilir.

“cemre cemile kabarcuklara dirler ıssı ve yandırıcı ola 21 ve tiz karara ve sulu olmaya ateş paresi sulu kabarcıklar ola heb 'ilacları biri birisine yakın ola” (Y 174b)

Yadigar'da da **Müntehab-ı Şifa'**dakine benzer tedavi şekilleri mevcuttur.

“evvel safrayı sakın itmek gerek koruk ve nar suyıyla andan sonra kan aldirmek gerekdür andan sonra matbuh-ı helile vireler saru helile ile ve nar suyıyla şîr huşt ve terengübin ve şeker ezüb vireler ishal itdüreler andan sonra sandal ve ... ve şâf mâmişâ ve isfidac kal'ay ve kil-i ermeni bunları yaş kişnic suyula veya kasni suyıyla ve it üzümü suyıyla ve marul suyıyla ve

gülabıla ve sirkeyle bunlardan kanğısı ile olursa karışduralar tıla ideler nafi' ola ve kaya koruğı dahı nafi'dür" (Y 174b)

"cemreye kan alduktan sonra ve ishalden sonra ekşi nar kabıla ve içiyle kaynadalar yumşak dögeler ve bize dürteler üzerine yaku ideler taze taze ve sinirlü ot yaprağın dögeler üzerine yaku ideler tekrar tekrar faide ide ve kil-i ermeni dögeler gülabıla ve sirkeyle ezeler dürteler birkaç kez nafi' ola" (Y 174b)

Yadigar'da ısırgu şeklinde bildirilen kabarcıksız kızıl şiş şeklinde tarif edilen cemre türünün tedavisinde kan aldıktan (zayıf kişilerde yapılmaz) sonra ve safrayı ishal etmek için hıyarşeneber, erik suyu, demir hindi, unnab, zerdali suyu, nilüfer ve sandal şarabı içirilir. Hamamdan et yemekten ve kavundan sakınılır. Karpuz suyu içirilir. Soğuk yiyecek ve içecekler tavsiye edilir.

"cemre kim ısırgıdur kabarcuksuz kızıl şişdür 'ilacı kan alduralar ve ishal-i safra ideler hıyarşenber ile erik suyıla ve temr hindiyle 'unnab ve erik ve zerdalu bunları daim kaynadub suyun içeler ve cevav vireler şarab-ı nilüfer ve şarab-ı sandal ve şarab-ı temr hindi içeler ve hammama girmeyeler et yimeyeler karpuz suyun içele ve zinhar kavun yimeyeler ve za'if kişiye kan aldurmayaalar sovak yimegile ve sovaklar içmegile maksud hasıl ne kadar gerekse su içe (Y 175a)

Yadigar'da uyuz gibi sulu olup kaşınan ve birbirine ulaşan başların ve ayakta ve baldırda olan ateş parenin tedavisi bildirilir.

"ve oğlancukların başında uyuz gibi kimi suluca kimi kuruca başcağuzlar olur gicise bir(bir)ine ulaş (üleşe) şişe bu otı kuyruk yağıla dürteler def' ola eger ayakda ve baldırda ateş pare didükleri zahmet hasıl olsa ol üç edviyei yağıla karışdurub dürteler nafi'ola" (Y 176a)

Lugatlarda karşılığını bulamadığımız ve kadrisiyye şeklinde okuyabildiğimiz cemre türü için ise *Yadigar'da* matbuh-ı helile ve kabile ile ishal ettirilir, türbüd ve eftimun verilir.

"kadrisiyye (kâd risiyye) dahı buncılayın teskin ideler lîkin ishal matbuh-ı helile ile ve kabile ile ideler ve türbüdden ve eftimun isti'malinden hali olmayalar (Y 175a)

Cerrahiyyetü'l-Haniyye'de evvelki babın elli beşinci faslında ***bedende hadis olan sivilcilerün dağınun tarikasin bildürür*** (CH 50a) başlıklı bölümde şu şekilde bildirilir :

Bedende hadis olan sivilceler soğuk, galiz ve fasid maddeden arız olur. Besreler zahir olunca alile önce tenkiye-i beden (boşaltma) yapılır. Sonra her besrenin yani her sivilcenin üzerine mersin ağacı veya ziravend-i tavil ya da mikvat-ı adesiye yani mercimek başlı dağlağı ile latif dağ vurulur. Eğer çıbanlar belirirse çok olmamak ve maddesi dağılmak şartıyla dağlanırsa hasta halas bulur. Sonra fasd edilir.

BAŞBERT ve ÇIBAN

Çıban : چبان : Başbert [baş bart] : بش برت

DEYİMLER – İSTILAH - TERMİNOLOJİ

Baş: Yara. (TS) Bazı eserlerde “yaranın kabuklanmış olan yahut işleyen ağzı, baş veren çıban”,¹ “bere”² veya “tağ, zahm”³ şeklinde de açıklanmasına rağmen birçok lugat ve lugatçede “yara ve çıban” şeklinde karşılık bulmaktadır⁴.

Başbert: Baş bert, yara bere. Bert: Bruised.⁵

Tarama sözlüğü'ne göre ise pek çok şekilde okunabilen başbert için şu karşılıklar verilmektedir. **Baş bart:** [bard baş, bart, bart baş, baş bört, baş ve bart] Yara bere, çıban, sivilce. (TS)

Zaten *Müntehab-ı Şifa*'da 40. babın “*dahıs ve başbert ve sivilciler ve çıbanlar ve sigiller ve kabarcuklar çıkarmakda ve sebebinde ve ilacındadır*” (MŞ136a) şeklindeki başlığından ve yine aynı bölümdeki “*müfredat ki çibana ve sazagana ve ne ki bunlara benzer başbert varısa mualece olunur*” (MŞ 136b-137a) alt başlığından çıbanların başbert genel başlığı altında bir bölüm olarak incelenmesi gerektiği sonucunu çıkartabiliriz.

İbn Şerif'in *Yadigar*'da “*çıban kim arabca dümmel dirler*” (Y 173b) şeklindeki açıklamasından da anlaşılacağı üzere Arapça dümmel veya dümel kelimesi de çıban anlamındadır.

Dümmel : دمل [dümel] (A) Büyük kan çıbanı. (D) Demamil : Dümmel'ler, fronkl'ler.⁶ “*çıban dümmeldir cem 'i demamil*” (TE 350a)

Arapça-Türkçe lugalarda da çıban olarak karşılanmaktadır. *ed-dümelü, ed-dümmelü :* (c. demamil, demamîl) : Çıban.⁷

¹ Hüseyin Arif, *Yunus Emre (Divanı ve Hayatı)*, İstanbul, 1977, s: 479.

² D.Mehmet Doğan; *Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul, 1996.

³ Sadettin Özçelik - Halil Kaya; “15. yy.da Yazılmış Bir Tıp Kitabında Geçen Tıbbi Terimler” Tıp Tarihi Araştırmaları 6, İstanbul, 1997

⁴ N. Yıldırım; *XV. Yüzyıla Ait Türkçe Bir Cerrahname*, - S. Özçelik - H. Kaya; a.g.e. - Z. Önler, *Müntehab-ı Şifa II Sözlük*.

⁵ Sadettin Özçelik - Halil Kaya; a.g.e.

⁶ Bedii N. Şehsuvaroğlu; “*Şair ve Hekim Ahmedî (Hayatı ve Eserleri)*”, İst. Ü. Tıp Fak. Mecm. C:16 S:4 (1954) s: 622

Şanizâde'ye göre "*fi'd-demamil* : Dümel yani çıban, Latince'de 'firuncuk' manasına fronkulos, Frengî'de mismar manasına 'klo' derler. Küçük, iltihaplı, katı, ağırlı ve tepesi sivilceli bir şiştir ki bu sivilceli yerinde irin toplanır ve ondan koyu, yapışkan bir irin çıkar. Dümel'in çok çeşitleri vardır ve bir sivilceden ziyade olmayanına 'dümel-i sağır' derler. Bazen tavuk yumurtası kadar büyüyenleri dahi olur ki onlara da 'demamil-i kepire' derler. Tepesi çok yüksek olanlarına 'demamil-i müsmike' veya 'demamil-i senavberiyeye' ismi verilir. Tepesi hafif yüksek olanlara 'demamil-i müsattaha' ismi verilir ve onlar 'ceyyidü't-tab' (iyi huylu) ve 'rediyü't-tab' (kötü huylu) diye ayrılırlar. Ceyyidü't-tab olanlar irinleşip pek geç kalmayanlardır. Onlardan irin kolaylıkla çıkar ve kısa zamanda şifa bulurlar. Demamil-i rediyye zorlukla olur. Sonra irininin çıkması da çok zaman alır." (KC s.21)⁸

Burada geçen bazı kelimelerin kolay anlaşılması için karşılıklarını verelim.

Müsmike : (A) Tutan, yapışan, sıkı tutan. (CD) **Sanavber** : (A) Çam fıstığı kozalağı veya onun şeklinde olan. Çam fıstığı. (CD) **Müsattah** : [müsattaha] (A) Satıh haline getirilmiş. Düz ve yassı hâle konulmuş olan. Satıhlandırılmış. Düzleştirilmiş. (CD) **Redi** : [rediyeye] (A) Fena, kötü, bayağı. (CD) [redie] : (Tıpta) azgın, vahim. (D) **Ceyyid** : (A) İyi, güzel, hoş. Saf. (CD) Taze. (D)

Türkan Saylan'ın verdiği bilgilere göre; kılın yanında yağ bezinin de bulunduğu kıl-yağ bezi üniteleri, stafilokoklarla enfekte olduğunda gelişen **füronkül** (kan çıbanı⁹), çok sık görülen ve halk arasında **çıban** denen bir enfeksiyondur. Daha çok şişman, yağlı insanlarda, kalçalarda, sırtta ve yağ bezlerinin bulunduğu diğer bölgelerde görülür. Direncin çeşitli nedenlerle (diyabet, immünsupresyon vb.) düşük olması da hazırlayıcı bir etken rolü oynar. Füronkülün birkaçı bir araya gelirse ve göz göz açılırsa **karbunkül=antraks**-aynı terim şarbon için de kullanılır-şir-i pençe, yaygın olursa **füronküloz** adları verilir. Sakal kılları: **sikozis**; koltuk altı apokrin bezleri: **hidrozadenitis = köpek memesi**. Piyodermis lezyonları, stafilokoklara diğerbakterilerin de eklenmesi ve vücut direncinin çeşitli nedenlerle düşmesi sonucu, derin, süpüratif ve dışadoğru tümöre benzer şekilde büyüyebilir: **vegetan piyodermis**.¹⁰

⁷ Mevlüt Sarı; "*el-Mevarid*". – Bekir Topaloğlu-Hayrettin Karaman; Arapça-Türkçe Yeni Kamus, İstanbul, 1966.

⁸ N.Kemal Kurt; *Şanizade Mehmed Ataullah Efendi'nin Kanunü'l-Cerrahin Adlı Kitabının İncelenmesi*, Doktora Tezi, İstanbul, 1999.

⁹ A.Lütfi Tat ve ark; *Deri ve Zührevi Hastalıklar Ders Kitabı*, Ankara Üniv. Tıp Fak. Yayını, Ankara, 1977, s: 100.

¹⁰ Türkan Saylan, *Hekimler İçin Deri ve Zührevi Hastalıklar El Kitabı*, İstanbul, 1989, s: 74-75.

Müntehab-ı Şifa'da “*hıyarek ve çıbanlar tedbiri dahı bu tedbirdür*” (MŞ 136b) şeklinde bir ifade göze çarpılmaktadır ki Zafer Önler'in “hıyarcık, kasık bezlerinin iltihaplanmasıyla ortaya çıkan bir tür çıban” şeklinde açıkladığı hıyarek'in diğer çıbanlardan farkı olması gerekmektedir. Daha ilerdeki bir ifadede başbert ve çıban tabirlerinden sonra şiş ve hıyarek tabirlerini kullanması da bu görüşümüzü desteklemektedir.

“*başbert ve çıban azmış ve çürümüş olsa üzerine uralar hoş ide ve eger şiş ve hıyarek gibi olsa gidere*” (MŞ 136b)

“Kasık lenf bezlerinde meydana gelen iltihaplanma” şeklinde sözlüklerde (MD) yer alan hıyarcık tabiri, günümüzde de halen kullanılmaktadır.

Aynı tabiri XVI. yüzyılın ünlü hekimlerinde Nidai'nin *Menafiu'n-Nas* isimli eserinin kırk birinci babında görmekteyiz.

“*evvela ta'un ve hıyarek veya bir madde kim yumrulana ve kanın fesadından zuhur iden 'illetlere yakı ideler ki yumşadur ve pişirür ve dağıdur san'atı budur kettan tohmı ve şebboy ve ikkilü'l-melik bu cümlei sahk idüb bal ile ma'cun idüb melhem gibi yakı ideler nafi'dür*” (MN 57a)

Daha önce geçen “*müfredat ki çıbana ve sazagana ve ne ki bunlara benzer başbert varısa mualece olunur*” ifadesinde geçen sazagan'ın bir çıban türü olduğunu Zafer Önler söyler, ancak başka bir açıklama yapmaz.¹¹ Biz de başka bir kaynakta bu hususla ilgili bilgi bulamadık.

DÜBEYLE ديبه

Çıbanların bir türü olan dübeyle için Bedii Şehsuvaroğlu'nun *Kamusu'l-'Arabi*'den naklen şu karşılığı verildiğini görmekteyiz. “Cevf-i insan (karın boşluğu)'da sıracaya benzer mühlik bir çıban (Kamusu'l-'Arabi, sah. 206)”¹²

Nuran Yıldırım'a göre ise dübeyle “küçük irinli tümör veya abse, bubon, abcés, empyéme.”dir.¹³

¹¹ Zafer Önler, Celalüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntehab-ı Şifa II Sözlük, Simurg yay. İstanbul, 1999.

¹² Bedii N. Şehsuvaroğlu; “Şair ve Hekim Ahmedî (Hayatı ve Eserleri), İst. Ü. Tıp Fak. Mecm. C:16 S:4 (1954) s: 621.

¹³ Nuran Yıldırım; XV. Yüzyıla Ait Türkçe Bir Cerrahname, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1983. s: 111.

Tervihü'l-Ervah'da içinde parçacıkların bulunduğu büyük bir verem (şiş) olduğu belirtilir.

“dübeyle bir veremdir hacm ulu / degirmi yoh veca' anda beher du içi dırnah kesükleri bigi ecsam / dahı zernih bigi iy nikü nam olur anun yuralarında hiddet / olur bir maddeden ki ola anda ğalizet” (TE 345a)

Müntehab-ı Şifa'da bir ifadede dübeyle gibi diğer şişler denilerek dübeylenin bir şiş (abse) türü olduğu anlatılmaktadır.

“ve bir mücerreb ot vardur hanazir babında ve ğayrı şişlerde dübeyle gibi ..”. (MŞ 170a-170b)

SEBEPLER - ETYOLOJİ

“bilgil ki yıl dört fasıldur evvelki fasıl ki bahardur tabi'atı harı ratbdur i'tidal iledür anda kan çoğalur ahlat harekete gelür çıbanlar ve şişler ve bogaz agrısı çok olur” (MŞ 2a)

“ahlatun 'alametlerün bildürür ... kan galebesi 'alameti ... gevdede çıbanlar ve sivilciler çıkmak ve deri çekili çekili gelmek ve beniz ve dil kızıl olmak” (MŞ 2b)

TEDAVİ

Yadigar'da çıban tedavisinde fasd ve hacamat ve matbuh-ı helile ile ishalden sonra sirkede ıslatılmış bezr-i katuna sürülür. Nar kabuğu dövülüp elendikten sonra mumrugaanla karıştırılır ve sürülür. Ekmek dövülüp yağla pişirilir veya hardal dövülüp kuru incir ve bezirle karıştırılıp sürülür.

“çıban kim arabca dümmel dirler 'ilacı fasd u hacamat ideler ve matbuh-ı helile ile ishal ideler evvel def'a bezr-i katunayı sirkeyle ıslada üzerine dürteler ve nar kabın dögeler eleyeler mum-ı ruğanla karışdurub yaku ideler andan sonra bişürici nesnelere yaku ideler ve ekmegi dögeler yağıla bişüreler ve hardalı dögeler dögülmüş kuru encir ile bezirle karışdurub yaku ideler” (Y 173b)

Boy tohmu, keten tohmu, kelem tohmu, hatmi tohmu tedavide kullanılır.

“boy tohmin hurmayıla dögeler eleyeler karışduralar ve kettan tohmin ve kelem tohmin ve hatmi tohmin bunlardan dögeler encir suyıyla karışduralar yaku ideler” (Y 173b-174a)

“kettan tohmin gögercin bokıyla ve ekşi hamir ile karışduralar yaku ideler” (Y 174a)

“kelem yaprağın yaş beze saralar ıssı kül içinde bişüreler andan eski sığır yağıyla dögüb merhem ideler” (Y 174a)

“katır kuyruğı didükleri otun tohmından yedi dane yuda cıban def' ola mücerredür” (Y 174a)

“on direm mazuyı yumşak dögeler bir yağlu çörege karışdurub bile bişüreler ol yağlı çöregi üç günde yiyeler çıbanı def' ide” (Y 174a)

“matbuh-ı mamiran-ı çini cerahatler içün ve uyuz içün ve çıbanlar içün müfiddür” (Y 50b)

Eğer kimsenin yüzünde olsa ya da ayruk başbert olsa (bir kimsenin yüzünde tonuz başı denilen çıban veya başka bir çıban olursa) ayu (ayı) ödü tutulursa giderir.

“eger kimsenin yüzinde olsa ya ayruk başbert olsa ayu ödin dutsalar giderür” (MŞ 137a)

Küzben denilen yani keşinim yaprağı çıban, sivilce ya da baş üzerine dövülüp vurulursa fayda kılar.

“küzben dirler ya'ni keşinim çıban ya sivilci ya başlu kişiye anun yapagın dögüp üzerine vursalar fayide kıla” (MŞ 137a)

Isırgan dikenini yakı edilip çıbana vurulursa fayda eder.

“ısırgan dikenini yaku idüp çıbana vurmak fayide ider” (MŞ 137a)

Gövdede baş (yara) çıkarsa kerdemeye dövülüp üstüne vurulursa deşip suyunu döker.

“gevdede baş çıkarsa kerdemeyi dögüp üstüne vursalar dişe suyun döke” (MŞ 137a)

Nerkesün (nergisin) dibi burçak ile dövülüp bal katılır, başbert ve çıban azmış ve çürümüş olsa bile üzerine vurulusa hoş (iyi) eder, eğer şiş ve hıyarek gibi olursa onu da giderir.

“nerkesün dibin burçagıla döğüp bal katup başbert ve çıban azmış ve çürümüş olsa üzerine uralar hoş ide ve eger şiş ve hıyarek gibi olsa gidere” (MŞ 137a)

Gövdede kızamık ve sürük (?) gibi uçuk (?) başbert olursa peynir suyu içirilir ve dürtülürse fayda eder.

“gevdede uçuk başbert olsa kızamuk ve sürük gibi peynir suyun içe ve dürtine fayide ede” (MŞ 137a)

Tuz; sıcaktır ve kurudur, eti sağlamlaştırır, gövdeden balgamı temizler, garip rutubetleri giderir. zeytin yağı ile tuz karıştırılıp çıbana yakı edildiği zaman, çıbanı olgunlaştırır, deşer, dağıtır ve hoş (iyi) eder.

“tuz ıssıdur kurudur eti katı eyler gevdeden balgamı arıdur ve garib rutubetleri giderür çün zeytile tuz karışdurup çıbana yaku ideler çıbanı bişüre dişe tağıda ve hoş ide” (MŞ 137b)

“peynir ... peynir suyu ...südi kaynadalar biraz sirke katalar ki süd kesile peynir ola peynirin gidereler südin ikileyin kaynadup kefin alalar bir şişeyekoyalar sovuk su içinde oturdalar ki sovuya bir kişinün ki gevdesinde baş bert gibi kızamuk gibi sirke gibi olsa ol südden içüreler ol sudan dürtseler dahı fayide ide” (MŞ 20b)

“baldırı kara ki parsice ana persi yavşan dirler mu'tedildür eger göyündürüp külünü mersin yagına katup başa dürtseler başda ne ki başbert varısa onuldur” (MŞ 40a)

“eger kulakda başbert ve cirahat olsa 'alameti kulakdan kan ya irin gelmekdür 'ilac Muhammed bin Zekeriya eydür çün kulagun cirahatı eskise ak merhemi gül yagında erideler ve kulagina koyalar ve ol cirahat ki anun üzerine çok ruzıgar geçmiş ola anun 'ilacı oldur ki sabr ve anzurut ve mürrü ve günlük ve iki kardeş kanı her birinden ikişer dirhem alalar ve yumşak dögeler andan sonra bir fetili bala banduralar ve ol döğülmiş otlar ki bir birine katılmışdur ol fetil üzerine ekeler tamam alı bildügince ve kulaga koyalartura ol cirahatı onulda” (MŞ 50b)

“arpa nafi ‘dür evram-ı batınaya ve eski başa berte” (MŞ 152a)

“cevariş-i Calinus ... bahak rencine fayide ider ve yaramaz başları giderür ... saçı sakalı kara eyler” (MŞ -P- 175a)

Cerrahiyyetü’l-Haniyye’deki mualece babı’ndan bir örnek.

Merhemü’l-hall: (Sirke merhemi) Et bitirir, sivilceleri, başı bartı, issi cerahatları iyileştirir. Mürdaseng 12 dirhem yumuşak dövülür, üzerine 48 dirhem zeytin yağı ve 48 dirhem eyü (iyi) sirke konup havanda vurarak merhem yapılır. Tecfifi yani tiz onul artuk olması için 2 dirhem zerde-çuba katılır.

Cerrahiyyetü’l-Haniyye’de dübeyle rencinin dağının tarikasın bildirir başlıklı evvelki babın elli birinci faslında kısaca şöyle denilmektedir.

Dübeyle arız olup eğlenir ve nuzc hasil olmazsa, madde galizliğinden veya alil pir (hasta yaşlı) olup kanın az olmasından ya da zaman ve mekan sebebinden olabilir, dübeylenin çevresine ufak nokta dağlağı ile birçok noktalar koyulur. Ondan sonra koyulur? (beklenir) ki dübeyle nuzc bulsun. Eğerdeşmek istenirse dağlağıyu kızdırıp dübeylenin ortasına deri delininceye kadar bastırıp irin delikten akacak kadar aşığıya sokulur ve sonra mualece edilir. (CH 48a)

Müntehab-ı Şifa’ya göre banyo yapmanın ve kaplıca sularının cilt hastalıklarındaki faydaları :

Hamam (banyo yapmak) bütün veremleri ve çıbanları olgunlaştırır ve yumuşatır. Veremi olan kişi yemek yedikten sonra hareket ve cinsel ilişki yapmamalı ve hamama girmemelidir. Şiş uç verdikten sonra müşhil içirilmemesi gereklidir.

“hammam dükeli veremleri ve çıbanları bişürür ve yumşadur veremi olan kişi ta’am yiyüp hareket ve cima eylememek ve hammama girmemek gerek ve şiş uc virüp işledükden sonra müşhil içmemek gerek” (MŞ 136b)

Kaynamış suda (kaplıca suyu) yıkanılırsa balgamı latif (yumuşak) eder ve yufkaldur (civıklaştırır), hararet-i gariziyeye (vücudun normal hararetine) kuvvet verir ve iştah getirir. Ancak ılık olmalı, çok sıcak olmamalıdır.

“kaynamış suda yunıcak balgamı latif ider ve yufkaldur ve hararet-i gariziyeye kuvvet virür ve ta'am arzusın getürür gerek ki ılıcak ola ve katı ıssı olmaya” (MŞ 137a)

Yaban (çöl, sahra)'da çıkan sıcak sular aslında soğuk iken kimi zaman kibrit (kükürt) madenine, kimi zaman da petrol madenine uğrayıp har (sıcak) olur kaynamış sulara döner, eğer çok sıcak olmazsa kişinin gövdesine yarar, gövdede olan başbert, çıban, uyuz, giciyik ve kurdeşenin gibi hastalıkların tamamına yararlıdır.

“yabanda çıkan ıssı sular dahi aslında sovuğdı kim kibrit madenine kim petrol madenine uğrar har olur şol kaynamış sulara döner katı ıssı olmayıcak ademün gevdesine yarar başbert ve çıban ve uyuz ve giciyik ve kurd eşeni ki gevdede olur dükeline yarar” (MŞ 137b)

Çok sıcak su normal vücut ısısını bozar ve normalin dışında ısılar doğurur, safrayı kaynatıp mideye akıtır ve iştah giderir, akla ziyan eder, zihni fesada verir ve eti eritir.

“amma katı ıssı su harareti gariziyeyi boğar ve ğarib hararetler tevellüd ider safrayı kaynadup kursağa döker ve ta'am iştahasın giderür ve akla ziyan ider ve zihni ifsada virür ve eti eridür” (MŞ 137b)

Kaynar su soğuk su ile karıştırılır ve el yakmayacak hale getirilirse kullanılabilir.

“kaynar ıssı suyu sovuğ memzuc edeler ki el andan korkmaya andan koyunalar” (MŞ 137b)

“hammam bedenün fazalatın tahlil ider uyuzı ve giciyigi giderür sivilcilere ve çıbanlara fayide ider ...” (MŞ 6b)

Söğüt yaprağı suyu ile hamamda yunsalar (yıkınılırsa) gövdede çıkan kızılıcık ve dahi ona benzer nesnelere giderir ve o sudan yigirmi (yirmi) dirhem içilirse gövdenin ıssılığını (hararetini) giderir.

“söğüt yaprağı suyuyla hammamda yunsalar gevdede çıkan kızılıcığı ve dahi ona benzer nesnelere giderür ve ol sudan yigirmi dirhem içseler gevdenün ıssılığın giderür”

İsfidaç: Rufes Hekim eydür (der ki): O ikinci derecede soğuk ve kurudur. Endamların (vücudun) başına (yarasına), bertine (beresine) ve cerahatına nafidür (faydalıdır).

“isfidaç Rufes-i Hekim eydür ol sovuksdur kurudur ikinci derecede endamların başına bertine cirahatına nafî'dür”
(MŞ 143b-144a)

Sabır: İssı (sıcak) ve kurudur. Taze zahımlara (yeni kesilere) vurulursa tez hasıla getirür (iyileştirir). Eğer zekerde (penisde), hayada (testiste) veya avrat fercinde (vaginada) başbert olursa onuldur (iyileştirir). Çıbanlara vurulursa onuldur (iyileştirir) hoş eyler.

“sabr ıssıdur kurudur eger anı taze zahımlara vursalar tez hasıla getüre ve eger zekerde ve hayada ya ‘avrat fercinde başbert olsa onulda ve çıbanlara vursalar onulda hoş eyleye” (MŞ 143b)

Mahmude: Bala katılarak gevdedeki (vücuttaki) baş üzerine (yaralara) vurulursa onuldur (iyileştirir).

“mahmudeyi bala katup gevdedeki baş üzerine vursalar onulda”
(MŞ 143b)

Yaban keşuri: Yaprakları dövülerek başlara (yaralara) vurulursa assı kılar (yarar sağlar).

“yaban keşuri yaprakların dövüp başlara vursalar assı kıla” (MŞ 143b)

Marmahun: Bu ot Mağnissada (Manisa) ve Tarhalada (Turhal'da) biter (yetişir). Yayılan ve hiç onulmayan (iyileşmeyen) başa (yaraya) dürtülürse onları derşirip (toplayıp) bir araya getirir. bundan başka nasırlaşmış çibana vurulursa şifa bulur.

“marmahun bu ot Mağnissada ve Tarhalada biter ol başa ki yayılır hiç onılmaz anı dürteler dirşürüp bir araya götürür ve dahı çibana ki nasur olmuş ola anı ursalar şifa bula” (MŞ 143a)

Ayrıca azmış başların (kötü çıbanların) çirgin (kötü, irinli) ve çürüg (çürümüş kısımlarını) temizler, et bitirir.

“ve dahı azmış başlarun çirgin ve çürügin arıdur et bitürür” (MŞ 143a)

Yadigar'dan bazı manevi tedavi örnekleri.

“şu'ara tasın suresin tamam yaza bile götüre çıban def' ola” (Y 174a)

“üc dane mazuyı iç tonı bağına bağlayalar veya bazusına bağlayalar çıbanı def' ide” (Y 174a)

ABİLE

آبلة

DEYİMLER - ISTILAH - TERMİNOLOJİ

Âbile: (F) Küçük çıban, sivilce, su kabarcığı. (D) Su üzerindeki kabarcık. Sivilce. Çıban. (CD) Sivilce. Su üzerindeki hava kabarcığı. (MNÖ)

Edviye-i Müfrede'nin sonunda yer alan *fasl-ı fi zikr-i esma-i emraz-ı bir ıstılah-ı luğat* başlıklı Arapça, Farsça ve Türkçe karşılıklarının verildiği lügatçede şu şekilde vermektedir:

(A) *en-nafata* النفطة (F) *âbile* آبلة (T) *kabarcuk* قبرجق (EM 270.a)

Kabarcık : [kabarcuk] Yanıkara, şarbon. (TS) Deri üzerinde meydana gelen ufak sivilce. (MD) **Kabagan :** Vücutta kaşınmak ve sıcak yüzünden çıkan kabartı, sivilce. (TS)

Müntehab-ı Şifa'da geniş bir şekilde anlatılan ve Zafer Önlü'nün¹ "daha çok çocuklarda görülen ve kabarcıklar şeklinde beliren bir cilt hastalığı." şeklinde tarif ettiği âbile, aslında genel anlamındaki bül'den ziyade çocuklarda büllü döküntüleri olan (su çiçeği gibi) deri hastalığıdır.

Nafata : (A) Vücutta çıkan sivilce, kabarcık; Çocuklarda çıkan çiçek. (D) (CD) **Nefta :** (Nifta) (C: Nefat) Çalışmaktan dolayı elde çıkan kabarcık. (CD)

en-nefatat : İçi cerahatlı sivilce. (AT)

en-neffâtatū : İçi su ile dolu el kabarcığı. (M)

Tervihü'l-Ervah'da *nefatat ve 'ilacı* başlıklı bölümde içinde kan ve su olan iki tip neftadan bahsedilmektedir. Bedii Şehsuvaroğlu nefat için "nefta'lar, bule'ler" karşılığını vermektedir.²

*"nedir nefta kabarcuk iki dürlü / olur anla ki idesin ana zaru
olur ikiye sebebdür cüşiş dem / biri demevi biri mayi iy hemdem
deriden taşra çıkmaz mayi olan / deri altında irinlenür mu'ayyen"*
(TE 348a)

¹ Zafer Önlü, Celalüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntehab-ı Şifa II Sözlük, Simurg yay. İstanbul, 1999.

² Bedii N. Şehsuvaroğlu; "Şair ve Hekim Ahmedî, İst. Ü. Tıp Fak. Mecm. C:16 S:4 (1954) s: 622

Bül [Bule], deri üzerinde oluşan, içi sıvı dolu geniş bir kavitedir. Bu sıvı berrak, hemorajik (kanlı) veya irinli : enfekte bül, püstül olabilir. Büyük, küçük veya yayılmış şekilde olabilir.³

SEBEPLER - ETYOLOJİ

Müntehab-ı Şifa'da abilenin sebebinin adetli iken cinsel ilişki sebebiyle olduğu, bu esnada hamile kalanlarda tevellüd maddesi (amnion sıvısı veya meni olabilir) hıtlarla karışacağından doğan çocukların sağlıklı olmayacağı ve diğer kötü hastalıkların çok belireceği bildirilir. Kadınların çoğu hayız bittikten hemen sonra hamile kalmaları dolayısıyla çocuklarda bu tür hastalıkların az olduğu belirtilir.

“ve bir niceler arılıktan sonra olmuş ola yani hayzdan sonra bu sebebden ötürüdür ki oğlan arı ola ve âbile afatı az ola ve bir nicesi ola ki anası ayruk vakte yüklü olmuş ola ve tevellüd maddesi hıtlarla karışmış ola ve ol oğlan sağ olmaya ve ayruk yavuz hastalıklar çok belire” (MŞ 133a)

Burada bahsedilen “ayruk vaktta” (diğer, sair zamanda) deyimini üzerinde durmamız gerekir. Bir öncesinde “arılık” tabirini kullandıktan sonra “diğer zaman” tabiri adetten belli bir süre sonra olarak algılanabilirse de, adet esnasında olarak anlaşılması daha doğrudur. Adet esnasında cinsel temas dinen yasak kılınmış olması husus cüzam bölümünde uzunca ele alındığı için tekrar edilmeyecektir. İlgili bölüme müracaat edilebilir.

Müntehab-ı Şifa'da âbilenin kiminde az kiminde çok çıktığı, bazan tehlikesiz olup bazan da tehlikeli olabileceği şeklinde bir karşılaştırmanın gerekliliğinden bahsedilir.

“ve bu sebebden âbile kiminde az çıkar ve kiminde çok ve kimi selamet birle ola kim hatarıla bu kıyas vacip eyler” (MŞ 133b)

Çocukluğunda âbile çıkarmayan gençlerin, âbile çıkarmayacağı, eğer çıkarırsa ya mizacının ıssı (sıcak) oluşu ya da yaş gıdalardan çok yemiş olması dolayısıyla katı (yoğun) rutubetle karışmasından olacağı belirtilir.

“ki yiğitlerde âbile çıkmaya meğer ol ki oğlaniken çıkarmaduk ola ve eğer çıkarmış ola ya mizacı ıssı ola ve yaş gıdalardan çok yemiş ola katı rutubetle karışa” (MŞ 133b)

³ Türkan Saylan, Hekimler İçin Deri ve Zührevi Hastalıklar El Kitabı, İstanbul, 1989, s: 40.

Çocuklukta abile çıkaranların ise gençlikte de çıkarmaları kan kaynaması dolayısıyla mümkündür.

“egerçi oğlanlıkta çıkarmış ola mümkündür ki yiğitlikte dahi çıkara ve ne kim bu nev'i olursa kan kaynamağı âriz ola” (MŞ 133b)

Yaşlılarda âbile çıkmaz, ancak bir şehirde hava afin (sıkıntılı) olur ise ve âbile salgını olursa kötü hava ve kötü buhar nefeslerinde iz bırakır.

“ve kocalarda âbile çıkmaya meger ol vakt ki hava afin ola ve ol şehirde âbile çıkaralar ki yavuz hava ve yavuz buhar nefeslerinde eser ede” (MŞ 133b)

BELİRTİLER - SEMPTOMLAR

Âbile belirtileri şunlardır: Şiddetli kırgınlıkla beraber ateş, arka (sırt veya ense) ve baş ağrısı, bütün bedenin ağır ve süst (gevşek) olması, armaklık (yorgunluk) ve düş içinde (uykuda) korkmak, (havale'yi tarif ediyor olabilir), yüz kızarıklığı, göz yaşarması, burnun gidişmesi (kaşınmak), öksürük, boğaz ağrısı, nefes darlığı, ses kısıklığı belirir.

“alâmetleri oldur ki sıtma duta azim tasalanmagıla ve arka ve baş agrıya ve kamu endamları ağır ve süst ola ve armaklık ve düş içinde korkmak ve yüz kızılığı ve göz yaşarmak ve burunu gicimek ve öksürük ve bogaz ağrısı ve nefes darlığı ve ün dutılmak belüre” (MŞ 133b)

Aslında bu belirtiler kızamık belirtileri olan hastada ateş, titreme, baş ağrısı, burun-göz nezlesi, öksürük, aşırı susama ve ışıktan rahatsız olma, 3-4 gün sonra artan ateşten ötürü yüzde [saçlı deri sınırı ve kulak arkasından] başlayan kırmızı döküntüler ve daha sonra tüm vücuda yayılan sivilceli [eritematö-papüler] döküntülere oldukça benzemektedir.⁴ Herpes virüs varicella ile oluşan ve çocuklarda salgın yapan suçiçeği'nde de (varicella) benzer belirtiler, hafif nezle, halsizlik ve ateş gibi belirtilerden sonra tüm vücutta çevresi eritemli papüler, veziküler, bazan da püstüler polimorf döküntüler mevcuttur.⁵

⁴ Türkan Saylan, a.g.e., s: 101-102.; Milliyet Büyük Ansiklopedi, “Kızamık” maddesi, C: 8, 1986, s: 3103.

⁵ Türkan Saylan, a.g.e., s: 90.

TİPLERİ

Müntehab-ı Şifa'ya göre kırmızı, beyaz ve sarı olmak üzere üç tip âbile vardır.

“ve âbile kızıl ya ak ya saru ola” (MŞ 133b)

Eğer döküntüler az ve dağınık ise iyidir. Özellikle tamamı dışa vurup çabuk geçer.

“ve eger az ve dağılmış olursa ümmizli ola hassa ki tamam taşra çıka ve tez söyüne” (MŞ 133b)

Eyegüleri uzun olur, birbirine ulaşırsa, nakışlı ya da kara olur. Değişik biçimde olup göğüste ve karında çok çıkar, geç çıkıp göyünürse tehlikelidir.

“ve ol ki eyegüleri uzun ola ve birbirine ulaşa ve nakışlı ola ya kara ola ya ayruksı ola ve göğüste ve karında çok çıka ve geç çıka göyüne hatarludur” (MŞ 133b)

Burada eyegüleri tabirinde “eyegü : ايكو [iyegü] kaburga kemiği”(TS) ile bağlantı kurulamaz. Ayagu şeklinde okunursa; ayakları manasına alınabilir veya kadeh; tas, çanak manasına gelen “ayag” olur ise üstteki başlıklar manasına gelebilir.

Önce döküntü olur sonra ateş yükselirse çok şiddetlidir.

“ve eger ilk âbile çıksa sonra sıtma dutsa yavlak yavuzdur”
(MŞ 133b)

Eğer önce ateş yükselir ondan sonra âbile (döküntü) çıkarsa bu da kötüdür.

“ve eger sıtma kosa andan sonra âbile çıksa ol dahi yavuzdur”
(MŞ 133b)

TEDAVİ

Bir şehirde âbile salgını olur ve bir kimsede belirtileri ortaya çıkarsa, kan alınır ve hacamat edilir, etli ve tatlı yiyeceklerden perhiz edilir, yemişlerin suyu ile tabiatı ishal edilir.

“ ilâcı her vakt ki şehirde âbile ola ve kimsede belürse gerek ki kan alduralar ve hacamat itdüreler ve etten ve tatlu nesnelere perhiz ideler ve yemişler suyu birle tabiatı ishal itdüreler”

(MŞ 133b)

Derhal âbile görülen evin havası mutedil (ılık) tutulur ve hastanın vücudu elbise ile örtülür (yani üzeri açık bırakılmaz), sandal ve kâfûr koklatılır ve burnuna sirke ve gülâb (gülsuyu) damlatılır.

“ve heman ki âbile belûre evün havasın mu'tedil dutalar ve teni tonıla örteler ve sandal ve kâfûr yıyladalar ve burnuna sirke ve gülâb tamzurular nâfi ola” (MŞ 134a)

Eğer boğaz tutulmuş ise şarab-ı harnub (keçiboynuzu şerbeti) ile veya buzlu suyla gargara edilir.

“ve eger bagaz dutılmış ola şarab-ı harnubıla ya buzlu suyıla gargara edeler” (MŞ 134a)

Buradaki “boğaz tutulmuş” ifadesi ile aşağıda yer alan “boğazda irilik” ifadesi birlikte kullanıldığına göre, boğazdaki irilikten maksat tonsiller hipertrofi ise boğaz tutulması da hiperemiyi kast ediyor olmalıdır.

Gıda olarak arpa kavudu (kavrulmuş un) ve mercimek kavudu (unu) ya ekşi nar suyu ile veya koruk (ekşi üzüm) suyu ile ezilir ya da badem sütü ile sirke verilir.

“ve gıda arpa kavudı ve mercimek kavudı ki ekşi nar suyu birle ya koruk suyu birle ezilmiş ola ya sirke badam südiyile eyüdü” (MŞ 134a)

Eğer boğazda irilik olursa (tonsiller hipertrofik ise), arpa kavudu (unu) cûlab (gülsuyu) ile verilir. Arpadan ve mukaşşer adeseden (kabuğu soyulmuş mercimekten) pişirilen keşkab faydalıdır.

“ve eger bogazda irilik olsa arpa kavudını cûlâbıla vereler ve keşkâb ki arpadan ve mukaşşer adesden bişüreler nafidür” (MŞ 134a)

Çiçekte de bu tedavi kullanılır. İspugul luabı, ayva tanesi luabı, rakik keşkab ile kabak suyu, karpuz suyu, tohmekan (semiz otu) suyu veya koruk suyu, rivac suyu ve ekşi nar suyu gibi ekşi sularla karışık gıdalar sık sık yedirilir.

“amma çiçekde dahı bu tedbir edeler ispugûl luabı ve ayva tanesi luabı rakik keşkâbıla ve kabak suyu ve karpuz suyu ve tohmekan suyu ya koruk suyu ve rivac suyu ve ekşi nar suyu bu ekşi sularıla katıklı gıdalar eyüdü becîd isti'mal edeler nafi' ola” (MŞ 134a)

Burada abile tedavisinin hemen ardından gelen “amma çiçekte dahi bu tedbir edilir” şeklindeki ifadeden abile ile çiçeğin birbirine yakın hastalıklar olabileceği sonucunu çıkarabiliriz. Çiçek için kullanılan cüderi tabiri yanında suççeği için cüderi-i kazib tabiri kullanıldığı dikkate alınırsa abilenin su çiçeği veya benzeri döküntüler yapan virütik bir hastalık olduğu kanaatine ulaşılabilir.

Tervihü'l-Ervah'da nafatanın (âbile) tedavisinde fasd yoluyla kan alma, gülsuyu, mercimek, şarab-ı iccas, unnab, ayva ve elma rubbı, ma-i rummaneyn, mürdesng ve süsen kökü kullanılır.

“ *‘ilacı fasd olarun kim çıha dem / yavuz ahlattan key tenkiye hem dahi ner subh gerek içe cüllab / ki ola anda on a‘davile ‘unnab anunla ah şeker on vezni dirhem / ‘ades aş gıza kim ola hoş dem şarab-ı iccasu ... diyile ‘unnab / hem ayva almanun rubbı beher bab bularadan birini dirhemle hem on / gülün suyına ol mikdar mevzun ider ol derde çoh dürlü minafi‘ / iki rumman suyu dahi ana nafi‘ ‘ades ... sirke aş idile / tenavül ide anı kim nef‘ kıla derisi kalın olsa igneyle anı / deleler ta ki sakın ola kanı gerek sıhmakda anı itmeye ihmal / az az çihara kanın ki ola hoş hal eger riş ola ideler ana merhem / ... kim ol ola ana em ya mürdesencün hassa kim ola / köki ... süsenün bigi anunla eger bir ‘uzvda vaki‘ ola ol / ki gereklü ola tecfif ana bol gerek merhem ideler kalkatarı / dahi hem kalkadısı ki ola arı”*

(TE 348b)

SERETAN (KANSER)

سرطان : Seretan

DEYİMLER – ISTILAH - TERMİNOLOJİ

Seretan: (A) Kanser hastalığı. Yutmak. Yengeç. (CD) Yengeç, çağanoz; Yenirce. (D) (MNÖ) *ma'ruf bir tehlikeli çıban ki yengeç şeklinde bir lahm-ı za'id suretinde olub ma'de ve rahimde vesair ameliyatı müşkil yerlerde dahi çıkar, yinürce ki şîr pençeden küçükdür.* (KT) *es-seretanü* : Yengeç. Kanser. Habis ur. (AT)

Edviye-i Müfrede'deki lugatçe için Mustafa Canpolat Arapça, Farsça ve Türkçe karşılıklarını verdikten sonra kendi görüşünü 'kanser' olarak ilave etmiştir.

(A) *es-seratan* (F) *amâs-ı saht* (T) *katı şiş* (EM 270a)¹

Amâs: [amâh] (F) İnsan vücudunda hasıl olan şiş ve kabarcık. Saht² (F) Katı, sert, çetin, pek. (D) (amâs-ı saht, katı şiş anlamına gelmektedir.)

Yadigar'a göre yengeç gibi budakları olduğu için seretan denmektedir.

"seratan bir şişdür kim anun çok budakları ola yengeç gibi" (Y 169b)

Son dönem yayınlarında "iyileşmez bir tür çıban"³ "carsinom, sarcom"⁴ tanımları yanında çoğunda "kanser" olarak tanımlanmıştır.⁵

Özcan Aşıcıoğlu, *Cerrahiyyetü'l-Haniyye*'deki "*amma sigilin levni kemid ya'ni ak olmasa ve hissi dahı az olsa ve nazarda kabih olursa anun gibi sigili demürile kesmekden ihtiraz idesin kim seretan nev'indendür*" (CH 91b) şeklindeki satırları yorumlarken "malign melanom ki en kötü seretan (kanser) nevindendir" demektedir.⁶

¹ Mustafa Canpolat; "*Edviye-i Müfrede*", *Türkoloji Dergisi*, C. 5, S. 1, Ankara, 1973, s: 21-47.

² Saht kelimesi 'te' harfi ile yazılmakta iken M.Canpolat'a göre *Edviye-i Müfrede*'de 'tı' ile yazılmış.

³ Zafer Önler, Celalüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntehab-ı Şifa II Sözlük, Simurg yay. İstanbul, 1999.

⁴ Nuran Yıldırım; XV. Yüzyıla Ait Türkçe Bir Cerrahname, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1983.

⁵ İ.Uzel; *Cerrahiyyetü'l-Haniyye* - N.Yıldırım; a.g.e. - Zafer Önler, a.g.e..

⁶ Özcan Aşıcıoğlu; "*Hekim Şerafeddin Sabuncuoğlu'nun Cerrahiye-i Haniyye Adlı Kitabında Dermatoloji*" Şerafeddin Sabuncuoğlu (1386-1470) 14 Mart 1985 - Kayseri, Erciyes Ü. Ş. Sabuncuoğlu Kongresi Tebliği.

Kitab-ı Muntehab'da seretan çok tipik bir şekilde "kökleri ve geniş damarları olan ve çok sıcak, taş gibi sert bir şiş" olarak tarif edilmiştir.

"bilgil kim seretan bir katı şişdür kim taşa benzer ve kökleri çok olur ve gin gin tamarları olur kim kendüyi süverür ve katı ıssı olur ve od gibi yanar" (MT 140a)

Kanunü'l-Cerrahin adlı eserinde Şanizade, şu şekilde anlatır. "saratan katı ve düzensiz ve çevresi yengeç ayaklarına benzer damar ağıyla donatılmış bir şiştir. Bazıları onun saratan yani yengece benzeterek onun yürüyerek az zamanda büyüdüğünü söylemişlerdir. Bu başlangıçta yuvarlak ve düz bir şişken giderek şekil değiştirir. Ağrısızken zaman zaman ağrı olur. Başlangıçta seyrek olan ağrılar giderek sıklaşır. O zaman saratan fazlasıyla süratle büyüyüp genişler, sık sık sancılar hasıl eder. Etraftaki damarlar dolgunlaşır (kurumlaşmış gibi) ve şiş fazlaca gügülcüm olur. Bir çok kökler salarak bulunduğu yere fikse olur. Bir karar üzere durmaz, büyümesini devam ettirir, genişler, etrafını şişirir ve deri belirginleşir. Yer yer çatlayıp delinerek onlardan keskin peynir suyu şeklinde bir sıvı akmaya başlar. Bu küçük delikler büyürler ve her tarafa yayılırlar. (KC s.75-76)⁷

Kanser : (Fr) Hızlı doku ve hücre kitlesi artışından meydana gelen ve ölüme sebebiyet veren hastalık.(MD)

Yenirce şeklinde verilen karşılıkların sebebi, özellikle cilt kanserlerinin gangrene benzer lezyonlar yapması dolayısıyla yinür baş (âkile) ile karıştırılmasından olsa gerektir. (bkz. âkile-yinür baş bölümü)

SEBEPLER - ETYOLOJİ

Edviye-i Müfrede'ye göre seretan (kanser) ve hanazir (sıraca) sevdavi veremlerdir (şiş, ur, çıban)

"seretan ve hanazir veremlerdir sevdavi" (EM 256a)

Yadigar'a göre seretan maddesi sevda olan şiştir. Sevda safra ile karışmıştır.

"likin seratan ola kim anun maddesi sevda-yı halis ola ve ola kim sevda safra ile karışık ola emcikte ve rahimde çok ola ve"

⁷ N.Kemal Kurt; *Şanizade Mehmed Ataullah Efendi'nin Kanunü'l-Cerrahin Adlı Kitabının İncelenmesi*, Doktora Tezi, İstanbul, 1999.

hayada ve bağırsıkda dahı ola evvel bakla kadrı ola sonra büyük olur levni tire olur” (Y 169b)

“balğami ve sovuk şiş ‘alameti ağır olmak ola tenile hemreng ola (Y 169b)

Tuhfe-i Mubarizi’ye göre de sevdadandır.

“sevdadan olan baş ana seretan dirler ol kara olur deprendürür tuymağı ve anlamağı vardur” (TM 24b-dayire)

Tervihü’l-Ervah’da seretanın sebebinin sevda ve safradan olduğu belirtilir.

“nedürür bir veremdür sulbü sertan / ki anun kökileri olur firavan bu bir sevda-yı başdur kim bulur yol / şu sevdadan ki oşa muhterik ol veli safra mevadinden ki ola bol / ya bir safralu maddeden ola ol ki safrayıla ola muhterik hem / diyem ana ne nesnedür ki olur em” (TE 342a)

BELİRTİLER - ALAMETLER - SEMPTOMLAR

Edviye-i Müfrede’ye göre belirtileri önce badem kadar veya daha küçük belirmesidir. Sonra günden güne büyür ve katılığını artırır (sertleşir). Rengi karamtık (siyaha çalar) olur ve değirmileşir (yuvarlaklaşır) ve üstüne el konunca çok az sıcaktır. Büyümeye başladıkça üstünde yengeç ayakları gibi kızıl yeşil damarlar belirir. Bunun çeşidi çoktur. Tedavisi zordur ve çoğunlukla ondan kurtulması mümkün değildir. Tedavisinde esas amaç büyümesine engel olmak veya başıkmaktan (baş, yara olmasından) sakınmak ve yaralaşmasını önlemektir.

“ ‘alameti oldur ki evvel badam denlüce dahi kiçirek bellüdür andan günden güne büyür ve katulugun arturur ve rengi karamtuk olur ve degirmilenür ve eli üstüne koyıcak azacuk ıssı olur büyümege başladıkça kızıl yeşil tamarlar zahir olur üstünde yengeç ayakları gibi ve bunun enva’ı çokdur fi’l-cümle ol düşvardur degme vakt andan halası mümkün degüldür pes garaz bunun mualecesinde büyük olmaktan men’ eylemekdir ya başıkmaktan sakınmak ya başıkmasın önletmekdir” (EM 256a)

Yadigar'a göre özellikle emcik (göğüs) ve rahimde çok olmak üzere haya ve bağırsaklarda da olabilen seretanın belirtileri, önce bakla kadar olup sonra büyümesi ve renginin tire (bulanık veya kara) olmasıdır.

"likin seratan ola kim anun maddesi sevda-yı halis ola ve ola kim sevda safra ile karışık ola emcikde ve rahimde çok ola ve hayada ve bağırsıkda dahı ola evvel bakla kadri ola sonra büyük olur levni tire olur" (Y 169b)

Balgami ve soğuk şişin belirtisi ağır olması ve deri ile aynı renkte olmasıdır.

"balğami ve sovuk şiş 'alameti ağır olmak ola tenile hemreng ola" (Y 169b)

Tuhfe-i Mubarizi'ye göre seretan kara olur, deprendürür.

"sevdadan olan baş ana seretan dirler ol kara olur deprendürür tuymağı ve anlamayı vardur" (TM 24b-dayire)

Tervihü'l-Ervah'da belirtileri önce badem kadar olup sonra günler geçtikçe büyüdüğü ve yeşil kırmızı damarlarının olduğu açıklanır.

"olur evvelde peyza kadr-i badem / bes artar olalur geçdükçe eyyam kumudetle olur anda istidaret / veli melmesde az olur hararet yeşil kızıl tamarlar anda peyza / "ilacı nedürür işit iy dana" (TE 342a)

TEDAVİ

Edviye-i Müfrede'ye göre seretan için önce bu şiş uzva muvafık (uygun) olacak damardan kuvveti miktarınca kan alınır.

" 'ilacı evvelinde şol tamardan kan alduralar kuvvet mikdarınca ki bu şiş 'uzva muvafık ola"⁸ (EM 256a)

Her sabah üçer dirhem kasni tohumu ve buyan dibini (meyan kökü) kuvveti çıkıncaya kadar kaynatıp saflaştırılır ve suyuna on dirhem şeker katıp biraz daha kaynatılarak içirilir.

"ve her sabah kasni tohmın ve buyan dibin üçer direm kuvveti

⁸ SP744/2'de "şol tamardan bu şişen uzva muvafık ola ki kuvvet mikdarınca kan alduralar".

çıkınca kaynadalar ve safi idüb suyına on direm şeker katub birez dahi kaynadub içüreler” (EM 256a)

Gıda olarak badem içi ile nohut ve maş müzevveresi verilir. Madde piştikten sonra (element değişime uğradıktan sonra) -karureye (idrar kabına) bakılarak anlaşılır- matbuh-ı eftimun ve matbuh-ı garikun ile ishal ettirilir. Beden sevdavi hıtlardan arınırsa kuzu, oğlak ve tavuk etleri gıda olara verilir. Taşlı yer balığı taze ise verilir.

“gıda badam içiyile nohud ve maş müzevveresin vireler madde bişdükten sonra ki karurede ma'lum ola ishal itdireler matbuh-ı eftimunıla ve matbuh-ı garikunla kaçan ki beden hilt-ı sevdaviyyeden arına gıda kuzı ve oğlak ve tavuk etlerinden vireler ve taşlu yer balığı ki taze ola vireler” (EM 256a-b)

Mercimek ve badincan (patlıcan) gibi müvellid-i sevda (sevda doğurucu) gıdalardan sakındırılır.

“ve müvellid-i sevda gıdalardan [sakınalar mercimek ve badincan gibi]” (EM 256b)

Yadigar'da maü'l-cübn (peynir suyu), eftimun, sikencübin verilir. Kurşun yaş kişnic suyu ile ezilerek sürülür.

“seratan ... ‘ilac yigregi ol ola kim sakınalar şöyle kala artmaya ve hararet verür iş işlemeye tekrar tenkiye ideler maü'l-cübn ile bir kac günde dört direm eftimun vireler sikencübin ile ve baki ‘ilac mal hülya ‘ilacın ideler ve bedeni tertib idüb tedbir-i i'tidal-i mizac ideler ve kurşunu yaş kişnic suyuyla ezeler ezilmiş kurşunu seratan şişi üzerine dürteler nafi'ola” (Y 170a)

Sabuncuoğlu Şerefeddin, *Cerrahiyyetü'l-Haniyye*'de “*seretan ‘ilacınun tarikasin bildürür*” başlıklı 2. babın 53. faslında seretan (kanser) tedavisini şöyle tarif etmektedir.

Seretanın aksamı (kısımları), çeşitleri ve ilacı mualece babında zikredilmiş ve demirle mualece edilmemesi söylenmiştir. Rahimdeki seretan bile anılmıştır. Bir yerde seretan olsa, emcek veya oyluk eti ve benzeri yerde olup ibtidasında ve küçük ise bünyadi ile kesip gidermek mümkündür. Üzerinden zaman geçmiş ve büyük ise el sürülmez. Ne yazar kendisi ne de öncekiler kurtulanı görmemiştir. (CH 93a)

Tervihü'l-Ervah'da ekhal (kol damarından) fasd edilir, matbuh-ı eftimunla ishal ettirilir. Mercimek, patlıcan, tuzlu balık, meyan kökü, kasni tohumu, cüllab, hummazi, levzi mağzi, maş, matbuh-ı garikun verilir.

“ *'ilacı fasd-ı ekhaldürür ishal / fesimunun tabihıyla fi'l-hal
ğızadan ... sevda ... müvellid / gerekmez kim mizac olmaya faside
ades bigi badincan u balık / ki tuzlu ola böyledir muhakkik
buyan köki kasni tohmı cüllab / gerekdür ah şeker ana beher bab
üçer dirhemle andan ah şekerden / diremle on gerekdür mu'ayyen
ğıza hummazu levzü mağzu hem maş / gerekdürür ki idile ana aş
gerek ana isti'mal-i ishal / veli merratile kim hoş ola hal
gerek matbuh-ı ğarikun fesimun / bu hab dahı olur ol derde meymun”*
(TE 342a)

Edviye-i Müfrede'de كُنْدُرْ şeklinde yazılmış olan bir deva vardır ki diğer eserlerde rastlamadığımız ve karşılığını bulamadığımız nesnenin de seretana faydalı olduğu bildirilir.

“*gündür ... seratan rencine ki katı şişdür nafi'dür*” (EM 234a-234b)

Kitabü'l-Müntehab fi't-Tıb'da erken dönemde yakalanır ve uygun şekilde tedavi edilirse yok olacağı belirtilir. Başta bakla kadar olup büyüyerek kelek kadar olunca tedavisinin mümkün olmadığı bildirilir. Ancak aşırı derecede kötü bir yara oluşturacağı için keserek köklerini eritip yeri iyice dağlanır.

“*ve bilgil kim bu 'illetün gidermekligi mümkün degüldür meger ibtidasında irişeler ve kema yenbeği 'ilac ideler ve şayed kim gide tamamen kararda kala ve şayed kim bu 'illet belürdükte bakla kadarınca ola ve büyüyi büyüyi düglek kadarınca ola ve eger keserlerise dahı mümkün degüldür kim onıla ve lakin bir gömgök zişt yara olur meger bir kolay yirde ola ta kim aslıla keseler ve köklerini ebeden erideler ve yirini muhkem tağlayalar*” (MT 140a)

Erken dönemde yakalanmışsa, *Kitab-ı Müntehab*'a göre ekhal damardan kan alınır, sonra matbuh-ı eftimunla ishal ettirilir. Mercimek, patlıcan, sığır ve av hayvanı eti, kara şarap gibi sevda artıran gıdalardan perhiz edilir. Kuzu ve tavuk eti ile rakik şarap verilir.

“*ve bu 'illete muvafık 'ilac budur kim ibtidasında ekhal tamarından kan alasin ve mütevatir eftimun matbuhıla ishal idesin ve sevda arturur ğızalardan berhiz itdüresin mercimek*

gibi ve badincan ve sığır iti ve av iti gibi ve kara şarab gibi kim ğaliz ola ve ğayrısı ve ğızası kuzı iti ve tavuk iti ola ve şarabı dahi rakik ola” (MT 140b)

Büyüyen seretanın tedavisi mümkün olmaz, ancak bu durumda tedaviden amaç daha kötüye gitmemesi ve yara haline gelip iltihaplanmamasıdır. Çünkü yarası çok kötü olur. Yara olursa kalay, isfidac, yıkanmış maraz(?) beraber yumuşak dövülerek gül yağı veya tohmekan suyu ya da hıyar suyu ile havanda merhem kıvamına gelinceye kadar ezilir ve kullanılır.

“ve amma büyüdüğü halde ‘ilac ana fayide itmez meger mülatefet ideler ta kim başıkmaya ve cirahat olmaya zira cirahatı zışt olur ve eger başıkurise ve yara olurise bu merhem ana katı müfiddür ve sıfatı budur alasin kal’ayı isfidacı ve yunmuş marazu beraber yumşak dögesin ve gül yağıla ya tohmekan suyıla ya hıyar suyıla her kangısı kim kolay olurise havanda ezessin ta kim merhem kıvamına gele andan sonra isti’mal idesin ve başıkmanın dahi eger başıkur diyü korkarisen yine isti’mal idesin kim katı müfiddür” (MT 140b-141a)

Burada kullanılan “başıkmak” kelimesi *Tarama Sözlüğü*’nde “yara baş tutmak” anlamına geldiğine göre, “cerahat” sadece “yara” anlamında olmayıp “iltihaplı yara” şeklinde anlaşılmalıdır. Devamında başıkmak ve yara olmak birlikte zikredildiğinden, başıkmanın çıban gibi bir baş olmak şeklinde anlamı olmalıdır.

Seretanın dağlama ile tedavisi :

Sabuncuoğlu Şerefeddin, *Cerrahiyyetü’l-Haniyye*’de “*seretan rencinün dağınun tarikasin bildürür*” başlıklı 1. babın 50. faslında seretanın dağlama yoluyla tedavisini şöyle tarif etmektedir.

Seretanın artmaması için bir daire dağlağı ile çevresi dağlanır. Bazı tabipler seretanın ortasına bir zeytuni dağlağı ile dağ vururlar ise de müellif-i kitab (kitabın yazarı, Sabuncuoğlu) der ki: “Biz bu işi şol ecilden (şu sebepten) sevab (doğru) görmeyiz, seretan mütekarrih olup artık iyileşmez, bir çok kere bu hali müşahade (gözlem) etmişiz.” (CH 47b)

HANAZİR – TONUZ BAŞI - SIRACA

طونوز باشی : Tonuz başı   خانازیر : Hanazir

DEYİMLER – ISTILAH - TERMİNOLOJİ

Hanazir : Sıraca adı verilen bir tür çıban.⁹ Sıraca, adenit, scrofula.¹⁰ Skrofül¹¹ Donuz başı denilen ve boyunda çıkan çıban. (KM 7a.3, 36b.6) bkz. Donuz başı, tonuz çıbanı.¹² “hanazir renci yani tonuz başı” (CH 29b)

Da’ü’l-Hanazir : Sıraca.¹³ “hanazir kim otın kesme dirler ve hunam dahı dirler” (Y 170a)

Edviye-i Müfrede’de Arapça *el-hanazir* Farsça *renc-i huk-ân* karşılıkları verilmiştir. (EM 270a)

Kelimenin lugatlarda yer alan esas anlamı hınzır yani domuzun çoğuludur.

Hanâzir: (A.) (Hınzır. C.) Hınzırlar, domuzlar. (CD) Hınzır: (A) Domuz. (D)

Farsça karşılığındaki *renc-i hûk-ân* lugatlarda bulunmamakla birlikte kelimeleri açmak suretiyle şöylece açabiliriz.

Hûk : (F) Domuz. (D) **Hûk-ân** : Domuzlar. **Renc-i huk-ân** : Domuzlar hastalığı.

Kitabü’l-Mühimmat adlı eserde tenin kurdu şeklinde bir tarif bulunmaktadır.

“hanazir renci ki şol iglemeye tenün kurdı olur” (KM 36b.7)

[İgleme : Hastalık]¹⁴

⁹ Zafer Önler, Celalüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntehab-ı Şifa II Sözlük, Simurg yay. İstanbul, 1999

¹⁰ Nuran Yıldırım; XV. Yüzyıla Ait Türkçe Bir Cerrahname, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1983.

¹¹ İltar Uzel; *Şerefeddin Sabuncuoğlu, Cerrahiyyetü’l-Haniyye*, I, Ankara, 1992.

¹² Sadettin Özçelik - Halil Kaya; “15. yy.da Yazılmış Bir Tıp Kitabında Geçen Tıbbi Terimler” Tıp Tarihi Araştırmaları 6, İstanbul, 1997.

¹³ Bedii N. Şehsuvaroğlu; “Şair ve Hekim Ahmedî (Hayatı ve Eserleri), İst.Ü. Tıp F. Mec. C:16 S:4 (1954) s: 600.

¹⁴ Sadettin Özçelik - Halil Kaya; “15. yy.da Yazılmış Bir Tıp Kitabında Geçen Tıbbi Terimler” Tıp Tarihi Araştırmaları 6, İstanbul, 1997.

Özcan Aşcıoğlu'na göre skrofuloderma'dır.

“Ademin boynundaki köstebek (skrofuloderma) II. Bab 42. Fasıl”¹⁵

Şanizade'ye göre “Hanazir : Latince'de ‘uskurofula’, Fransevi'de ‘akral’, İtalyani'de bazen ‘isteroma’ da denilen sıracalar bazı serikosi katı şişlerdir ki guded-i kürreviyede yahud guded-i lenfatikiyyede (lenf bezlerinde) yavaş yavaş oluşurlar. Sıracalar ya salim ve ehven yahud habis-i radidirler (iyi ve kötü tabiatlıdırlar). Hanazir-i salime bednin sathında olan ve derinin rengini değiştirmeyen sıracalardır. Hanazir-i radiye tuttuğu yerin cildini kızartır, ağrıtır ve saratan mizacına meyilli ve ilişkilidirler ve genellikle çaresizdirler.” (KC s.79) ¹⁶

Sıraca : Lenf düğümü şişliği ve iltihabı hastalığı. (MD)

Adenit : (Yun) Lenf boğumlarında iltihapla ortaya çıkan hastalık. (MD)

Tonuz çıbanı : Boyunda çıkan çıban, domuz çıbanı, donuz başı, hanazir. ¹⁷

Hunam : (A) Bir tür yara. ¹⁸ “*hunam ve taze ve eski cirahatlar*” (MŞ 141b.15)

“*hanazir kim otın kesme dirler ve hunam dahı dirler*” (Y 170a)

Skrofuloderma : Boyun, bazan da koltuk altı lenf bezlerini tutan, adenit tüberküloz da denen, köstebek yuvası gibi açılmış gomlar, fistüller ve akıntı vardır, bunlar iyileşirken çirkin skatrisler, bridler oluşur. ¹⁹

Cerrahiyyetü'l-Haniyye'de “*evvelki babun yigirmi ikinci faslı*”nın başlığındaki ifadede hanazir hastalığının diğer adının tonuz başı olduğu bildirilir.

“*hanazir rencinün ya'ni tonuz başınun dağınun tarikasin bilidürür*” (CH 29b)

¹⁵ Özcan Aşcıoğlu; “*Hekim Şerafeddin Sabuncuoğlu'nun Cerrahiye-i Haniyye Adlı Kitabında Dermatoloji*” Şerafeddin Sabuncuoğlu (1386-1470) 14 Mart 1985 - Kayseri , Erciyes Ü. Ş. Sabuncuoğlu Kongresi Tebliğleri.

¹⁶ N.Kemal Kurt; *Şanizade Mehmed Ataullah Efendi'nin Kamunü'l-Cerrahin Adlı Kitabının İncelenmesi*, Doktora Tezi, İstanbul, 1999.

¹⁷ Sadettin Özçelik - Halil Kaya; “15. yy.da Yazılmış Bir Tıp Kitabında Geçen Tıbbi Terimler” Tıp Tarihi Araştırmaları 6, İstanbul, 1997.

¹⁸ Zafer Önler, Celalüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntehab-ı Şifa II Sözlük, Simurg yay. İstanbul, 1999 .

¹⁹ Türkan Saylan, Hekimler İçin Deri ve Zührevi Hastalıklar El Kitabı, İstanbul, 1989 .

SEBEPLER - ETYOLOJİ

Cerrahiyyetü'l-Haniyye'de hanazirin sebebi balgam veya rutubet-i baride (soğuk nem) olabileceği belirtilir.

"bilgil iy talip kim hanazirin sebebi balgam veya rutubet-i baride ise" (CH 29b)

Edviye-i Müfrede'ye göre seretan ve hanazir sevdavi veremlerdir (şiş, ur, çıban).

"seretan ve hanazir veremlerdir sevdavi" (EM 256a)

Yine *Edviye-i Müfrede*'ye göre hanazir bir baş (çıban) dır ki yaramaz gıdalardan ve tohumluktan hasıl olur.

"amma hanazir bir başdur ki yaramaz gıdalardan ve tohumlukdan hasıl olur" (EM 256a)

Kitab-ı Müntehab'a göre de sebep hazım bozukluğu ve tohme olmaktır.

"ve sebebi hazmun yaramazlığıdır ve tohme olmak" (MT 141a)

Bu iki eserde sebep olarak sayılan ve aynı şeyi anlattığını düşündüğümüz "tohumlukdan hasıl olmak" ve "tohme olmak" tabirlerinin anlamını bulamadık.

Tervihü'l-Ervah da hanazirin sebebini hazım bozukluğu olarak bildirir.

"çü su'ü'l-hazmdan ola hanazir

ğıza azlığı olur ana tedbir" (TE 342b)

Haza'inü's-Sa'adat'a göre ise bulanık su içmek hanazirin sebeblerindendir.

Hanazir (sıraca) derler bir renc var ekser bulanık su içmekten olur. (HS 17a)

TİPLERİ

Cerrahiyyetü'l-Haniyye'de "ikinci babun kırk ikinci faslı"nda hanazirin çeşitleri bildirilir.

Hanazir illeti çoğunlukla insanın boynunda, kulak altı ve yanında olur. Bu iki yerden başka azalarda da olur. Boyunda bir veya daha çok olabilir, bazısı kuzular. Her birinin sıl'a sıfakı gibi sıfakı olur.

Hanazirin çeşitleri:

1-Mütehaccir 2-Rutubetli 3-Habise-Tedavisi mümkün değildir.

Eğer hanazir haşin, taşraya yakın, deri renginde ve dört tarafına deprenir ise; boyun sinirleri veya vidac ve şıryan damarlarına ulaşık değilse... (CH 83a)

Kitab-ı Müntehab'da hanazirin boyunda, koltuk altında ve diğer yumuşak yerlerde bezlerin gittikçe sertleşerek taş gibi olduğu bildirilir.

"bilgil kim hanazirün aslı bezlerdür lakin vardukca katı olur ve taşa döner ve büyür ve ğaliba boyunda ve koltukda ve yufka yirlerde olur" (MT 141a)

TEDAVİ

Hanazirin dağlama ile tedavisi :

Cerrahiyyetü'l-Haniyye'de 1.Bab 22.Fasıl (SKROFÜL)

hanazir rencinin yani tonuz başı'nın dağının tarikasin bilidirir

Hanazirin sebebi balgam veya rutubet-i baride (soğuk nem) ise ve devayıla mualece (ilaçla tedavi) faydalı olmayıp tizcek nuzc? bulsun (çabucak iyileşsin) istenirse, ünbübe? gibi aşağısı ve yukarısı açık olan mücevvef? dağlağı (dağlama aleti) kızdırılır, hanazirin yani tonuz başının üzerine basılır, dağlama aleti o illetin (hastalığın) köküne erişinceye kadar tutulur, üç gün durur, sonra üzerine mihî düşünceye kadar yağlanmış panmuk (pamuk) vurulur ve merhem ile mualece (tedavi) edilirse onuldur

(iyileştirir).

“bilgil iy talip kim hanazirin sebebi balgam veya rutubet-i baride ise ve devayıla mualece faydalı olmayıp tizcek nuzc? bulsun istenirse, ünbübe? gibi aşığı ve yukarısı açık olan mücevvef? dağlağı kızdırılır, hanazirin yani tonuz başının üzerine basılır dağlama aleti o illetin köküne erişinceye kadar tutulur üç gün durur sonra üzerine mihî düşünceye kadar yağlanmış panmuk vurulur ve merhem ile mualece edilirse onuldur”

Hanazirin cerrahi yöntemle tedavisi :

Cerrahiyyetü'l-Haniyye'de “ikinci babun kırk ikinci faslı”nda hanazirin cerrahi yöntemle tedavisi : “ademün boynında olan hanaziri yarmağun tarikasin bildürür” (CH 83a)

Eğer hanazir haşin, taşraya yakın, deri renginde ve dört tarafına deprenir ise; boyun sinirleri veya vidac ve şiryân damarlarına ulaşık değilse, yukarıdan aşağıya, bedenün uzunluğuna şekildeki gibi cimden beye şakk edilir. Sonra derisine sınıre vurup iki yana yüzülür. Hanazir sıfakıyla - yukarıdaki fasılda baş veremende bildirildiği gibi- çıkarılır. Ondan sonra derinin iki tarafı birleştirilip dikilir. Cerahatın (yara, kesi) alt tarafına bir fitil yeri bırakılır, bitirici zerurlar konup bağlanır. Bu işlem esnasında boyunda sinir veya damar kesmemeye veya hasta hareket edip tekrar kesmek zorunda kalmamaya çalışmalıdır. Damar veya şiryân kesilirse, o kesilen yere yumuşak dövülmüş zac veya kitabın sonunda anlatılan kanamayıcı durdurucu zerur konur. Sonra cerahat bağlanır, cerahatın tizliği geçip genşeyecek ve müteaffin olacak şekilde bir süre durur. Kan munkatı' olur, sonra yine 'amele şuru' edilir, halas bulur. Ondan sonra, hanazirin gicisi kalmasın diye şahadet parmağı ile cerahatın içi aranır, kesesi arıtılır (temizlenir). Eğer hanazirin altında büyük damar olursa kesilmemelidir. Berk bükülmüş ebrişim ile dibinden berk bağlanır, bir süre beklenirse dibinden üzülüp düşer. Ondan sonra merhem-i mısriye bulaştırılmış eski pamuk cerahate doldurulur, hanaziri arıtıp bakiyye kalmazsa iki tarafı bir yere getirilip dikilir. Hanazirin içi rutubet ise yarıp bedenün uzunluğuna fitil ile merhem-i mısri dürtüp sokulur, sonra münbit merahim (verimli merhemler) ile ilaç edilir. Ama hanazirden geriye bir şey kalmamasına gayret edilir.

Özcan Aşçıoğlu, Sabuncuoğlu'nun bugünkü anlamda çok güzel bir şekilde deri veremini tarif ettiğini bildirdikten sonra "Hanazir sıfakıyla (zarıyla) çıkarılır. Ondan sonra derinin iki tarafı birleştirilip dikilir. Cerahatın (yara, kesi) alt tarafına bir fitil yeri bırakılır. Ondan sonra merhem-i mısriye bulaştırılmış eski pamuk cerahate doldurulur" şeklindeki satırlar için "o zamanki hastalıkta meydana gelen bridlerin tedavisini de yapmış olduğunu görüyoruz." der.²⁰

Hanazirin ilaçla tedavisi :

Edviye-i Müfrede'ye göre göre hanazir tedavisi : Az yemek ve balgam giderici nesnelere içi işletmek (ishal etmek) gerekir. Dimanın (beynin) mizacı kuvvetli macunlarla ıslah eylenir ki azası anun buyeler ? muhallilat-ı munzicat (iltihapları iyi eden veya hazmı kolaylaştırıcı ilaçlar) ile tıla edilir.

" [amma hanazir bir başdur ki yaramaz gıdalardan] ve tohumlukdan hasıl olur [ilaç] az yimek ve balgam giderici nesnelere içi işletmek ve dimagun mizacın kuvvetli ma'cunlarile ıslah eylemek(le) gerek ki a'zasın anun buyeler muhallilat-ı münzicat (ıla) tıla ideler"

Kebere, hardal ve eğir kökünü yaprağıyla dövüp sürülürse hanaziri giderir.

"kebere har-u yabisdür ... kebereyi sirke küpine koysalar kaynatmaktan yıgar niteki hardal ve egir kökünü yaprağıyla döğüp hanazir üzerine yaku ideler fayide ide" (MŞ 30a)

Hamur merhemi de hanazire iyi gelir.

"merhem-i hamir ki katı veremleri yumşadur hanaziri açar san'atı ..." (MŞ 173b)

²⁰ Özcan Aşçıoğlu; "Hekim Şerafeddin Sabuncuoğlu'nun Cerrahiye-i Haniyye Adlı Kitabında Dermatoloji" Şerafeddin Sabuncuoğlu (1386-1470) 14 Mart 1985 - Kayseri .

Hanazire etkili müfred devalar :

Yaban hardalı hanazire tıla edilirse (sürülürse) onuldur (iyileştirir).

“yaban hardalın hanâzîre tıla etseler onuldur” (MŞ 137b)

“hardal ... ve ol ki yabanda biter hanazir başına tıla iderlerse onuldur” (EM 213b)

Hatmi; ıssıdur (sıcaktır) ve yaştır, hanazir başı üzerine yakı edilirse fayda eder ve kaz ya da ördek yağı ile dürtülürse sinir ağrılarını hoş (iyi) eder.

“hatmi ıssıdur yaşıdur hanâzîr başı üzerine yaku etseler fayide ede ve sinir ağrılarını hoş eder kaz ya da ördek yağıyla dürticek” (MŞ 137b)

“hatmi ... ve hanazire yaku itseler tağıdur” (EM 213b)

Sinirlice otun kökü çıkarılıp hanazir başı çıkaran kişinin boynuna asılırsa özellikle hanaziri giderir.

“eger sinirlüce otın kökünü çıkarup hanâzîr başın çıkarmış kişinün boynuna asarlarısı hasıyyetiyle hanâzîri gidere” (MŞ 138a)

“sinirlice ot ... anun kökini hanazire başını çıkarmış kişi yanına asarısı hasıyyetile hanaziri gidere” (EM 222a-b)

Kara fulful (karabiber) zifte katıp hanazire yakı edilirse Allah'ın izni ile fayda eder.

“kara fulfulı zifte katup hanazire yaku etseler fayide ede bi-izni'llahi te'ala” (MŞ 138a)

“fulful eger zifte katub hanazir başına yaku iderlerise fayide ider” (EM 228a)

Baldırı kara: Mutedildir, hanazir başını iyileştirir. Sağlam dokuya çok zarar vereceği bildirilir ve zararın giderilmesinin sakız ile olacağı belirtilir.

“baldırı kara mu'tedildür anı yavuz cirahatlara ve zahımlara yaku eyleseler onuldur ve ol hanazir başın onuldur ve çok ziyanı var islahı sakızıludur” (MŞ 143b)

“baldırıkara ... ve hanazir başına vursalar onuldur” (EM 209b)

Deniz köpüğü gül yağı ve mum ile karıştırıp hanazire vurulursa faydalıdır.

“deniz köpüğün gül yağıyla mumıyla karışdurup hanâzîre vurıcak nafi'dür” (MŞ 137b)

Zift; ıssıdur, kurudur, arpa unuyla karıştırıp hanazir başına sürülürse fayda eder.

“zift ıssıdur kurudur nıkrıs ağrısına müfiddür arpa ununa karışdurup hanâzîr başına yaku etseler fayide eder” (MŞ 137b)

Sedef, kene tohmu, mercimek de hanazirde kullanılır.

“sadeş ...ve anı dögüp hanazir üzerine kosalar tahlil ider” (EM 225a)

“kene tohmı ... eger anı dögüb bala katub yiseler boyunda olan hanazir başını giderür hasiyyetile” (EM 234a)

“mercimek ... ve eger kaynadub hanazir üzerine vursalar fayide ider” (EM 236b)

Ak sıçan otu ile tedavi edilebilir.

“eger ak sıçan otunı sekiz direm iderlerse revadur tecribe idicek ma'lum olur ehli amma ol yakuyı kendi kopmayınca koparmamak gerekdür mürdeseng sıçan otunun muslihidür koparmamak gerek yer ola kim edviyei çok ekeler ola kim az ekeler ademine göre kuvvetine za'fına göre ğayet hub 'ilacdur hanazirün ağzı açuk olmasa dahliyunıla ya akça otila ağzın açub dahı bu 'ilacı ideler” (Y 172a)

Pelit ağacının külü suda ıslatılır, bir gün bekler, tortusu dökülür, suyuna tekrar kül konur, birkaç sefer tekrarlanır, o su koyulaşınca kadar kaynatılır, toz halinde hanazire ekilir.

“ve ba'zı kimesneler bellut ağacının külinden tuz (toz) çıkarurlar şol tarikıla kim bellut külünü suda ısladalar bir gün turur suyu üzerine gelür hıltı dibine çöker suyun alurlar hıltın yabana dökerler ol suya yine kül koyarlar bi-'aynihi onun suyun dahı alur bir niçe def'a böyle iderler ahir ol safi suyu

kaynadalar şol kadar kim koyulur büre gibi toz olur ol tozu (tuzu) eski yaralara ve hanazire ekeler tamam onuldur hoş ider amma şöyle acıdur kim vasfa gelmez zinhar oğlancuklara ve za'if kimesnelere itmeyeler mütehammil olmaz helak olur kavi mizac kimesnelere ideler” (Y 172b)

Akça ot (Sultan otu)(*جَلْبَه*) dövülüp elendikten sonra bal ile karıştırılarak hanazir olan yere sürülür. Ayrıca sütle kaynatılarak veya yumurta sarısıyla karıştırılarak ta kullanılabilir. Delikli bir yara varsa ince bir fitil yapıp yara içine konulursa cerahatı akıtır.

*“ve bir mücerreb ot vardur hanazir babında ve ğayrı şişlerde dübeyle gibi ve ğayrı şişler gibi kim salb (salya) olmuş ola hic bir merhem ile ve yaku ile bişmeye ve açılmaya ne kadar katı olursa dögeler eleyeler balıla karışduralar bir niçe def'a uralar bişüre deşe ağrısını gidere ve merhem yerine bunu balıla dürteler onulda kurdı dahı var ise çıkara bir merheme dahı hacet olmaya bu ota türkçe akça ot dirler ve ba'zılar *جَلْبَه* (cilce ?) dirler ba'zılar sultan otı dirler ak ak uzun kökli olur sinir gibi berk ve muhkem olur lu'ablu olur kurıyıcak dögmesi çetin olur zahmetile dögilür ebem gömeci çiçeği gibi giçirek çiçeği olur yaprağı beş parmak yaprağı gibi olur budakları uzun olur adam boyunca çıkar kızıl bayırlu yirlerde olur ve düz yirlerde dahı biter ne kadar berk şiş olursa bişürmekde ve deşmekde la nezirdür cümle 'ilacda bundan yegi yokdur amma tekrar tekrar itmek gerek elbete yumşadur deşer ba'zıar sūdile kaynadurlar dögdukden sonra ba'zılar yumurda sarusıyla bile karışdururlar yaku iderler ol dahı müfiddür ve bir yerde kim delük ola bu otı kurıdub dögeler eleyeler yumurda sarusıyla yoğuralar incecük fetil gibi düzeler ol delüğe sokalar ol yaranun içinden ve dairesinden ne kadar cerahat varise çeker akıdur salaha getürür bir merheme dahı hacet olmaz” (Y 170b)*

Taze peynir sıkılıp üzerine konursa hanazirin kurdunu çıkarır.

“hanazirün kurdını çıkarmağa bir mücerrab nesne kim taze peyniri kim tazece sıkılmış ola ağzı açılmış hanazirün üzerine uralar bağlayalar iki sa'at tura unı gidereler bir dahı uralar ta üç def 'a böyle ideler kurdı dükenince dükendügi andan ma'lum ola kim peynirün üzerine kurd çıkmaz ola eger giceden irteye degin tura dahı hubdur mücerrebdür” (Y 171a)

Yadigar'da bu tedaviler, ağzı açılmamış hanazire dahliyun veya balla karışık akça ot yakı edilir, sonra peynir ile kurdu çıkarılır şeklinde özetlenmiştir.

"hanazirün ağzı açılmamış olsa dahliyuni yaku ideler açıla veyahud akça otı balıla yaku ideler ağzı açıla andan peynir ile kurdın çıkaralar" (Y 171a)

Peygamber çiçeği dövülüp bal veya yumurta ile karıştırılıp yenir.

"bir mücerreb dahı peyğamber çiçeğin dögeler her gün balıla ya yumurda ile karışdurub yiyeler günde üç dört direm kadarı bir iki ay mülazemet ideler yigirmi ve otuz yıllık hanaziri gidere mücerrebdür" (Y 171a)

Edviye-i Müfrede'de sülük ile hanazir tedavi edilir.

"ve ba'zıları hanazirün üzerine sülük ururlar be-ğayet faidelüdür niçe kimesnelere itdiler yaramaz kanı (katı) sülük sürmegile ol marazdan halas oldu" (Y 172b)

Tervihü'l-Ervah'da az gıda yemeyi ve hareket etmemekten sakınmayı tavsiye eder. Balgamin ishal edilmesi önerilir. Macunlarla dimağın kuvvetlendirilmesi ve muhallil (tahlil eden, ayrıştıran) merhemlerin sürülmesi söylenir.

"gerek kim az ide gündüz gızayı / ... ki eyleye aşayı çoğ oturmağı dahı ide taklil / sovuş suyu dahı hem ide ta'dil olur ishal-i tab' ol 'illete em / devayıla ki ide ishal-i balğam me'acinle kavi ider dimağı / ki ola ruşen hayatınun çırağı tılı ide münficatıla muhallil / ki ola 'uzvdan ol renc zail şebih-i süli'adür zaid salabet / bir olmaz ğalib olur anda kesret yiri butlar yiridürür boyun hem / 'asirü'l-bür' oğlanlarda eslem"
(TE 342b)

Yadigar'dan iki mücerreb terkip örneği verelim.

"bir dürlü dahı beraveylanın براوتلائن yakalar külini zeyt yağıla karışduralar hunama dürteler tahlil idüb gidere mücerrebdür ve itrifil-i 'uzri ğayet faide ider kara helile on beş direm balıla kabı ve emlec-i münekki ve türbüd her birinden yedi direm eftimun on direm besfayic ve ustuhdus ve senameki her birinden beş direm şiytarac (şeytarac) ve zürünbad ve garikun herbirinden üç direm enisun ve mastaki ve hayr-ı bevva kim kakulei sağirdur

ve karanfil her birinden iki direm nuşadır üç direm koyun boynında olan bezleri kurıdalar dögeler beş direm bu edviyelere katarlar üç edviye mikdarı kefi alımış balıla karışduralar şerbeti beş direm eger bu kurımış koyun bezlerini dögeler eleyeler günde buçuk direm bundan ve buçuk direm darçini ve biraz şeker katarlar nafi'ola eger bir direm bezden ve bir direm darçinden yiseler dahı nafi' ola" (Y 171b)

"bir dürlü mücerreb dahı kim misli yok tekrar tekrar tecribe olunmuşdur yigirmi direm mürdeseng ve on direm ak sıçan otı ve beş direm kalem-i zenkari bunların yumşak dögeler andan ağzı açılmış cerahat olmuş hanazire eger fetil girmelüyise yaranun ağzına göre fetil ideler ol fetili nemce? idüb tükruk ile bu dögilmiş edviyeye bulaşduralar ol delüğe sokalar üzerine bir pare pamuğı yassıca idüb tükruk dürtüb nemce ideler edviyeden üzerine ekeler fetil üzerine yapışduralar üç def'a ya dört def'ada tamam hoş ola eger kalın yerde ise cirahat edviyeden çokça ekeler ve eger boyunda ve göğüsde ise veya ğayri yufka yerlerde ise edviyeden azrak ekeler yumrı yumrı etin çıkara düşüre onulda eger cirahat delük degilse ağzı açuk yara ise cirahata göre pamuğa ağız yarın dürtüb nemce idüb üzerine edviyeden ekeler yapışduralar kendi kopınca sabr ideler eger ayru ayru çıkın çıkın olursa bu didüğümüz gibi her birine yapışdura bir bir düşüre çıkara salaha getüre" (Y 171b-172a)

Seretan ve hanazire birlikte etkili olan meşhur terkipler :

"merhem-i zincifre ki bişmez veremlere hanazir gibi ve seretan gibi nafi'dür san'atı .." (MŞ 173b)

"merhem-i zincifr katı şişler, seretanı ve hanaziri pişirir" (CH 202b-206b)

"merhem-i rusul ki yumşadur katı veremleri ve hanazire ve ta'unlara ve seratanlara nafi'dür san'atı .." (MŞ 174a)

"merhem-i havariyyun (merhem-i rüsül) (deşliha) katı şişlere hanazire ... seretana fayda eder cerahatları eritir ölmüş etten ve çirkden yeni et bitirir" (CH 202b-206b)

“eyaric luğaziya bu bir mübarek terkibdür ve bunun menfaati çokdur ... ve cerahlara ... ve başda olan eski cerahlara ve bahaka ve barasa ve demregüye ve ... didükleri 'illete ve cüzama ve hanazire ve cem 'i sovuk veremlere ve seretana fayide ide gidere (Y 55a)

Kitab-ı Müntehab'da da hanazirin tedavisi anlatılırken tavuk veya ördek yağı gibi yumuşatıcı ilaçlardan sonra dahilun ve rusul gibi eritici merhemler sürülür.

“imdi evvel ana müleyyin nesnelere urmak gerek tavuk yağı gibi ve ördek yağı gibi ve gayrisi andan sonra muhallil ya'ni yumşadıcı nesnelere urmak gerek dahilun gibi ve merhem-i rusl gibi zira bu iki merhem bu 'illete katı müfiddür” (MT 141b)

“merhem-i deyahılun: azada olan katı şişlere hanazire ve sil'aya faydalıdır” (CH 202b-206b)

“hanazir kim otın kesme dirler ve hunam dahı dirler ğaliz ta'amlardan perhiz ideler ve az yiyeler ve dahliyun merhemini uralar ve dileseler ki dahliyun merheminin kuvvetin ziyade ideler gül süsen dibi ve zift ve ziravend-i müdahrec (müzahrec) her birinden beraber dögeler eleyeler dahliyunıla karışduralar yaku ideler alalar koyun bokın veya keçi bokın ve kisaü'l-hımari dibi kim türkce dülcük (dölcük) dibi dirler ve bakla unı ve arpa unı ve acı badam içi ve mukli her birinden beraber dögeler eleyeler dahliyunıla karışduralar yaku ideler” (Y 170a)

“sıfat-ı merhem-i dahliyun mürdeseng on direm yumşak dögülmiş otuz direm zeyt yağyla kaynadalar şol kadar kim kara ola yigirmi direm boy tohmı lu'abı ve on direm kettan tohmı lu'abı ve on direm hatmi lu'abı bunları mürdeseng ile ve zeyt yağıla karışduralar kaynadalar ta kıvama gele ve koyı ola hanazirün üzerine dürteler nafi' ola” (Y 170a)

İlginç tedavi yöntemleri :

Gözsüz köpek denilen hayvanın kanı, gül yağı ile karışmış beyni sürülür. İçi temizlenip haşlandıktan sonra koyun etiyle dövüp köfte şeklinde pişirilerek yedirilir.

“bir dürlü dahı mücerreb nesne kim halk içinde meşhurdur gözsüz köpek didükleri canavarı boğazlayub kanını hanazire dürteler müfid ola ve beynisini gül yağıyla karışdurub hanazire dürtsele faide ide ve kendüsinün içini pak ideler haşlayalar koyun etile dögeler köfte ideler bişürüb yiyeler birisin yimekile hoş ola olmazsa birin dahı yedüreler iki def ‘ada hoş olmazsa elbete üç def ‘ada hoş ola bi izni’llah” (Y 170b-171a)

Ölü insan kafasından mercimek kadar yedirilir. (Müslümanlarınkinden alınmaması öğütlenir)

“bir dürlü mücerreb nesne dahı hiç tehalluf itmez faide ider adem kafasından mercimek kadarı yedüreler üç def’a birbiri ardınca amma müsliman kafasından itmeyeler kafirler makberesinden alalar gayet az yidüreler zira bengi ider aklı giderür” (Y 172b)

Ayın ilk Çarşamba günlerinde nişadıyla rafadan yumurta yenir.

“bir dürlü mücerreb nesne kim hic tehalluf itmez ayın ilk çeharşenbe gününde kırk çeharşenbe günü bir direm nuşadırı dögeler rufadan yumurda ile yiyeler müfid ola” (Y 171a)

Kuzu pıtrağı otu (gafes) ayın ilk Çarşamba günü köküyle çıkarılıp yüksek bir yere asılır, ot kurudukça hanazir de kurur.

“bir dürlü dahı kazub yerden çıkarmağıla hunam gide kurıya otın kesme didüklerine sebab budur ayın ilk çeharşenbe günü gafes didükleri ot kim gündür yaprağına benzer saruca çiçeği olur budaklarında çiçeği dökülicek başı aşağı butracukları olur türkce kuzı butrağı dirler ol otı çevre yanından kazalar kim köki kesilmeye tamamca kökiyle çıkaralar bir yüce yerde asa koyalar kurıya ol ot kurudukça ol hanazir dahı kurıya ol kişinün niyyetine ideler mücerrebdür” (Y 171a)

Sığır dili otun çevresi kazılır, kedi veya köpeğin boynuna bağlanan ip yardımıyla köküyle çıkarılıp çömleğe konarak asılır. Çıkan yere de bir parça süt döküp üzerinde ateş yakılır. Ot kurudukça hanazir de kurur.

“bir dürlü dahı mücerreb sığır dili didükleri otı çevresinden kazalar şöyle kim köki kesilmeye tamam yerden kopmadın bir kedinün yahud bir itün boynına ip bağlayalar köki üzülmedin çıkara yerine bir pare taze sūd tamzuralar ve üzerine od yakalar ol sığır dilini kökile bir çölmege koyalar asa koyalar ta kim kurya ol kurıdukca hanazir dahı kurya gide bi izni'llahi”
(Y 171a-171b)

Tonuz başına beneksiz kırmızı hayvan yavrusu sidiğinden beş altı batman alıp bir batman kalıncaya kadar kaynatılıp baş (yara) üzerine vurulursa bir saatte giderir.

“eger bir kimsede tonuz başı çıksa bensüz kızıl enük sūdūgin beş altı batman kaydada ta bir batmanı kalınca ol baş üzerine ura bir saatda giderür” (MŞ 137a)

Yüzünde tonuz başı veya başka bir çıban çıkan bir kimsenin yüzüne ayı ödü tutulur.

“eger kimsenin yüzinde olsa ya ayruk başbert olsa ayu ödin dutsalar giderür” (MŞ 137a)

Ali b. Zeyn'den naklen sığır boynuzunun içinin yumuşak kısmı bir ay günde iki dirhem verilir.

“ve ‘ali bin zeyn eydür kim bu ‘illetlüye eger sığır boynuzunun içininden ya‘ni yumşagından bir aya degin günde iki direm virürisen ‘illetden halas bula” (MT 142a)

ÂKİLE - YİNÜRBAŞ - GANGREN

آكله : Âkile ينورباش : Yinürbaş غانغرن : Gangren

DEYİMLER – İSTİLAH - TERMİNOLOJİ

Âkile : (A) Yenirce denilen yara. (D) (CD) Kemirici ülser, kanser. (MNÖ) Habis karha, kemirici ülser.¹ Kanser, seretan, yenirce, yinür baş, yinür renc, yinür maraz, kalbur çıbanı, kesme, göyündürme, kemirici yara. Cancer, lupus exedens.²

Yinür baş : [yinür maraz, yinür renc] Gittikçe oyulup derinleşen yara, yenirce, âkile. (TS) Gangren.³ **Yenirce** : Genişleyen ve dokuları tahrip eden yara. Kemik ve diş dokusu tahribatı, (ve)rem. (MD) **Yenirce** : [yinürce] ağaçlarda hasıl olan bir nev'i karha ki bir parçanın çürümesinden 'ibaret olub gitdikce açılmağıla ağacı kurudur. (KT) **Yenir illeti** : Kangren. (MD)

Kangren : (Yun) Vücudun sınırlı bir kısmında dokuların hayatiyetini kaybetmesi, gangren. (MD) Canlı vücudun belirli bir kısmında hücrelerin ölmesiyle meydana gelen bir hastalık. (CD)

ğangren : [kanğren] (Fr. Gangréne) çürüyüb hayatsız ve ölü haline geçen ve kesilüb ayıklanmadığı halde gitdikce tevsî' iden 'uzv veya et. (KT)

Edviye-i Müfrede'de söğüt maddesi anlatılırken, etkili olduğu âkile için şu karşılıklar verilmiştir :

“arabca âkile dirler ve parsice hore dirler ve türkice kesme ve göyündürme dirler” (EM221b)

M.N.Özön ve Nuran Yıldırım “kanser” şeklinde karşılıklar vermişse de kanser için seretan tabiri kullanılmaktadır. Cilt kanserlerinin iltihaplı yaralar şekline dönüşmesi dolayısıyla benzeseler de âkile deyiminin doğru karşılığı gangren olmalıdır. Nitekim İlter Uzel ve D. Mehmet Doğan doğru olarak “gangren” karşılığını vermişlerdir.

¹ Bedii N. Şehsuvaroğlu; “Şair ve Hekim Ahmedî (Hayatı ve Eserleri), İstanbul Üniv. Tıp Fak. Mec. C:16 S:4 (1954) s: 621

² Nuran Yıldırım; XV. Yüzyıla Ait Türkçe Bir Cerrahname, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1983. s: 98.

³ İlter Uzel; Şerefeddin Sabuncuoğlu, Cerrahiyyetü'l-Haniyye, I, Ankara, 1992.

SEBEPLER - ETYOLOJİ

Cerrahiyyetü'l-Haniyye'ye göre yinür başın sebebi bir fasid hılttır.

"bilgil iy talib kim yinür başun sebebi bir fasid hılttur kim bir 'uzva munsabb olur ol munsabb olduğu yiri yir şöyle ki od kuru odunu yir" (CH 48b)

Tervihü'l-Ervah'da da sebebiyle ilgili bir engel dolayısıyla organın kansız kalması gösterilir ki bunun harici ve dahili olmak üzere iki şekilde olabileceği belirtilir. Harici olanın organın sıkı bağlanması olarak söylenirken dahili olanın bir tümör vasıtasıyla olabileceği bildirilir.

*"nedürür âkile bilgil yakini / ki ola anun sana ya 'ni
te 'affündür fesad ol 'uzva vaki' / sebeble müfsid ü ruh ya mani'
ki ruhi komaya ki ol 'uzva gire / 'ufunetle fesad ana tiz ire
nedür ol müfsid ü ruh veya mani' / yakin bir südde ki olur tende vaki'
ya haricden olur ol südde peyza / nitekim katı bağlandukda a'za
yahud dahilden olur şöyle ki evram / ğaliz olduhta olur bi ruh endam
anunçün kim olur müfsed menafid / olamaz ruh-ı hayvan 'uzva nafid
giderür 'uzvdan levni nazara / 'ufunetden gerekdür ana çare"*

(TE 343a-434b)

TEDAVİ

Hangi çeşit olursa olsun yenir baş (ilerleyici yara, gangren) için sarı zac yalnızca kuru ekilir ve bir kez uygulanırsa kaybolur.

*"yinür başıçün her ne dürlü gerekirse olsun rengi saru zacı
şöyle yalunuz kuru ekeler ve bir kez yiter"* (MŞ 137a)

Sarmaşık erkeği taze iken alıp yenir başa dürtülürse fayda eder.

*"sarmaşuk erkegin tazeyiken alup yinür başa dürtseler fayide
ide"* (MŞ 137a)

Bir tecrübe: Söğüt ağacı külü ile akile tedavisi :

Müntehab-ı Şifa'da "Söğüt ağacı külü mücerredür (tecrübe edilmiştir); bir kimsenin vücudunda eti yiyen bir baş çıkarsa (gangren) bir çokları onu ustura ile keserler bazıları da dağlama yoluyla tedavi ederler. Ancak ondan darı tanesi kadar küçük bir parça kalırsa yeniden o vücuda yayılır ve ikinci defa kesilecek veya dağlanacak hale gelir." diyen Hacı Paşa "Bu zaifden⁴ yadigar (hatıra) olsun, mutalaa kılanlardan (bu kitabı okuyanlardan) bu hastalık uzak olsun." diyerek okuyucularına duada bulunur. Tedavi yöntemini şu şekilde açıklar : "Eğer bir kimsede o hastalık belirirse, o çıban yeri kadarcık hamurdan fitil edilip boynuz engüşdane (dikiş yüksüğü) gibi o çıban büyüklüğünce halka edilerek çıban halka içinde kalacak şekilde üzerine konur, sonra söğüt çubuğunun kabuğu soyulur, temiz bir yerde yakılır, külü alınır, evvela çıbanın üstüne üç bârıla (kez) tükürülür, ondan sonra o külden içine doldurulur ve bekletilir, o kül çıbanı yer, giderir. Halkanın dışındaki sağlam ete zarar vermez."

"söğüt ağacı küli mücerredür kaçan ki biregünün endamında baş çıksa ve ol et yense bir niceler anı usturayıla keserler ve bir niceler dağlarlar amma eger kesülmedük ya göyünmedük bir taru denlü nesne kalursa gerü ol endama yayılır ikiledin kesilmelü ya tağlamalu olur bu zaifden yadigar olsun mutala'a kılanlardan ol renc ırağ olsun eger biregüde ol renc belürse ol çıban yeri kadarca biraz hamirden fetil ideler boynuz engüşdane gibi ol çıban büyükligince halka ideler üzerine koyalar ki çıban halka içinde kala pes söğüt çibiğininun kabın soyalar bir arıca yerde yakalar külin alalar evvel ol çıbanun üstine üç bârıla tüküreler andan ol külden içine tolduralar tura ol kül ol sayru anı yeye gidere sağ ete ziyan eylemeye" (MŞ 138a)

Yine *Edviye-i Müfrede*'de söğüt maddesi anlatılırken hemen hemen aynı ifadelerle aktarılan bir tecrübe vardır ki sanki ikisi aynı yerden alınmış ifadeler gibi durmaktadır. Burada da İshak b. Murad defalarca tecrübe ettiğini ve bu nesnenin tıbdan taşra (tıbbın dışında diyerek muhtemelen tedavisinin mümkün olmadığını ifade etmektedir) olduğunu belirterek "bir kimsenin vücudunda bir baş (yara) çıkıp çıktığı yerin etini yemesi" şeklinde tarif ettikten sonra hastalığın isimlerini Arapça âkile, Farsça hore, Türkçe kesme veya göyündürme şeklinde bildirir. *Müntehab-ı Şifa*'dakine benzer ifadelerle bazılarının

⁴ Hacı Paşa kendinden tevazuan zaif yani muhtaç kimse olarak bahsediyor. Aynı ifadeyi İshak b. Murad'da da görmekteyiz. Bu iki eserde dikkatimizi çeken benzerlikler 22-24 Mayıs 2000 tarihlerinde İzmir'de yapılan VI. Türk Tıp Tarihi Kongresinde tarafımızda bildiri olarak sunulmuştur.

testereyle kestiklerini, bazılarının ise demir aletlerle dağladıklarını, ancak habbe (tane) kadar bir parça kalırsa yeniden vücuda yayılacağını ve tekrar kesilecek veya dağlanacak hale geleceğini belirtir. O da Hacı Paşa gibi “Bu zayıftan yadigar olsun.” dedikten sonra tedavi yöntemini hemen hemen aynı şekilde açıklar. “Bir kişide bu hastalık belirip yara yeri kararırorsa biraz hamur fitil haline getirilip halka şeklinde çıbanın etrafına konur, aç birisi çıbana tükürttürülür, halkanın içine kabuğu soyularak temiz bir yerde başka bir şey karışmadan yakılan söğüt çubuğunun temiz bir bezden geçirilmiş külü konulur.” İshak b. Murad o külün hastalıklı eti yiyeceğini, Tanrı emriyle iyileşeceğini ve sağlam ete zarar vermeyeceğini belirtir.

“ ve dahı kerrat ile tecrube olinmişdur ve bu nesne tıbdan taşradur kaçan bir kişinün endamında baş çıksa ve çıkduğı yirün eti yinse ana ‘arabca âkile dirler ve parsice hore dirler ve türkice kesme ve göyündürme dirler bir niçeler anı tizker(ey)ile keser arıdurlar ve bir niçeler demür dağlamağuyile dağlarlar amma andan kesilmedük ve göyünmedük bir habbe denlü nesne kalsa girü endama yayılır ikiledin kesmelü ve göyündürmelü olur amma bu deva bu za’ifden yadigar olsun kaçan ol renc bir (e)güde belürse ve ol çıban yeri kararsa biraz hamir fetil gibi eyleyeler andan halka gibi idüp ol çıban üzerine koyalar ol çıban halka içinde kala andan bir ac kişi ol çıban üzerine tüküre ve ol halkanın içine söğüt küli tolduralar şöyle ki söğüt çıbıgınınun kabın soyalar bir arıca yirde (koyalar) ol çıbugı yakalar ki ayruk nesne karışmaya andan ol küli bir arıca bizden geçüreler dahı ol çıban üzerine ol küli dökeler ol sayru eti yiye nesne komaya sağ et esen kala tanrı emri ile hoş ola kesmekden göyündürmekden kurtula (EM 221b)

Yadigar'da da sahible dediği bir cemre olarak bildirdiği ancak göyündürme de denildiğini belirttiği hastalık için aynı yöntemle söğüt ağacı külü ile mücerreb (tecrübe edilmiş) bir tedaviyi anlatmaktadır. Ancak burada ilave olarak bazı ayrıntılar gözümüze çarpmaktadır. Söğüt ağacının eski olmasını yeni söğüt ağacının kalın kabuğundan daha iyi olarak belirir. Aynı şekilde hamurdan halka ile çevrelenen yara üzerine külü doldurmayı tavsiye eder. İlave olarak ebem gömeci ve iğde yaprağı ile de tedavi edilebileceğini bildirir.

“ve cemre kim sahibledür (sahbiledür) kabarcuklardur kim göyündürme dahı dirler kirecile söyündürürler bir eyü mücerreb nesne kabarcuğa oldur kim kabarcuğun çevresine mikdarınca

hamirden bir halka ideler üzerine koyalar şöyle kim halka sağ yirde ola kabarcuk ortada gözike söğüt ağacının külünü kabarcuk üzerine tolduralar bağlayalar söyündüre gidere hic bir devaya dahı hacet olmaya lîkin eski söğüt ağacının gerekdür eger yeğni söğüt ağacının kalın kabından olmasa dahı yegdür ba'zı kişiye ebem gömeci yaprağın kaynadub üzerine urmakile söyündürdi ve ba'zı kişiye iğde yaprağı ile bağlamak gayet faide itdi” (Y174b)

Âkile tedavisinde kullanılan müfred devalar :

Koz (ceviz), keşur tohmu, kebere kökü kabı, kireç merhemi, sünpare, zernih yinür başın tedavisinde kullanılan müfred devalardır.

“koz ... ve anun yağı ... âkile başına nafi'dür” (EM 230a)

“keşur tohmu har-u yabisdür şol başlara ki yinür yaku itseler müfiddür” (MŞ 22b)

“kebere har-u yabisdür ... eger kökinün kabın yinür baş üzerine vursalar yinmeye” (MŞ 30a)

“kireç merhemi yinür başlara ve od göynüğine 'azim fayide ider” (MŞ 173a)

“sünpare sovuktur kurudur eger anı yumşak dögeler ve eski yinür cirahat üzerine ekeler katı fayide ider” (MŞ 144a)

“zernih endamlar zahmına ki yaşdur irinlenür fayide ider eger dögüp zahmı üzerine ekseler artuk biten eti giderür ve birikmiş kan çıkmış eti salaha getürür ve yinür baş rencine ve sa'fa rencine yarar” (MŞ 143b)

Âkile'nin dağlama ile tedavisi :

İlter Uzel'in gangren olarak belirttiği ve *Cerrahiyyetü'l-Haniyye*'de *“yinür baş dağının tarikasin bildirir”* başlıklı 1. babın 52. faslında Sabuncuoğlu Şerefeddin şunları bildirmektedir.

Fasid bir hilt bir uzva munsabb olmuşsa deva-yı hadd ile ilaç etmek istenirse sarı tavuk boku alıp nişadır ve jengar katarak sahk edilir ve bir çubuk ucuna pamuk dolanıp ilaca bulaştırılır, hastalığın dört yanına halaka eyleyip (halka şeklinde) orayı yaralayacak şekilde dürtülür, o fasid hilt oradan akar,

sonra merhem ile tedavi edilirse iyileşir. Eğer dağlamak istenirse o uzva uygun bir dağlama aleti alıp, fasid olan yer yanıncaya kadar hastalığın çevresi dağlanır, üç gün beklenir, dağlanan yere yumuşak dövülmüş kükürd zeytin yağıyla yoğurulup vurulur ki huşkerişesi (yara kabuğu olabilir) düşüp fesadı gitsin. Ondan sonra merhem ile tedavi edilir, et biterse sağlam et olup olmadığı üç gün sonra kontrol edilir, değilse tekrar dağlanır.

“kaçan görse kim fasid hilt bir uzva munsabb oldı eger deva-yı haddile ‘ilac itmek dilersen alasin tavuk boki kim saru ola ana nuşadır ve jengar katıp sahk idesin bir çibuk ucına panmuk tolayup ol devaya bılaşdurup ‘illetün dört yanına halaka eyleyü dürtesin ol deva ol dürttügün yiri mütekarrih ide ol fasid hilt andan aka sonra merhemile mu‘alece idesin ta kim onıla eger odıla dağlamak istersen alasin bir dağlağı kim ol ‘uzva münasib ola ol zahmetün çevre yanın dağlayasın ta kim ol fasid olan yir yana andan sonra koyasın üç gün tura andan sonra ol dağladuğun yire yumşak dövülmüş kükürdi zeyt yağıyla yoğurup urasın ta kim huşkerişesi düşe fesadı gide andan sonra mu‘alece idesin merhemile kim et bitürür üç günden sonra göresin biten sağ et midür yoğısa yine tağlayasın fefhem”. (CH 48b)

Âkileye etkili mürekkebat :

“cevariş-i Calinus ... bahak rencine fayide ider ve yaramaz başları giderür” (MŞ-P-175a)

“kireç merhemi yinür başlara ve od göynüğine ‘azim fayide ider” (MŞ 173a)

“merhem-i nura fayide eyler yinür başa ve od yanugına ve ne kim issi cerahatler olsa ve cemi‘i karhaları kurıdur” (CH 203a)

Yapılışı şu şekildedir : Tiz kireç keten bezinden bir keseye konup su içinde ovulur, tortusu kesede kalıp yumuşağı suya çıkar. Kireç suyun dibine çökünce suyu dökülür, 7 kere su koyup yine dövüp suyu dökülür. sonra zeytin yağı ile karıştırılıp merhem yapılır. Yaz ise zeytin yağı yerine gül yağı konur.

Tervihü’l-Ervah’da tin-i ermeni, elenmiş kül, akakıya, fülful, tin-i mahtum, sandal, sikencübin, bakla unu, gül suyu, keten, nilüfer, manakşa, tuffah, sefercel, söğüt yaprağı, kafur, mercimek, sirke ve ekşi nar ile tedavi edilir.

“ ‘ufunet def’ iden nesne mu‘ayyen / gerek ana nitekim tin-i ermen
 elenmiş kül akakiyayıla fû(l)fül / dahı hem tin-i mahtumile sandal
 koyalar oraya kim ola mani’ / eger ol olmazise ana nafi’
 felabür şart gerekdür ana ğayir / hem irsal-i ‘alakla olmak bi-mübadir
 ‘uruk-ı hurdei ana mukabil / ya ide fasd kim kan ola zail
 bu otları koyalar yirine anun / ki olmaya te‘affün zıdd-ı canun
 dakiki girsene anunla sikencübün / bakılanun unı dahı iy hüner-bin
 gülabilâ gerek tonları ola ter / ki kettan ola o kinde nilüfer
 benefşe verd ü tüffah sefercel / söğüt yaprağı vü kafur u sandal
 nilüferden gerekdür üç be-dirhem / diremle ah şekerden on bile kim
 olarunla bile on dane ‘unnab / içe her subh idüb bunları cüllab
 ‘ades sirke gızasıdur dahı maş / ya ekşi narı yoğura ki ola aş”
 (TE 343b)

Dua ile tedavi :

Müntehab-ı Şifa’dan bir dua ile tedavi örneği : Âkile dişte olur ise parmağını yenir başa dokundurup bu efsun (dua) okunur. Efsun İslâmiyetçe men’edilmiş ve büyük günâhlardan sayılmıştır. (CD) Ancak burada dua manasına kullanılır-maktadır.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ طَلَعَ مُحَمَّدٌ عَلَى نَاقَةِ دَمَاوِي مَرَّاسَهُ اسْمُهُ تَلْدُ
 وَلَا تَطْمَعُ فَرْمَانَ يَا خُنَامَهُ وَلَا حَوْلَهُ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ لَمَعَلَى الْعَظِيمِ

“dişte olursa barmağıla degüreler yinür başa bu efsunı
 okuyalar bismillâhirrahmânirrahîm, talea’ muhammedin ‘alâ
 nâkati(n) demâvî merâsehismuhû telid velâ tedma’ fermen yâ
 hunâmehe velâ havle velâ kuvvete illâ billâhil ‘aliyyil ‘azîm.”

(MŞ 137a)

KURDEŞEN - ÜRTİKER

قردشنى Kurdeşeni شری Şerâ حصفه Hasfe (Hasef)

DEYİMLER - İSTILAH - TERMİNOLOJİ

Şerâ : (A) Kurdeşenin hafif şekli. ¹ eş-şerâ : Kurdeşen hastalığı. (AT)

Hasfe : [hasef, hasf] Kurdeşen, ürtiker. *el-hasefû* : Kuru uyuz. (AT)

Tervihû'l-Ervah'da شری şeklinde harekelenen “kızamık şerri adı bilgil anı / nedir hasfe bu dilce kurdeşanı” (TE 330b) şeklindeki beytin bulunduğu 2. fasıldaki bu kelime için Bedii Şehsuvaroğlu, “Şerri : Kızamık; Hasfe : Kurdeşen, ürtiker.” şeklinde açıklama yapmaktadır. ² Ancak beytin ikinci mısrasından bunun kurdeşenin bir türü olacağı da açıkça anlaşılmaktadır. Burada kastedilen kızamık deyiminin, hasbe ile aynı anlama gelen bu günkü anlamıyla kızamık olmayıp, kurdeşen türü döküntülü hastalıklara verilen genel bir ad olduğu düşünülmektedir. “Şerri” şeklindeki harekelemenin de “şera” şeklinde olması gerektiği kanaatindeyiz. (bkz. Çiçek-Kızamık bölümü)

Nitekim *Yadigar*'da İbn Şerif bu hususta şöyle demektedir : “şera kim türkce eşeni dirler (Y 174a) Burada kastedilen “eşeni” deyiminin de “kurd eşeni” (kurdeşen) kelimesi ile benzerliği dolayısıyla yakın veya aynı anlamlı olduğunu düşünebiliriz.

Hasfe için *Yadigar*'da verilen “sıcaktan olan küçük, kırmızı, ağrılı sivilceler” şeklindeki tarif günümüz bilgilerine aynen uymaktadır :

“hasef (hasf) uvacuk sivilcilerdür kızıl kızıl bedende çıkar yandurur igne sancar gibi bedeni acıdur yaz güninde çok vaki' olur hususa ol vakt kim adem kızub derleye ya hammama gire” (Y 175a)

Tervihû'l-Ervah'da “nedir hasfe bu dilce kurdeşanı” (TE 330b) şeklindeki beyt hasfe'nin kurdeşen olduğunu açıkça belirtir.

¹ Nuran Yıldırım; XV. Yüzyıla Ait Türkçe Bir Cerrahname, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1983. s: 154.

² Bedii N. Şehsuvaroğlu; “Şair ve Hekim Ahmedî (Hayatı ve Eserleri), İst. Ü. Tıp Fak. Mec. C:16 S:4 (1954) s: 620

Müntehab-ı Şifa'da kurdeşen (ürtiker) için kırmızıya meyilli yassı kabarcıklar şeklinde tarif verir. Bazen iri olabileceği ve kaşındığı belirtilir.

“kurd eşeni ya'ni yassı kabarcuklardur ki kızılığa mayil ola bazı iri olur gicidür” (MŞ 134a)

Günümüz kitaplarında Kurdeşen yani Ürtiker (urtikeria) için çok sık görülen ve pek çok nedenle oluşabilen kaşıntılı ve döküntülü bir hastalık şeklinde tanımlanır. Birden bire meydana gelmesi, kısa bir zaman sonra kaybolması, şiddetli kaşıntı göstermesi hastalığın tipik hususiyetidir. Soluk sarı veya kırmızı renkli olurlar. En tipik belirtisi kaşıntı ve ağrıdır.³

BELİRTİLER - ALAMETLER - SEMPTOMLAR

Müntehab-ı Şifa'ya göre kurdeşenin belirtileri; gönül darlanması, çoğunlukla tamamının bir defada çıkması ve kaşıntısının fazla olmasıdır.

“alameti gönül tarlıganur ekser vaktde dükelisi def'atan çıkar gicisi artuk olur” (MŞ 134a)

Safravi kandan olan kurdeşenin belirtileri; sıcak ve kırmızı olması, çabucak çıkması ve gündüz harekete geçmesidir.

“alameti ıssı olmak ve kızıl olmak ve tizcek çıkmak ve gündüz harekete gelmekdür” (MŞ 134a)

Tuzlu balgam dan olan kurdeşenin belirtisi; beyaz renge meyilli olması ve gece zahmetinin çok olmasıdır.

“ya tuzlu balgam buharıdur alameti rengi aklığa mayil olmakdur ve gece zahmeti katı olmakdur” (MŞ 134a)

Tervihü'l-Ervah'da kandan olanın hararetinin çok olacağı bildirilir.

“eger kandan ola katı hararet / olur tiz çıhmağile katı humret” (TE 330b)

Hasef için *Yadigar*'da küçük, kırmızı, ağrılı sivilceler şeklindeki tarif edilir.

“hasef (hasf) uvacuk sivilcilerdür kızıl kızıl bedende çıkar yandurur igne sancar gibi bedeni acıdur” (Y 175a)

³ A.Lütfi Tat ve ark; a.g.e., s: 224-226. - Türkan Saylan, a.g.e., s: 31.

SEBEPLER - ETYOLOJİ

Müntehab-ı Şifa'ya ve *Yadigar*'a göre sebebi genellikle safravi kandır.

"kurdeşen ... sebebi ekser safravi kan buharıdur" (MŞ 134a)

"şera kim türkce eşeni dirler sebebi safravi kan çokluğıdur veya tuzlu balğamdan olur ya ahşam ğalebe ider veya gice ğalebe ider ve ak olur" (Y 174a)

Ayrıca balgamdan da olabileceği belirtilir.

"ya tuzlu balgam buharıdur ..." (MŞ 134a)

"eger balgami ola .." (Y 174a)

*"sebeb ana buhar olur ki ola har
ya balğamdan yahud kandan be-dizar"* (TE 330b)

Tervihü'l-Ervah'da hasefin sebebi rutubet ve az yıkanmak olarak bildirilir.

*"olur hasf olıcak derde müluhat / çün ola yunmak arınmakda gillet
sebeb ana dakik had rutubat / ğaliz har olan hem buharat"* (TE 331a)

TEDAVİ

Müntehab-ı Şifa'ya göre kurdeşenin tedavisi: Kan alınması, nuku'ı müşhil, maü'l-rummaneyn (nar suyu), nuku-ı huluv, nuku-ı hamız içilmesidir ve et yemekden sakınılmasıdır. Sirke ile mercimek aşısı, habbü'l-rummaneyn müzevveresi veya sumak müzevveresi, semiz ot müzevveresi kuru kişnic ile yenilir. Koruk suyu ile kurs-ı tebaşir-i kâfuri istimal edilir (kullanılır).

"ilacı kan almak ve nuku'ı müşhil ve maü'l-rummaneyn ve nuku-ı huluv ve nuku-ı hamız içmekdür ve et yemekden sakınmakdur sirkeyile mercimek aşısı habbü'l-rummaneyn müzevveresi ya sumak müzevveresi ve semüz ot müzevveresi kuru kişnicile yeyeler ve koruk suyu ile kurs-ı tebaşir-i kâfuri isti'mal edeler" (MŞ 134a-134b)

Tervihü'l-Ervah'da kandan olan şera'nın tedavisinde matbuh-ı fevakih ve matbuh-ı helile, sakmunya, hıyarşenber-i fulusi, şir-hişt terencübin, ıspanak, badem, karpuz suyu, hıyareynin suyu, sikencübin, yoğurt gülsuyu, sirke ve gülyâğı kullanıldığı bildirilir.

*“eger kandan ola fasd ana emdür / ... vakt ihrac-ı demdür
anun ardınca matbuh-ı fevakih / ya matbuh-ı helilec kim ola bih
gerek sakmuniyayıla mukavva / fevakihden olan matbuh iy dana
helilec gerek asfer ola anunla / hıyarşenber fulusi dahı bile
ya şir hişt terencübin hem bila kem*

*gerekdür her birinden on be-dirhem
şekerle on dirhem amma gızası / gerek ğura assı gidince ezası
sifanahıla taze kar' u bazam / gerekdür kim içile subh u veya şam
içe karpuz suyun her gün on avak / be-dirhem on şekerle kim ola ak
yahud ma' hıyareyn sikencübin / ya yoğurt suyu kangısı olsa ta'yin
diremle on ah şeker dahı on / gerekdür kim ola ne kem ne efsun
gülâb u sirke vü gül yağıla anı / ovalar ki ola taze cism ü canı”*
(TE 330b-331a)

Balgamdan olan kurdeşen türünün tedavisi : Balgamı istifrağ etme (boşaltmak) için sikencübin-i unsuli içirilir. Kerefes suyu ile sirke sürülür, mercimek ile sirke veya habbü'l-rummaneyn müzevveresi veya sumak müzevveresi yedirilir.

*“ilacı balgamı istifrağ etmek ve sikencübin-i unsuli içmek ve
kerefes suyuyla sirke urmakdur ve mercimegile sirke ya habbü'l-
rummaneyn müzevveresi ya sumak müzevveresi yemekdür”*
(MŞ 134b)

Yadigar'da da balgamdan olanın tedavisinde kan alınması, tabiatın gülşeker ve itrifil ile telyinininden sonra, eyaric-i faykara, türbüd, garikun, eftimun, kara tuz ve şahm-ı hanzal verilir.

*“eger balgami ola evvel kan alduralar andan tabi'atı gülşeker
ile ve itrifil ile telyin ideler ya'ni gülşekere türbüd katalar
vireler ishal ide ve faide vire eyaric-i faykara ve türbüd ve
ğarikun ve eftimun ve kara tuz ve şahm-ı hanzal bunlardan tertib
ideler vireler”* (Y 174a)

Tervihü'l-Ervah'da balgamdan olan şera'nın tedavisinde sikencübin, asel (bal), matbuh-ı helile, türbüd, kereviz suyu, sirke, arpa sıvığı (suyu) kullandığı belirtilir.

“eger balğamdan olsa ana sikencübin

aselden eyle on dirhemle ta'yin

anı cûlab ide gerek ona / tabih-i ehlilecün ta kim ol ona

gerek kim türbüd ile matbuh / mukavvi ola nef'i olmağa çoh

kerefesün suyu sirke arpa savığı / tene temrih ide emdür hakiki”

(TE 331a)

Her iki tipinde de (safravi kan buharından olan ile tuzlu balgam buharından olan) hamama girmek çok faydalıdır.

“iki kısmına dahı hammam inen eyüdü” (MŞ 134b)

“ve hammam dahı müfid ola” (Y 174a)

Yadigar'da kızıl olanı için koruk suyu, cevav, demir hindi, erik ve zerdali suyu içirilir. Kan alınır, tabiatı yemiş sularıyla telyin edilir. Ekşi ayran, nar suyu ve kurs-u kafur verilir.

“eger kızıl olursa koruk suyun içeler ve cevav yiyeler temr hindi ile erik ve zerdalu suyun içeler ve her vakt kim sakın ola kan alduralar ve tabi'atı yemişler suyuyla telyin ideler ki ma'ü'l-fevaki dirler ve ekşi ayran ve nar suyun içürelere ve kurs-ı kafur vireler” (Y 174a)

Yadigar'da “eğer uzanacak olursa” şeklinde ifade edilen birbirine birleşmesi olsa gerektir. Bu şekilde birleşme eğilimi olan ürtikerin tedavisinde sarı helile kabından on dirhem, bir miskal eyaric-i faykara sikencübin ile karıştırılarak verilir.

“eger uzanacak olursa on direm saru helile kabı ve bir miskal eyaric-i faykara sikencübin ile karışduralar yiyeler nafi' ola” (Y 174a)

Yadigar'da hasef için kan alınıp matbuh-ı helile ve saf-ı tere (şahtere) ile ishal ettirildikten sonra hamamda yaş kişnic suyu, sirke, gül suyu ve gül yağıyla sürülür. Ayrıca mersinin kaynatılarak elde edilen suyu da sirke ve gül suyu ile sürülür. Dayanabilen için soğuk su ileykandıktan sonra sirke ve gül suyu sürülebileceği belirtilir. Bu durumda soğuk yiyecekler yemesi tavsiye edilir.

“hasef (hasf) uvacuk sivilcilerdür kızıl kızıl bedende çıkar yandurur igne sancar gibi bedeni acıdur yaz güninde çok vaki’ olur hususa ol vakt kim adem kızub derleye ya hammama gire ‘ilac evvel kan alalar andan matbuh-ı helile ile şâf-ı tere ile ishal ideler hammada yaş kişnic suyn sirkeyle ve gülabilâ ve gül yağıla dürteler ve eger mersini kaynadalar suyn sirkeyle ve gülabilâ hammamda dürteler ve eger kudreti yiter kişi olsa sovuksuya gire ve sirke ve gülâb düрте faide ide ve ta’am sovuksesneler yiye (Y175a)

Tervihü’l-Ervah’da hasf tedavi örnekleri :

Her sabah cüllab ve kasni tohmu içmek.

“ ‘ilacı ola ki içe her subh cüllab / ki kasni tohmu ola anda beher bab”
(TE 331b)

Kan galib ise fasd etmek.

“eger olursa kan asarı ğalib / olur fasd eylemek ana vacib”
(TE 331b)

Bakla unu veya arpa unu sirke ve aş suyu ile merhem edilir. Terleyinceye kadar hamamda oturup kavun tohumu katılarak vücut ovulur.

“ya bakıla vü ya arpa unıla / ki sirke ola anlarunla bile tılı ide aş suyıla buları / ki gidüb renc ola cismi arı ya derleyince ılı suda otura / kavun tohmıla ovinub renci süre”
(TE 331b)

UYUZ ve GİCİYİK

اویوز : Uyuz   کجیک : Giciyik

DEYİMLER – İSTILAH - TERMİNOLOJİ

Edviye-i Müfrede'nin sonunda yer alan *fasl-ı fi zikr-i esma-i emraz-ı bir ıst(tı)lah-ı luğat* başlıklı Arapça, Farsça ve Türkçe karşılıklarının verildiği lugatçede şu şekilde vermektedir:

(A) *el-cerebū* الجرب (F) *ker* کر (T) *uyuz* اویوز (EM 270.a)

Uyuz : Uyuz böceğinin meydana getirdiği, şiddetli kaşınmayla beliren deri hastalığı; uyuza yakalanmış olan. (MD)

Edviye-i Müfrede'de konu ile ilgili başlık şu şekildedir :

“fi'l-hikketi ve'l-cereb” (EM 255b)

Cereb : جرب (A) Uyuz hastalığı, uyuzluk. (D)

“hekimler uyuz a cereb dirler” (KM 7a.4, 37a.3)¹ *“on sekizinci bab bu babda cerebi ya'ni uyuzı ve giciyiki bildürelim”* (MN 27a)

Hikke : حكه (A) (C. Hikek) Kaşıntı. (D) (CD)

Sulu uyuz : Eczema² *el-hasefū* : Kuru uyuz. (AT)

Sürük : (F) Domuz uyuzu, keçi uyuzu.³ *“bir dürlü uyuzıçün ki sürük ola ana keçi uyuzı dirler”* (CH 129b)

Tarama Sözlüğü'nde çok çeşitli yazılış ve okunuşları olan kaşıntı karşılığı vardır. کجیوک کجیوک کجک کجی

Gicik: [gici, giciyik, giciyük, gicük] Kaşınma, kaşıntı, uyuz hastalığı.

Gicik getürmek: Uyuza yakalanmak. **Gicitmek**: [giçitmek] Kaşındırmak. (TS)

¹ Sadettin Özçelik - Halil Kaya; “15. yy.da Yazılmış Bir Tıp Kitabında Geçen Tıbbi Terimler” Tıp Tarihi Araştırmaları 6, İstanbul, 1997

² Özcan Aşıcıoğlu; “*Hekim Şerafeddin Sabuncuoğlu'nun Cerrahiye-i Haniyye Adlı Kitabında Dermatoloji*” Şerafeddin Sabuncuoğlu (1386-1470) 14 Mart 1985 - Kayseri, Erciyes Ü. Ş. Sabuncuoğlu Kongresi Tebliğleri.

Diğer bazı eserlerin lugatçelerinde de benzeri karşılıkları bulmaktayız.

Giciyik: Uyuz hastalığı, kaşıntı, giciyük.⁴ **Giciyi:** Giciyük, kaşıntı, uyuz.⁵

Çoğu yerde uyuz ve giciyik olarak bahsedilmekte olduğundan uyuzdan farklı kaşıntı manasına alınmalıdır.

Gicimek: [gicişmek, gircimek] Kaşınmak⁶, devşinmek.⁷

Şanizade'nin konu ile ilgili yazdıkları etimolojik açıdan harika bilgilerdir *"fi zikri'l-cereb uyuz a fariside feth-i kaf-ı acemi ile ger ve latinide iskabyos ve fransevide gal ve hikke ma'nasına ya'ni geçik (gicik) ma'nasınca demancüzün ve eski uyuz a ranın zammı ve ahirde kaf-ı farisi ile rukve italyanide kaf-ı farisinin meddiyle roka derler"* (KC s.39)⁸

Günümüz bilgilerine göre uyuz ve ekzama :

Uyuz (Gale-Gal) : Sarkoptların her yaş insanda yaptığı, çok bulaşıcı, şiddetli kaşıntılı paraziter hastalıktır. Sarkoptlar epidermisin üst katına girer ve kendilerine S şekline benzer bir tünel kazarlar. Sillon denilen bu yol, deri üzerinde ince bir çizgi halinde görülür. Bu tünelin bir yerinde de sarkoptun barındığı ufak, inci tanesi görünümünde bir vezikül vardır (vezikül perle). Genellikle bilekler, el parmaklarının yan yüzleri, karın, koltukaltı ve göğüslerin uç kısımlarına, erkeklerde penis ve scrotum derisine yerleşir. Deride daha çok kaşıntı ve yoluntu izleri, zaman zamanda sekonder enfeksiyona bağlı püstüller görülebilir.⁹ **Ekzama :** Şiddetli kaşıntılı, veziküllü, sulantılı, kurutlu, akut tipte ve yine kaşıntılı, krutlu ve kuruyup sertleşerek derinin yer yer çatlamasına yol açan görüntüyle kronik tipte olabilir. İki tip arasında geçiş dönemi de gösterebilir. (Subakut tip) Mantarlar, streptostafilokoklar, uyuz ve bitlenmeyle birlikte olabileceği gibi, birçok deri hastalığı da ekzema belirtileri olan kaşıntı, sulantı ve krutları göstererek ekzematize olabilir. Örneğin gale ekzematize, ekzema enfekte gibi ifadeler bu durumlar için kullanılır.¹⁰

³ Zafer Önler, Celalüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntehab-ı Şifa II Sözlük, Simurg yay. İstanbul, 1999.

⁴ Nuran Yıldırım; XV. Yüzyıla Ait Türkçe Bir Cerrahname, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1983.

⁵ Sadettin Özçelik - Halil Kaya; "15. yy.da Yazılmış Bir Tıp Kitabında Geçen Tıbbi Terimler" Tıp Tarihi Araştırmaları 6, İstanbul, 1997.

⁶ Tarama Sözlüğü - N.Yıldırım; a.g.e.- S. Özçelik - H.Kaya; a.g.m.

⁷ Sadettin Özçelik - Halil Kaya; a.g.m.

⁸ N.Kemal Kurt; Şanizade Mehmed Ataullah Efendi'nin Kamümü'l-Cerrahin Adlı Kitabının İncelenmesi, Doktora Tezi, İstanbul, 1999.

⁹ Türkan Saylan, Hekimler İçin Deri ve Zührevi Hastalıklar El Kitabı, İstanbul, 1989, s: 82.

¹⁰ Türkan Saylan, a.g.e., s: 21-23.

SEBEPLER ETYOLOJİ

Müntehab-ı Şifa'da *uyuzun yaşında ve kurusunda ve sebebinde ve 'ilacındadır* başlıklı *otuz sekizinci bab*'da uyuz ve giciyik'in kanın fasid olup (bozulup) göyünmesinden (yanmasından), safranın göyünmesinden (yanmasından), tuzlu balgamdan ve sevdadan olacağı bildirilir.

"uyuz ve giciyik kan fasid olup göyünmekden ve safra göyünmekden ve tuzlu balgamdan ve sevdadan olur" (MŞ 128b)

Kanın göynümesi (yanması) ise ıssı (sıcak) nesnelere, tatlı ve tuzlu tiz (keskin) nesnelere ve sevdayı arttıran nesnelere yemekten olur.

"kan göyünmek ıssı nesnelere ve tatlı ve tuzlu tiz nesnelere ve sevdada arttırur nesnelere yemekten olur" (MŞ 128b)

Edviye-i Müfrede'ye göre giciyik (kaşıntı) ve uyuz kan fiilinden (ışından) olabilir.

"giciyik ve uyuz (ider) eğer bunlar kan fi'linden olursa" (EM 255b)

Uyuz olmadan olan giciyik sebebi tiz buharlardır. Ayrıca tiz hıtlardan daha az olur. Ama yumuşak ve latif hıtlardan da olabilir.

"bilgi ki giciyek hadis olur deride uyuz olmadık bunun sebebi tiz buharlardan hasıl olur ve dahı tiz hıtlardan az ola amma yumşak ve latif olursa ol hıtlar hasıl olan giciyik gine tizcek gider" (MŞ 129b)

Müntehab-ı Şifa'ya göre galiz hıttan olabilir. Bu giciyik kuru etler yemekten, tuzlu ve kuru peynir ve benzeri şeyleri yemekten olur.

"ve eğer ol hılt ki andan giciyik olur galiz olursa ol giciyik gic gider ve bu giciyik 'arız olur kuru etler yemekten ve tuzlu ve kuru peynir yemekten ve dahı ne ki bunlara benzer var ..." (MŞ 130a)

Yine *Müntehab-ı Şifa*'ya göre balgamdan olabilir.

"uyuz ve giciyik ... eğer balgami olursa ..." (MŞ 129a)

XVI. yüzyılın ünlü hekimi Nidai'nin *Menafiu'n-Nas* isimli eserinde de balgamın rutubetinden ve yubusetinden (yaşlık ve kuruluşundan) olmak üzere iki çeşit olduğu belirtilmektedir.

"bu 'illet iki nev' olur biri balğamın rutubetinden gelür sulanur ve biri balğamın yubusetinden olur konaklanur" (MN 27a)

Müntehab-ı Şifa'da yaşlılarda olan giciyiğin de balgamdan olduğu, derileri zayıf olduğu için ve tuzlu balgam çokluğu dolayısıyla hazım bozukluğundan ve kuvvetlerinin zayıf olmasından buharların bağlanıp deri altında tahlil edilememesinden ortaya çıktığı belirtilir.

"ve bu giciyük kocalarda dahı hadis olur derileri za'if oldığıçün ve dahı tuzlu balğam bunlarda çok müvellid olduğından ötürü su'ü'l-hazm sebebinden ve kuvvetleri za'ifliğinden ol buharlar ki bağlanur derileri altında tahlil idemedüklerinden" (MŞ 130a-b)

*Hazâ'inü's-Sa'adât*¹¹ isimli eserinde Eşref b. Muhammed, *"midede ve mideye taalluk nesnelere vasıf ve sıhhatin saklamağı söyler"* diye başlayan *sekizinci bâb*'ında midedeki kuvvetleri anlatırken dört türlü kuvvetten bahseder. İşte bu dört türlü kuvvet¹², gereği gibi düzgün olmayınca şahsın yediği gıdadan faydalanıp sıhhatli olamayacağını, eğer mideyi boşaltıcı kuvvet olan 'kuvvet-i dafia' zayıf olup çalışmazsa sifil (posa) çıkıp gidemediği için midede kalarak mideyi bozup pek çok hastalıklara sebep olduğunu belirtir. Eğer balgam fazla olup, kuvveti hazimeye (sindirici kuvvete) galip (üstün) olursa; ak beras (vitiligo), ak behak (addison hastalığı), ... vaki olur. Eğer sevda karışırca cūzzam, daü'l-hayye (pseuriasis), ... kara behak, kara baras hasıl olur.

"üşbu dört türlü kuvvet, kim dedik, gereginleyin dürüst olmayınca âdem yediği gıdadan faide bulup tendürüst olmaz"

"eger dafia zaif olup amel eylemezse sifil çıkıp gitmez midede kalur yeri çirkin kokar yaramaz rayihayla dimağı zaif eyler iştihayı keser ol sifl midede durdukça mideyi harab eyler çok dürlü rençler olur kimi ufunetden kimi süddeden ... uyuz demregü gibi seretan ... gibi"

¹¹ Eşref b. Muhammed; *"Hazâ'inü's-Sa'adât 1460 (H. 864)*, Haz. Bedii N. Şehsuvaroğlu, Ankara, 1961, s:71-72.

¹² Kuvvet-i cazibe (iştah), kuvvet-i mâsika (midede tutucu kuvvet), kuvvet-i hâzime (hazmedici, sindirici kuvvet), kuvvet-i dâfia (defedici, mideden boşaltıcı kuvvet)

“tabiatta ol vakit balgam buluna kuvveti hazimeye galib ola ak beras ak behak ... vaki olur” “kim sevda buluna yani karışa cüzam da’ül hayye ... kara bahak kara baras hasil olur” (HS 59a-59b)

*Haza’inü’s-Sa’adat’*ta ıssı havanın uyuz sebebi olduğu bildirilir.

“ıssı hava ..... uyuz, demregü (temriye), ... getürür.” (HS 28a)

*Müntehab-ı Şifa’*ya göre bazı gıdaları yemek uyuz ve giciyik sebebidirler.

“ve kan almakdan sonra tuzlu nesne yimeyeler ki uyuz ve bahak getürür” (MŞ 13b)

“elenmiş un etmegi yaramazdur tabi’atı yumşadur ve az gıda virür uyuz ve giciyik getürür” (MŞ 16b)

“sıgır etin kavun kabıyla bişürseler tizcek müherra olur ve çok yiyen kişiye uyuz ve demregü ve cüzamlık ... hasil olur” (MŞ 18b)

“bakla ...giciyik getürür” (MŞ 21b)

“hurma giciyik ve uyuz eyler çıbanlar getürür ıslahı sikencübüniledür” (MŞ 24a)

“na’na’... giciyik getürür ıslahı kerefesiledür” (MŞ 28b)

Benzeri ifadelere *Edviye-i Müfrede’*de de rastlamaktayız.

“na’na’ ... çok yimek inçkuruk getürür ve giciyik eyler” (EM 238.a-b)

ÇEŞİTLERİ - TİPLERİ

*Yadigar’*a göre kuru ve yaş olmak üzere iki çeşit uyuz vardır.

“uyuz iki dürlüdüdür kuru olur ve yaş olur” (Y 175a)

*Müntehab-ı Şifa’*daki *otuz sekizinci bab’*ın başlığından da uyuzun yaş ve kuru iki çeşidi olduğunu öğrenmekteyiz.

“uyuzun yaşında ve kurusunda ve sebebinde ve ‘ilacındadır” (MŞ 128b)

Müntehab-ı Şifa'da sürük yani keçi uyuzu bildirir ancak tarif etmez.

“bir dürlü uyuziçün ki sürük ola ana keçi uyuzı dirler” (MŞ 129b)

Yadigar'da yer alan aşağıdaki cümle parçacıkları çeşitlerinin çokluğu hakkında bilgi vermektedir.

“eski uyuz ...” (Y175a)

“ve eger giciyigi dübürde olsa” (Y175a)

“hayalar giciyigine mücerredür” (Y 176a)

“eger giciyik fercde olsa ve saru su gelür olsa ğayet müşkil zahmet olsa” (Y 176a)

Müntehab-ı Şifa'da irinli uyuzdan da bahsedilir.

“dıfli yagı ... irinlü uyuz dürtseler gidere mücerredür” (MŞ 177b)

SEYİR - PROGNOZ

Sevdadan olan uyuz kuru olur ve geç gider (yok olur).

“sevdadan olan uyuz kuru olur ve gic gider” (MŞ 128b)

Yumuşak ve latif hıtlardan hasıl olan giciyik çabucak gider.

“bilgil ki giciyek hadis olur deride uyuz olmadın bunun sebebi tiz buharlardan hasıl olur ve dahı tiz hıtlardan az ola amma yumşak ve latif olursa ol hıtlar hasıl olan giciyik gine tizcek gider” (MŞ 129b)

Galiz hılttan olan giciyik geç gider.

“ve eger ol hılt ki andan giciyik olur galiz olursa ol giciyik gic gider” (MŞ 130a)

TEDAVİ

Edviye-i Müfrede'ye göre giciyük (kaşıntı) ve uyuz kan fiilinden (işinden) ise ilacı kan aldırmaştır. Habb-ı sabır, sarı helile, günlük ve sakız ile tabiatı yürütmek gerekir. Gıdası ak ekmek ve latif et olmalıdır. Hamamdan ve süciden (şaraptan) sakınmalıdır. Ama tenkiye-i bedenden sonra hamama çokça girmelidir.

“giciyük ve uyuz (ider) eger bunlar kan fi'linden olursa ilacı kan aldırma ve tabiatı yürütmek gerek habb-ı sabırla ve saru helile [yile] ve günlük ve sakızla gıda ak etmek ve latif et ola ve hammamdan ve süciden sakına amma tehkiye-i bedenden sonra hamama çok çok gire” (EM 255b)

Müntehab-ı Şifa'ya göre sevdadan olan kuru uyuzun tedavisi : Önce kan alınır, ondan sonra matbuh-ı fakihe, matbuh-ı eftimun ve eftimun ile ma'ü'l-cübn (peynir suyu) ve şahterec suyundan içinde dörder dirhem helilelerden katılmış olarak içirilir. Her gün şarab-ı limun ile şarab-ı şahterec, nuku'-ı hamız ve cevav içirmek gerekir.

“sevdadan olan uyuz kuru olur ve gic gider 'ilacı evvel kan almak andan sonra matbuh-ı fakihe ve matbuh-ı eftimunu ve eftimunuyla ma'ü'l-cübn ve şahterec suyun ki içinde dörder direm helilelerden katılmış ola içmekdür ve her gün şarab-ı limunuyla şarab-ı şahterec ve nuku'-ı hamız ve cevav içmek gerek” (MŞ 128b)

Müntehab-ı Şifa'ya göre balgamdan olan uyuzun tedavisi : Şarab-ı sikencübin-i 'unsuli içirilir. Gıdalardan kabak aşısı, koruk aşısı, erük aşısı, kasni aşısı, semüzlük otı (semiz otu) aşısı, isfanah (ıspanak) aşısı, feraric, kuzu eti, oğlak eti, koyun eti yedirilir. Tuzlu nesnelere perhiz ettirilir. Tiz (keskin) nesnelere ve dil buran nesnelere sakındırılır. Cerb (yağlı) çorbalar, cerb masluka şirugan, badem yağı, kere yağı ve sayağı ile ekşi aşlar çok yedirilir, tatlı soğuk su içirilir. Cima'dan (cinsi münasebetten) bi'l-külliyeye (tamamen) sakındırılır. Tatlı murattıb (rutubet getiren) hammama çok girdirilir, az oturtulur, mu'tedil (ılık) su çok dökündürülür. Turmıs otunu tavşan kanı, tuz, limon suyu veya sirke ile hamur yapıp hamamda gövdesine sürülür ve çok ovulur. Sonra benefşe (menekşe) yağı veya tatlı badem yağıyla ovulur. Bununla gitmezse habb-ı sabr verilir, tamamen arınıncaya kibrit, tuz, zencar, nuşadır, ağuş ağacı yaprağı, olmuştur jive (olgunlaşmış civa), mürdeseng ve mi'a - ki sığala denir- hepsini dövüp şirugan veya gül yağı sirke ile karıştırılır,

hamama girip gövdesi uşnan ile -ki çoğandır- yıkadıktan sonra sürülür, bir iki saat durur yahud gece sürünülür ertesi güne kadar durur. Ondan sonra hamama girip çoğan ile yıkanırsa şifa olur.

“eger balgami olursa şarab-ı sikencübin-i ‘unsuli içmekdür ve gıdalardan kabak aşısı ve koruk aşısı ve erük aşısı ve kasni aşısı ve semüzlük otı aşısı ve isfanah aşısı feraric ve kuzu eti ve oglak eti ve koyun eti yiyeler tuzlu nesnelere perhiz ideler ve tiz nesnelere ve dil burar nesnelere sakınalar cerb şorvalar ve cerb masluka şirugan ve badam yağı ve kere yağı ve sayagıyla ekşi aşlar çok yiyeler tatlı soğuk su içeler cima’dan bi’l-külliyeye sakınalar tatlı murattıb hammama çok gireler az oturular mu’tedil su çok koyunalar turmıs otın tavşan kanıyla tuzla limun suyuyla ya sirkeyile hamir idüp hamamda gevdeye dürteler katı ovalar sonra benefşe yağı ya tatlı badam yağıyla ovalar bununla gitmezse habbū’s-sabr vireler tamam arınıcak kibrit ve tuz ve zencar ve nuşadır ve agu ağacı yaprağı ve olmuş jive ve mürdeseng ve mi’a ki sığala dirler dirler dükelinin döğüp şirugan ya gül yağı sirkeyile karışduralar hammama girip gevdeyi uşnana ki çoğandır yudukdan sonra dürteler bir iki sa’at tura yahud gece dürtüneler erteye dek tura andan sonra hammama gire çoğanla yuyalar şifa ola” (MŞ 129a)

Sürük (keçi uyuzu) tedavisi: Kabak çekirdeğinin içi ve kükürt beraber tartılır, yumuşak dövülür, elenir ve kuyruk yağıyla karıştırılır. Kolun dirseğinden aşağısı yıkanır ve ocağa karşı kurutulur. Yukarıdaki karışım üç gece ocağa karşı sürülür ve bu yağdan biraz iki ayasına alıp iki ayasını bir birine kapatarak yatar uyursa faydalı olur.

“bir dürlü uyuziçün ki sürük ola ana keçi uyuzu dirler kabak çekürdeğinin içi ve kükürt her birinden beraber tartalar ve yumşak döğeler ve eleyeler ve kuyruk yağıyla karışduralar elin dirseğinden aşaga yuya ve ocaga karşı kurıda ve ocaga karşı dürtüne üç gece ve bu yağdan biraz iki ayasına ala dahı iki ayasın bir birine kapaya yata uyuya nafi’ ola” (MŞ 129b)

Galiz hılttan olan giciyikin tedavisi : Evvela kan alınır, ondan sonra göyünmüş hıltları çıkaran müshiller ile ishal ettirilir. Hıltlar çıkınca cevav içirilir ve ma’ü’l-cübn (peynir suyu) verilir. Cerb (yağlı) gıdalar yedirilir ve devamlı murattıb (rutubet oluşturan) hamamlara sokulur ve hamam içinde o giciyik, gül yağıyla, sirke ile, biraz kerefes suyu ve biraz bure (boraks) ile

ovulur. Cinsi münasebetten sakındırılır, çünkü maddeleri harekete geçirir, sıcak buharlar meydana gelir, deri üzerine çıkar ve müte'affin olur (bozulur, kokar). O buhardan tenin rayıhası (kokusu) kötü kokar. Ondan dolayı hükema (hekimler) cenabet guslünde (cinsi münasebetten sonra yıkanma esnasında) ovmayı tavsiye ettiler, cima'dan sonra meydana gelen bu buharı tahlil eder (ayrıştırır), bu sebepten o buharın ziyanı olmaz.

“ve eger ol hilt ki andan giciyik olur galiz olursa ol giciyik gic gider ve bu giciyik 'arız olur kuru etler yimekten ve tuzlu ve kuru peynir yimekten ve dahı ne ki bunlara benzer var 'ilacı evvel kan alduralar andan sonra ishal etdüreler şol müşhillerile ki göyünmiş hiltları çıkara ve hiltlar çıkıcak cevav içüreler ve ma'ü'l-cübn vireler ve cerb gıdalar yidüreler ve dayim murattıb hammamlara givüreler ve hammam içinde ol giciyigi ovalar gül yağıyla ve sirkeyile ve biraz kerefes suyu ve biraz bureyile ve cima' itmekden sakınalar zira cima' maddeleri tahrik ider andan ıssı buharlar kopar gelür deri üzerine çıkar ve müte'affin olur ol buhardan tenün rayıhası yaramaz kokar andan ötürü hükema cenabet guslında ovmak buyurdılar ki ol buhar ki cima'dan kopar tahlil ider zira ziyanı olmaz” (MŞ 130a)

Giciyik yaşlılarda olursa tedbirleri gıdalarının islah edilmesidir. Daima hamama girip gövdelerine gül yağı ve sirke sürülürse faydalı olur.

“ve bu giciyük kocalarda dahı hadis olur ... bunların tedbirleri gıdaların islah ideler ve daim hammama gireler hammam içinde gevdelelerine gül yağıyla sirke dürteler nafi ola” (MŞ 130a-b)

“ 'avrat südi ola ki dükeli südlerden asilludur ve kocalarda uyuzu ve giciyigi giderür ki şekerile içeler” (EM 219a)

Uyuzu ve giciyiği tenden (vücuttan) arıtan (temizleyen) bir tıla: Çörek otu tohumu, kızıl zernih otları ve zeytin yağı. Evvela otlar yumuşak dövülür ve elenir. Ondan sonra zeytin yağı ile çözülür ve gövdeye sürülür. Sıcak günlere kadar bekletilir terletilir ya da sıcak hamama girdirilip terletilir çok fayda kılar ve uyuzu tenden (vücuttan) zayıllı ider (yok eder).

“bir tıla' ki uyuzu ve giciyigi tenden arıdur otları çörek oti tohmı ve kızıl zernih zeyt yağı evvel otları yumşak dögeler ve eleyeler andan sonra ol zeyt yağıyla hall eleyeler ve gevdeye dürteler ve ıssı güne turalar derleyeler yahud ıssı hammama

gireler ta ki derleyeler azim fayide kıla ve uyuzu tenden zayıllıde” (MŞ 129a-b)

Müntehab-ı Şifa'da uyuzu gideren bir başka çeşit tıla : Na'na' (nane), kerefes suyu, biraz kiraviye (kerevyaya, Karaman kimyonu) ve biraz süciden (şaraptan) dönmüş sırf (saf) sirke ve gül yağı. Bunlar bir birine karıştırılır ve uyuzaya sürülürse Allahın yardımını ile uyuzaya ve giciyiği giderir.

“bir dürlü dahı na'na' ve kerefes suyu ve biraz kiraviye ve biraz sırf sirke ki süciden dönmüş ola ve gül yağı bunları bir birine karışduralar ve uyuzaya dürteler uyuzaya ve giciyiği gidere allahun 'inayeti ile birle” (MŞ 129b)

Ebhül (ubhul, kara ardıcı)ve berpehen (semizotu) tohumu dövülür ve sirke ile ezilir, hamama girince hamamda semiz otu suyu gövdesine sürülüp hamamdan çıkınca yukarıda bahsedilen karışım gövdesine sürülürse uyuzaya ve giciyiği giderir.

“eger ebhül ve berpehen tohumın dögeler ve sirkeyile ezeler ve hammama gireler ve hammamda semizlik suyun gevdesine süre ve hammamdan çıkıcak gevdesine düрте uyuzaya ve giciyiği gidere” (MŞ 129b)

Gül, mersin yaprağı, yarpuz, kimnun. Her birinden birer avuç şarab ile yarısı kalıncaya kadar kaynatılır. Ondan sonra yüz dirhem sönmemiş kireç, onbeş dirhem sarı zernih, zencebil, ceviz, karanfil ve ak günlük her birinden üçer direm, on direm çörek otu alınır, yumuşak dövülür ve elenir. Kaynamış şarab ile yoğurulur, ne çok katı ne de çok sıvı olmamalı. Ondan sonra hamama girip su dökünmeden sürülürse faydalı olur.

“bir dürlü dahı ki uyuzaya ve bil agrısına ve muhalif yillere hamamda dürtüneler nafi'ola otları gül ve mersin yaprağı ve yarpuz ve kimnun her birinden birer avuç şarabıla kaynadalar ta yarısı kalınca andan sonra söyünmedük kirec yüz dirhem sarı zernih onbeş dirhem zencebil ve ceviz ve karanfil ve ak günlük her birinden üçer direm çörek orı on direm bu otları yumşak dögeler ve eleyeler ve ol kaynamış şarabıla yoğuralar ne inen katı ne inen sıvık ola andan sonra hammama gireler su dökünmedin sürüneler nafi'ola” (MŞ 129b)

Uyuzu gideren mücerreb (tecrübe edilmiş) bir merhem: Mürdeseng yumuşak dövülüp elenir, havana konulur, üzerine zeytin yağı konarak mürdeseng hallolana kadar ezilir, azar azar sirke damlatılarak karıştırılır ve ezilir, sirke tamamen yedirildikten sonra tekrar sirke konur, aynı şekilde hall edilir. Hacet vaktinde (gerektiğinde) hamamdan sonra bu merhem uyuzla dürtülürse faydalı olur. Hergün 20 dirhem şehterec suyu 14 dirhem hıyarşenber içi ile ezilip beş dirhem badem yağı katıp içirilirse şifa bulur.

“bir merhem ki uyuzu giderür mücerrebdür mürdeseng ve zeyt yagı ve sirke evvel mürdesengi yumşak dögeler ve eleyeler andan havana koyalar üzerine zeyt yagın koyalar ve ezeler ta ki mürdeseng hall ola andan sonra üzerine az az sirke tamzuralar ve karışduralar ezeler tamam ol sirkeyi yidürelor ve yine sirke koyalar bu resme hall ideler ve hacet vaktında hammama girdüğinden sonra bu merhemi uyuzla dürteler nafi' ola ve her gün yigirmi direm şehterec suyun on dört direm hıyarşenber içiyile ezeler ve beş direm badam yagın katup içeler şifa bula” (MŞ 130b)

Sirke merhemine zerdeçub, 2 dirhem zeytin yağı ve mürdeseng karıştırılıp uyuzla dürtülür.

“uyuziçün sirke merhemine zerdeçub iki direm zeyt yagı ve mürdeseng cem' idüp karışdurup dürteler uyuz olan kara koyun ödini acla içse uyuzı gidere” (MŞ 130b)

Uyuz ve giciyiği tedavide kullanılan meşhur terkipler :

“şarab-ı ribas ... kızamugı ve giciyigi ve şişleri giderür” (MŞ 186b)

“sikencübin-i raseni ... uyuzla ve giciyige ... nafi'dür” (MŞ-P-184b)

“matbuh-ı helile-i zerd ... eger matbuhdan uyuz için ve giciyik için düzeler şahtere ve sinameki yedişer direm ideler” (Y 49b)

“matbuh-ı mamiran-ı çini cerahatler için ve uyuz için ve çıbanlar için müfiddür” (Y 50b)

“şarab-ı şahterec uyuzı ve giciyigi ve cüzamı def' ider” (Y 73a)

“ıtrıfil-i şah terec uyuzla ve giciyike ... faide ider” (Y 92a)

Cerrahiyyetü'l-Haniyye'de sulu uyuzun dağlama ile tedavisi :

Hastanın iki elinin bileklerinin üst kemiğine yakın yerde sikkini denen ağzı galiz olup kesegen (keskin) olmayan dağlağu ile dağ vurulur. Kemiğin başından iki parmak yukarurak (yukarıda) olursa hasta Allah'ın dilemesiyle halas bulur.

Uyuza ve giciyiği tedavide kullanılan basit ilaçlar

Sergüle dibi kazılıp yıkanır, dövülür, çok kaynatılır ve ağzı sıvanır. Yoğurt katarak uyuz için üç sabah içebildiği kadar içirilir.

“uyuziçün sergüle dibin kazalar yuyalar ve dahı dögeler katı kaynadalar ve agzın sıvayalar andan yogurt katup içe bildükce içeler üç sabah” (MŞ 130b)

Bakla dövülerek un yapılır, haşhaş tohumu dövülür sırf sirke ile bir gece bekletilir, hamamda sürülürse şifa olur.

“baklayı dögeler un ideler haşhaş tohmın dögeler sırf sirkeyile yaturalar bir gice andan hammama gireler dürütneler şifa ola” (MŞ 130b)

Habbetü'l-hazra zamkı sürülürse uyuzun yaşına ve kurusuna yarar.

“habbetü'l-hazra samgın alalar uyuza dürteler yaşı olsun kurusı olsun uyuza yarar gidere” (MŞ 130b)

Şalgam arıdı pişirilip hamamda tene sürülürse uyuzu giderir, saçı sakalı geç ağartır.

“her ki řalđamı arıdı bişürüp hammamda tenine dürtse uyuzu gidere saçı sakalı gec ağarda” (MŞ 131a)

Keşur yaprağı gövdeye sürülürse uyuza faydalı olur.

“her ki keşur yapragın gevdesine dürtse nafi ola” (MŞ 131a)

Güvercin pisliği ile bazeruc karıştırılıp hamamda sürülürse uyuzu giderir.

“her ki gögercin bokıyla bazerucı karışdura hammamda dürtine uyuzu gidere” (MŞ 131a)

Yarasa kanadı göyündürüp yağa katılarak uyuzla sürülürse giderir.

“yarasa kanadın göyündürüp yaga katup uyuzla dürtse gidere” (MŞ 131a)

Sarmaşık yemişi dövülüp uyuzla sürülürse faydalı olur.

“sarmaşuk yemişin döğüp cığıda ve uyuzla dürtseler nafi ola” (MŞ 131a)

Yaban yarpuzu kaynatılıp suyu ile yıkanılırsa uyuzla giderir.

“yaban yarpuzun kaynadup suyula yunsalar uyuzla gidere” (MŞ 131a)

Lebede tohumu suyu giciyiğe sürülürse giderir.

“lebedenün tohmı tizdür anun suyun giciyige dürticek giderür” (MŞ 131a)

Burçak suyu giciyiğe sürülürse giderir.

“burçagun suyunı giciyige dürtseler gidere” (MŞ 131a)

Güwegü otu (güvey otu, damat otu, Sa'ter) kaynatılıp suyu hamamda sürülürse giciyiği giderir.

“güwegü otı ki sa'ter dirler anı kaynadup suyun hammamda dürtünseler giciyiği gidere” (MŞ 131a)

Dağ üzümü (Mevizec) dövülüp zeytin yağına katılır ve uyuzla sürülürse faydalıdır.

“tağ üzümü mevizec dirler döğüp zeyt yağına katup uyuzla dürtünseler müfiddür” (MŞ 131a)

Ağu ağacı dövülerek yasemin yağı ile karıştırıp vücuda sürülürse giciyiği giderir.

“ağu ağacın ki ıssıdur kurudur döğüp yasemin yağına karışdurup endamlara dürtseler giciyiğın giderür” (MŞ 131a)

Sığır sütün tandır isine katıp sürülürse iyi olur.

“her ki sığır südin tennur isine katup uyuza düрте gey ola” (MŞ 131a)

Anne sütün şeker ile içilirse yaşlıların uyuz ve giciyiğini giderir.

“ ‘avrat südi ola ki dükeli südlerden asilludur ve kocalarda uyuzı ve giciyiği giderür ki şekerile içeler” (EM 219a)

“tuz ... zeyt yağıla sirke ve tuzıla ocağa karşı adem gevdesine dürticek uyuz ve giciyiği giderür” (EM 215b)

Senbiyade (?) yumuşak dövülerek hall edilir, gül yağı ile karıştırılıp uyuza sürülürse Allah-u teala'nın izni ile faydalı olur.

“senbiyadeyi yumşak dögeler hall ola gül yagina karışdurup uyuza dürteler nafi ola bi-izni'llahi ta'ala” (MŞ 131b)

Dıfli (zakkum ağacı) yağı irinli uyuzu giderir. Tecrübe edilmiştir.

“dıfli yagi ... irinlü uyuza dürtseler gidere mücerrebdür” (MŞ 177b)

Kepek sirke ile karıştırılarak yaş uyuza vurulursa giderir.

“kepek ... yaş uyuza sirkeile karışdurub birkaç kez urıcak giderür” (EM 231a)

Nilüfer sirke ile dürtülürse uyuz ve giciyiği tedavi eder.

“nilüfer ... sirkeile uyuza ve giciyike dürtseler fayide ider” (EM 238b)

“haşhaş tohmın dögeler sirkeyle ezeler hammamda dürteler” (Y 175a)

“kuru uyuz için ishal ma'i'l-cübn ile ideler” (Y 175a)

Yadigar'da kuru uyuz tedavisinde yıkanılır, çögendür suyu ve nohut suyu sürülür, kan aldırılır, müşhil, itrifil ve şahtere verilir.

“uyuz iki dürlüdür kuru olur ve yaş olur kurısınun ‘ilacı hammama girüb yunmakdur ve çögendür suyıyla nohud suyun dürtinmekdür ve dahı kan aldura ve müşhil içe ve itrifil şahtere nafi' ola” (Y 175a)

“kurs-ı bermek¹³ uyuza ve giciyige faide ide” (Y 175a)

Yadigâr'da uyuz ve giciyik tedavisinde kullanılan oldukça fazla tedavi yöntemi anlatılmaktadır. Bunları orijinal şekilleriyle vermekle yetinelim.

“ve giciyik içün zerdalu çekirdeginün içi on direm yumşak dögeler iki direm tuz iki direm olmuş (ölmüş) jive azacuk sirkeyle karışduralar şiruğan yağıla üç gün mütevatir hammamda dürteler” (Y 175a)

“giciyige mücerrebdür ve kerefes yaprağın suyınalalar gül yağıla ve sirkeyle üçüni beraber karışdurub hammamda dürteler üç def'a dürtmekde faide ide“kuru uyuz içün ishal ma'i'l-cübn ile ideler” (Y 175a)

“yaş uyuz içün bir direm ziravend-i tavil ve iki direm gümüşi kenesi (genesi) sekiz direm ve zerdeçub bu cümlei dögeler eleyeler hacet kadar sirkeyle karışdurub gül yağıla hammamda ya güneşde ya od kenarında dürteler ve mürek(k)eb racin alalar sirkeyle ezeler bir çölmege koyalar bir nem yer altında koya kırk gün tura andan çıkaralar eski uyuza sirkeyle dürteler gidere hic eser komaya lîkin ğayet acıda” (Y 175b)

“bir dürlü dahı mürdeseng ve isfidac kal'ay her birinden iki direm gül yağı kifayet kadarınca kaynadalar ve dört direm erideler azacuk sâfi mumıla od üzerinden indürelere ve iki direm olmuş (ölmüş) jive azacuk kafur ile bile karışduralar dürteler nafi' ola” (Y 175b)

“ve ekşi nar suyun alalar ve biraz jive ve gül yağın katalar kaynadalar biraz koyıca olunca andan hammamda dürteler uyuz ve giciyigi onulda” (Y 175b)

“uyuz ve giciyigi onulda olursa bir direm büre ve buçuk direm ebucuhl karpuzı içi ve iki direm kızıl sandal ve beş direm sena-i me(k)ki bunları dögeler sirke(y)le ve gül yağıla karışdurub dürteler” (Y 175b)

¹³ Bermek : (A) Harunî'r-Reşid zamanında vezirlik eden bir ailenin Halid, Yahya, Fazıl, Cafer adındaki dört oğlunun soyadı. [Bağış, cömertlik örneği tutularak : bermeki-meşrep, bermeki-haslet gibi sıfatlar yapılmıştır. (D)]

“eger giciyik fercde olsa şâbı göyündüreler katranıla karışduralar bir nazik bezile götüreler” (Y 175b)

“ve eger giciyigi dübürde olsa bir mücerreb nesne kükürd şab ve ban tohmı bu üçüni kuyryk yağıla veya say yağıla iki elin barmakları arasına ve barmakları ucına ve avcına bilegine degin dürteler gice irteye degin tura ellerini budı arasına sokub yata irtesi hammama gire bir kez dürtmek ile gide” (Y 175b-176a)

“bir mücerreb nesne çekmeli otı dirler mücerreb koz içi ve kükürdi ayru ayru dögeler kuyruk yağıla karışduralar iki eline dürteler gice ile beze sarakoyalar ta kim dökülmeye evvelkisini dahı bez ile sarakoyalar ta kim ol dahı dökülmeye” (Y 176a)

“eger giciyik fercde olsa ve saru su gelür olsa ğayet müşkil “ zahmet olsa faide ide gidere mücerreb fülful ve şeker ve çivit üçüni beraber dögeler ayru ayru fülful azacuk ziyade ola ğubar dögülmüş ola birbirine karışduralar 17 dürteler nafi'ola” (Y 176a)

“hayalar giciyigine mücerrebdür hem dürteler hem içeler birkaç def'ada faide idüb gidere kaya koruğını dögeler suyun dürteler her sabah dört kaşık mikdarı suyun içeler bir niçe gün mülazemet idüb ziyade içeler nafi'ola” (Y 176a)

“kara bahak dahı içmegile gide lîkin tekrar içmek gerek şah tere suyından bunun suyu ziyade faide ider bahaka dahı ve uyuzı dahı ve giciyige dahı faide ider uyuzı taşra çıkarur” (Y 176a)

Müntehab-ı Şifa'da ve Edviye-i Müfredde'de müfred deva benzerlikleri :

Bakam dövülüp kerefes veya razyanenin pişirilerek alınan suyuna katılır ve giciyiğe sürülürse giderir.

“bakam anı dögüp kerefes ya razyane suyına ki anları bişürüp suyun alalar katsalar giciyige dürtseler gidere” (MŞ 131a)

“bakam çün anı dögeler kerefes ya razyane suyıla ki bişirüb almış olalar katalar giciyige dürteler giderür” (EM 209a)

Beg brk (ahtere) mutedildir, kanı safi eder, giciyiği giderir.

“beg brki mutedildr kanı safi ider giciyigi giderür” (M 131a)

“beg brki ki ahteredr issilikde mu‘tedildür kanı safi ider uyuz ve giciyigi giderür” (EM 209a)

Benefe yağı birkaç gün giciyiğe sürülürse giderir ve dizlerin ağrısına fayda eder.

“benefe yağını bir kaç gün giciyige dürtseler giderür ve dizler ağrısına fayide ider” (M 131a)

“benefe yağı ... uyuz ve giciyigi giderür n dürteler” (EM 210a)

Ak zac ıssı ve kurudur, ya uyuza faydalıdır.

“ak zac ıssıdur kururdur ya uyuza müfiddür” (M 131a)

“ak zac ki dadında biraz ekilik vardur ıssıdur kurudur ya uyuza müfiddür” (EM 217a)

Deniz köpüğü (lle taı) gül yağı ve mumla karıştırıp uyuza dürtülürse fayda eder.

“deniz kpğin gl yağıyla ve mumla karıdururp uyuza dürticek fayide ider” (M 131a)

“deniz kpği ... ve gl yağıla ve mumla karıdurub uyuza vursalar ve hanazir rencine ve giciyige ve nikrise ve talak ağrısına vursalar fayide ider mücerrebdür” (EM 215a)

Koyun sütü uyuza sürülürse giderir.

“koyun sdin eger uyuza dürtseler giderür” (M 131a)

“koyun südi uyuza ve giciyige dürtseler giderür” (EM 218b)

Sabır  gün boyunca her tanla bir dirhem yenirse eski uyuzu giderir.

“eger bir kimse  güne degin her tanla bir direm sabr yise eski uyuzları gidere” (M 131a)

“sabr ... her gün üç güne değin her ki bir direm sabr yise eski uyuzları gidere (EM 224b-225a)

Badrenbuya (oğul otu, melisa, tatranbu) ıssı ve kurudur, uyuzaya yarar.

“badrenbuya ıssıdur kurudur uyuzaya yarar” (MŞ 131b)

“tatranbu ... uyuzaya ve giciyige yarar” (EM 226a)

Gül yağı soğuk su ve çok az sirke ile karıştırıp sürülürse giciyik ve uyuzu giderir.

“gül yağı kaçan soğuk suyula azacuk sirkeyile karışdurup dürtsele ve dahı giciyik olan kişi bedenine sürse gidere giciyigin sakin ide uyuzaya dahı fayide kılur” (MŞ 175b)

“gül yağı ... uyuz olmış endamlara nafi'dür dürtsele” (EM 233b)

Banyo yapmanın uyuz ve giciyikteki faydaları :

“hammam bedenün fazalatın tahlil ider uyuzı ve giciyige giderür” (MŞ 6b)

“yerden çıkan ıssı sulara girmek fazalatı ve balgamı tahlil eyler uyuzaya ve giciyige ve ditremege ve kötürümlüğe fayide ider amma çok oturıcak baş ağrıdur” (MŞ 7a)

“sirmun ki farisice ab-ı ker(e)m dirler ve arabca fatır dirler türkce kaynar sudur çün anunıla yunalar ... katı ıssı olmayıcak ademün gevdesine yarar baş bert çıban ya uyuz ya giciyik gibi olsa fayide ider” (EM 212a)

Haza'inü's-Sa'adat'ta kaplıca sularında yıkanmanın uyuz ve giciyige iyi geldiği bildirilir.

“Tanrıdan ılısularda yunmak et ile deri arasını arıdur”... uyuzaya, giciyuka (gicike, kaşıntıya), ... fayda eder. (HS 46a-47a)

Yadigar'da kuru uyuz tedavisinde yıkanılır

“uyuz iki dürlüdür kurı olur ve yaş olur kurısınun 'ilacı

Mücerrebname'den bazı tedavi örnekleri :

“sıfat-ı tıla kim kuru uyuza fayide eyler kibrit bezri'l-benc kalye herbirinden iki direm zeyt yağıyla sahk idüb tıla”
(M-N 40b)

“sıfat-ı tıla kim hayasında ya dübüründe gicisi olsa fayide ider bi-iznillah şıblağ ala hammama gire arı yundukdan sonra ol şıblağ ısıcak suyla ezesin ol giciyen yire dürtesin bir zaman tahammül idesin andan sonra yuna şifa bula inşaallahü te'ala”
(M-N 41b)

“sıfat-ı tıla kim uyuza ve gicüğe fayide eyler alasin saru zırnih zerdecube zac her birinden bir cüz ve hacılar kibriti iki cüz ve cümlesün dögesin ve eleyesin zeyt yağıyla tıla idesin yunduktan sonra üç gün 43a tura eger zahmetden eser kalursa bir kere dahı tıla idesin” (M-N 42b)

“sıfat-ı zerur-ı hasram selaka ve dem'aya ve cerebe ve sebele bi-iznillahi te'ala fayide eyler alasin tutya germani bir ukiyye zerdecube bir ukiyye helile-i asfer zencebil-i ezher büyük ? biş direm dar-ı fülful mamiran-ı çini dü direm ve cıhar danek milh-i hindi bir direm dögesin ve eleyesin koruk suyula perverde idesinhacet vaktinde isti'mal idesin” (M-N 66a)

“sıfat-ı lu'uk kim fayide ide uyuza ve eski cirahata bi-iznillahi te'ala san'atı alasin sinameki şahtere her birinden ikişer direm saru helile kabı dört direm bu cümlesinün beraber gişmiş üzümle dögesin 'alile dürtesin bu bir şerbetdür” (M-N 68a)

Kamilü's-Sınaa Tercümesi'nden tedavi örnekleri :

“sıfat-ı deva uyuzçün mücerrebdür kündüs harbak-ı esved üçer direm kibrit göyünmüş kanbil kurdumane¹⁴ akakya afyun birer direm yumşak dögeler eleyeler gül suyula sirkeyle yoğuralar uyuza dürteler nafi' ola” (KS 121b)

¹⁴ Kurdumane : (A) Karaman kimyonu., Cavum carvi. krş. Kerevya. (ZÖ) Kardamana : Yabani kimyon, Kereviya. Lagoecia cuminoides (Umbelli feræ). (İU)

“sıfat-ı deva uyuzçün mücerredür kükürd mürdeseng gümiş boki¹⁵ ? ziravend ağu ağacı fülül beraber yumşak dögeler eleyeler ? dürteler iki direm zibak-ı maktül (?) cem’ ideler güneşe karşı dürteler bir sa’at tura andan sağayla (?) yuyalar” (KS 121b)

“sıfat-ı yaku giciyük için ? mevizec zernih-i ahmer ziravend-i tavil beraber yumşak dögeler... hammamda derledikten sonra bedene dürteler nafi’ ola” (KS 121b-122a)

“sıfat-ı yaku fayide ider uyuzca giciyike başda olan başa demregüye altun iklimyası kara ve saru zernih çoğan ziravend-i tavil saru kibrit yeşil kibrit mürdeseng mazu kündüs zac beraber yumşak dögeler eleyeler hacet vaktinde isti’mal ideler nafi’ ola inşaallahu te’ala” (KS 122a)

---

¹⁵ M.Ş. 174a.6

SA'FE ve KEL

سَعْفَه : Sa'fe

DEYİMLER – İSTILAH - TERMİNOLOJİ

Edviye-i Müfrede'de *fasl-ı fi zikr-i esma-i emraz-ı bir ıstılah-ı luğat*'ta

(A) *es-sa'fe* السَعْفَه (F) *riş-i ser* ريش (T) *baş başı* باش باشی (EM 270a)

Sa'fe : (A) Kel. (D) Çocuğun başında çıkan çıban, kel. (CD) Konak, kışır-ı leben (croûte de lait)? Kel.¹ Başta olan yaralara denir. Yara çıkar, sulanır, kabuk tutar, kepek gibi nesnelere dökülür. Kel hastalığı, şirine, suluca.²

Mustafa Canpolat, *Edviye-i Müfrede* makalesinde³ 'çıban başı' şeklinde karşılık vermişse de 'baş çıbanı' (kafa anlamındaki başın çıbanı) olması gerekirdi. Nitekim Sadettin Özçelik "genellikle çocuklarda görülen ve başta çıkan bir tür çıban. bkz. Baş çıbanı." olarak karşılık vermiştir.

Kitabü'l-Mühimmat'ta da "sa'fa baş başını dirler" (7a.4, 36b.14) şeklindeki açıklamalar her ne kadar sa'fe için sadece başta olan çıbanlarla seyreden kellik şeklinde olsa da, aslında sa'fe sadece saçlı deri ile ilgili olmayıp yüzde de olabilir. Bu hususta aşağıdaki ifadeler oldukça açıktır.

"başda ve yüzde başcuğazlar belürür ve ana sa'fe dirler" (MT 128b)

"sa'fa bir başdur ki başda ve yüzde çıkar başda olana kel dirler ol sivilcedür çıkar ve tağilur" (MŞ 139b)

Bu durumu Zafer Önler şu şekilde açıklamaktadır. Sa'fa : Genellikle çocukların başında ve yüzünde beliren kaşıntılı bir cilt hastalığı türü.⁴

Arapça-Türkçe lugatlarda ise şu şekilde karşılık verilmektedir:

es-sa'afetü : Çocuk çıbanı, suluca. (AT) Suluca çıbanı (çocukta olur). (M)

¹ Bedii N. Şehsuvaroğlu; "Şair ve Hekim Ahmedî (Hayatı ve Eserleri), İst. Ü. Tıp Fak. Mecm. C:16 S:4 (1954).

² Nuran Yıldırım; XV. Yüzyıla Ait Türkçe Bir Cerrahname, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1983.

³ Mustafa Canpolat; "Edviye-i Müfrede", Türkoloji Dergisi, C. 5, S. 1, Ankara, 1973, s: 21-47.

⁴ Zafer Önler, Celalüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntehab-ı Şifa II Sözlük, Simurg yay. İstanbul, 1999.

Yadigar'da yer alan şu satırlar aslında sa'fe ile kelliğin aynı şey olmadığını açıklamaktadır. Çoğunlukla yaş olup bazen kuru olabilen, irinlenen, birleşen yaralar olduğu, çoğalıp kötüleşirse ancak kelliğe yakın bir hal alacağı, en çok çocuklarda görüldüğü ve yüzde de olabileceği belirtilir.

"sa'fe ve şirine bu 'illet başda olur ekser yaş olur ve kurusı olur irinlenür birbirine ulaşur ziyade olub yaramaz olıcak kele yaklaşur oğlancuklarda çok olur ve yüzde dahı zahir olur sulanur irinlenür şişer" (Y 177b)

Tervihü'l-Ervah'da da sa'fenin çocukların baş ve yüzlerinde olduğu belirtilir.

"nedir sa'fe bedende bir kabarcık / ğaliz maddedendir ol kabarcık olur ol yüzde hem başda peyda / uşak oğlanda olur ekser hüvayda" (TE 329b)

Kelliğin tam karşılığı olan kelime 'taz'dır. Bu husus *Kitabü'l-Mühimmat*'ta çok açık bir şekilde ifade edilmektedir. *"intişarü'ş-şa'ru ve'z-zal'u bu dahı bir rencdür ki saç yalınız dökilür ve adam taz kalur"* (K.Mühimmat 38a.12) İntişarü'ş-şa'ru ve'z-zal : Kellik. Taz : Kel.⁵

Konumuzla yakından ilgisi olan diğer deyimlere de göz atalım.

Sa'fatü'l-cemr : *"ve bu kel rencinün bir nev'ına dahı sa'fatü'l-cemr dirler başlarda hadis olur"* (MŞ 141a)

Sa'fe-i yabise : Kuru kel.⁶

Sehdî: (A) Kellik hastalığının bir türü.⁷ *"ve bu yaş sa'fadan bir nev'ına sehdî dirler"* (MŞ 140b)

Şirine : [şirinec] (F) Suluca, koyun uyuzu.⁸ *"eger rengi kızıl olup ve yaş olup andan saru saru sular akarsa ana şirinec dirler"* (MŞ 139b)

Riş : (F) Yara; yaralı; sakal; tüy, kıl; telek. (D) Ser : (F) Baş, kafa. (D) Riş-i ser : Baştaki yara demektir.

⁵ Sadettin Özçelik - Halil Kaya; "15. yy.da Yazılmış Bir Tıp Kitabında Geçen Tıbbi Terimler" Tıp Tarihi Araştırmaları 6, İstanbul, 1997.

⁶ Nuran Yıldırım; a.g. t.

⁷ Zafer Önler, a.g.e.

⁸ Zafer Önler; a.g.e.

Şanizade'de konuyla ilgili oldukça geniş malumat vardır.

“Kel hastalığı : Latince'de ‘tinea’ (tinea olabilir mi?) denir.Uyuzun bir nevidir. Kabukları kalın ve ‘fulusü’ş-şekl’ yani pullar gibi ve kül rengi tabir olunan sincabi renktedir ve onlar başın saçlı derisinde ve özellikle çocukların başlarına yapışık olurlar. Bu hastalık, bazı küçük fiska kabarcıklar ortaya çıkmaya başlayıp onlar giderek oyulup derinlenerek karhalara (akıntılı yara) dönüşürler. O akıntılar yayılarak, deriyi üzüp kabul(?) ederler, tutarlar (işgal ederler). Kel hastalığı kuru ve yaş diye ikiye ayrılır: ‘Sal’a-i ratibe’ (yaş kellik), koyu nemsızan işler(?) kelliştir. ‘Sal’a-i yabise’ (kuru kellik) ise pullar gibi kabarıp onlardan bir çeşit konak dağılıp dökülenkuru kelleştir. Keli'in (Sal'ın) yakın sebebi; kıl köklerinin, yuvalarının irinleşip yara olmalarıdır. Uzak ve hazırlayıcı sebepleri ise, bir yabancı mayi ve kanın kirlenmesi ve pisliktir. Kel hastalığının başlangıcı gicişme (tatlıbir kaşıntı hissi), acıma, boyun ve çene bezlerinin dolgunlukları, kaşıntılar, ürpermeler ve saçların dökülmesi ve kemiğin yenip oyulmasıdır ve buna benzer arızalar olur. Kel hastalığı, kabukların kalınlığından, gül rengindeolmalarından ve kokusundan, ayrıca derinn yara olmasından belli olur. Bu hastalığın yeri şifasını zorlaştırır (özellikle hastalık kemale ermişse). Yaş kellik, kuru kellik kadar zahmetli ve zor değildir.” (KC s.40)⁹

SEBEPLER - ETYOLOJİ

Kitab-ı Müntehab'a göre sebebi deri altında toplanmış olan fasid (bozuk) rutubettir.

“başda ve yüzde başcuğazlar belürür ve ana sa'fe dirler ve sebebi bir fasid rutubetdür kim deri altında cem' olur” (MT 128b)

⁹ N.Kemal Kurt, *Şanizade Mehmed Ataullah Efendi'nin Kamunü'l-Cerrahin Adlı Kitabının İncelenmesi*, Doktora Tezi, İstanbul, 1999.

Müntehab-ı Şifa'ya göre kırmızı renkli ve yaş (sulu) olup, sarı sular akan şirinecin sebebi, müteaffin olmuş fazalat ve fasid olmuş (bozulmuş) rutubettir.

“eger rengi kızıl olup ve yaş olup andan saru saru sular akarsa ana şirinec dirler sebebi müteaffin olmuş fazalattan ve fasid olmuş rutubetten olur” (MŞ 139b)

Bu hastalıklar çoğunlukla rutubetleri, buharları çok olduğun ve azaları zayıf olduğu için küçük çocuklarda olur.

ekser bu 'illetler oğlancuklarda olur rutubetleriçün ve buharları çok olduğuçün ve a'zaları za'if olduğuçün (MŞ 139b-140a)

Kuru ve üstü yumurta kabuğu gibi olan kelliğin sebebi sevdavi hıtlardır.

“ve bu nev'un bir dürlüsi dahı kuru olur ve anun üsti yumurda kabı gibi olur bunun sebebi sevdavi hıtlardur” (MŞ 140a)

Başta çıban belirip, deşilmeden dağılan ve yine başka yerde beliren sa'fa türünün sebebi galiz (ağır) buharlardır.

“sa'fanun bir nev'ı dahı vardur ki başda çıban gibi belürür deşilmedin gine tağılur ve gine ayruk yerde belürür bunun sebebi galiz buharlardur” (MŞ 141a)

Başta sulu veya kuru çıbanlar ve ufak kepek gibi nesnelere dökülen sa'fanın yaşının sebebi, fasid (bozuk) müteaffin olmuş (kokuşmuş) hıtlardır.

“sa'fa başdur ki başda çıkar sultanur yahud kuru olur ve uvacuk kepek gibi nesne dökilür yaşınınun sebebi fasid müte'affin olmuş hıtlardan” (MŞ 141b)

Kurusunun sebebi ise sevdadandır ki tiz (keskin) hılt karışır.

“kurusunun sebebi sevdadandur ki tiz hılt karışur” (MŞ 141b)

Safra veya balgam fazlalığından da olabilmektedir.

“ve safravi olursa ...” “ve eger balğami olursa ... ” (MŞ 141b)

ÇEŞİTLERİ - TİPLERİ

Kitab-ı Müntehab'a göre sulu ve kuru iki çeşidi mevcuttur.

“ve sa'fe iki nev'dür birisi sulu olur ve birisi kuru” (MT 128b)

Müntehab-ı Şifa'da Başta sulu veya kuru başlar (çıbanlar) olan ve ufak kepek gibi nesnelere dökülen sa'fa vardır.

“sa'fa başdur ki başda çıkar sultanur yahud kuru olur ve uvacuk kepek gibi nesne dökülür” (MŞ 141b)

Müntehab-ı Şifa'ya göre rengi kırmızı ve yaş (sulu) olup, sarı sular akanı şirinecdir.

“eger rengi kızıl olup ve yaş olup andan saru saru sular akarsa ana şirinec dirler” (MŞ 139b)

“ve eger yaş ola ...” (MŞ 140b)

Yaş sa'fanın bir türüne sehdi denir.

“ve bu yaş sa'fadan bir nev'ına sehdi derler” (MŞ 140b)

Kuru ve üstü yumurta kabuğu gibi olabilir.

“ve bu nev'un bir dürlüsi dahı kuru olur ve anun üsti yumurda kabı gibi olur” (MŞ 140a)

Kalın veya çok kalın olabilir.

“ve eger inen katı kalın olursa ...” (MŞ 140a)

“ve eger sa'fa ve şirine katı olursa” (MŞ 140b)

Kelliğin bir başka türü de saçın tellerinin dibinde görülür. Delikleri çok ince olur ve o deliklerden et suyuna benzer bir sıvı çıkar. Saç kıllarının dibinde şişlik olur ve başın saçları iğne gibi dik durur.

“ve bu kel rencinün bir nev'ı dahı budur ki zahir olur saçın kıllarının dibinden ve delükleri katı ince olur ve ol delüklerden rutubet çıkar ve ol çıkan nesne et suyuna benzer ve saç

kıllarınınun dibinde şiş olur ve başun saçları igne gibi turur”
(MŞ 140b)

Bir başka sa’fa türünde ise, başta çıban belirir, deşilmeden dağılır ve yine başka yerde belirir.

“sa’fanun bir nev’ı dahı vardur ki başda çıban gibi belürür deşilmedin gine tağılır ve gine ayruk yerde belürür” (MŞ 141a)

Birbirine ulaşan kızıl cirahatlı çeşidine de tini denir. Bu yaraların içinde incir tanesine benzer nesnelere olduğu için tini denilir.

“bir nev’ına dahı tini dirler bu bir cirahatdür ki bir birine ulaşur kızıl olur ve ol cirahat içinde encir danesi gibi nesne olur anunçün tini dirler” (MŞ 141a)

Bir çeşidinde de küçük sivilceler olur. Kırmızı ve meme deliğine benzer bir delikten kan suyu gibi (seruma benzer) sarı sular akar. Sebepleri ve ilacı bir önce bahsedilen türe benzer.

“bir nev’ı dahı var ki uşak sivilceler olur anun dahı rengi kızıl olur ‘avratlar memesinin delüğine benzer ve ol delükden saru sular akar kan suyu gibi bu nev’ evvel zikr itdügümüze yakındur sebebde ve ‘ilacda” (MŞ 141a)

Sa’fanın bir türü kişinin yüzünde çıkar.

“ve bu sa’fanun bir nev’ı dahı var ademün yüzinde çıkar” (MŞ 141b)

BELİRTİLER - ALAMETLER

Yaş sa’fanın bir türü olan sehdi’nin belirtileri saçlı derinin delik delik olması ve deliği içinde sarı su olmasıdır. O su gömeç (bal peteği) içinde balın durduğu gibi durur.

“ve bu yaş sa’fadan bir nev’ına sehdi derler ‘alameti başınun derisi delük delük olmak ve delügi içinde saru su olmakdur şol gümeç içinde bal turur gibi ol su ancılayın vakıf olmakdur”
(MŞ 140b)

Sa'fatü'l-cemr denen kelliğin belirtileri: Saç kazındığında baş derisinin kırmızı renkte olduğu görülür ve ellenildiğinde çok şiddetli ağrır.

“ve bu kel rencinün bir nev'ına dahı sa'fatü'l-cemr dirler başlarda hadis olur alameti kaçan ki başı kazıdalar başun derisi kızıl olmak ve kaçan el degürseler katı ağrımakdur”
(MŞ 141a)

TEDAVİ

Kitab-ı Müntehab'da tedavi olarak kifal damarından, kulak arkasından, başta en belirgin olan damardan ve enseden kan alınır. Müshil verilir, galiz yemekler, sığır eti, av hayvanlarının eti, kuru et, tuzlu ve tatlı yiyecekler yedirilmez. Yumurta sarısı, kuş eti, küçük beyaz balık yedirilir. Başı sirke ve nohut unu ile yıkanır. Güncid(?) yağı sürüp üstüne ak süsen yaprağı veya ud-ı belesen ekilir. Ya da mukl (ardıç ağacı) sirkede ezilerek sürülür.

“ve 'ilacı budur kim hasta kuvvetlü olıcak ve bedende imtila 'alameti varise pes evvel kifal tamarından kan almak gerek andan sonra kulak ardındağı tamardan andan sonra başun ba'zı tamarlarından kangısı aşkareyise ve enseden hicamat itmek gerek andan sonra ana münasib müshil virmek gerek ve ğaliz yimeklerden berhiz itmek gerek ve sığır itinden ve av itinden ve kuru itden ve tuzludan ve tatludan قُوزْدَن (kozdan) ve ... lardan sakınmak gerek ve gızası ıssı yumurda sarısı ya kuş iti ve uşacuk ağca balıklar ola andan sonra başa 'ilac itmek gerek ve başun otları budur evvel başı sirkeyile ve nohud unla yumak gerek andan sonra كُنْجِدْ (güncid) yağın dürtmek gerek ve üstine ak süsenün اَسْمَابِجُونِي süsenün yaprağı ya 'ud-ı belesen ekmek gerek yahud mukli sirkeye ezeler ve dürteler” (MT 128b-129a)

Müntehab-ı Şifa'da da önce kifal damarından kan alınır ve mümkün olursa matbuh-ı helile ile tabiatı telyin edilir.

“ 'ilacı evvel kifal tamarından kan aldurlar ve tabi'atı matbuh-ı helile ile telyin ideler mümkün olursa” (MŞ 140a)

Eğer mümkün olmazsa hacamat edilir ve tatlılardan perhiz ettirilir, etden ve rişte gibi tiz (keskin, etkili) şeylerden sakındırılır.

“eger mümkün olmazsa hacamat itdüreler ve tatlulardan perhiz ideler ve dahı etden ve tiz nesnelere rişte gibi sakına”
(MŞ 140a)

Ondan sonra üç dirhem kına ile iki dirhem ziravend-i tavil yumuşak dövülüp zeyt (zeytin) yağıyla karıştırılır, tıla (merhem) edilir, birkaç kez baş üstüne yakı edilirse (uygulanırsa) nafi (faydalı) olur.

“ve andan sonra bunu başına tıla ide kına üç direm ziravend-i tavil iki direm yumşak dögeler ve zeyt yağıyla karışduralar ve baş üstüne yaku ideler bir kaç kez nafi' ola” (MŞ 140a)

Eğer sa'fa ve şirine çok olursa, kulak arkasından kan alınır ve o kan, tekrar sa'fa üzerine dürtülür, ondan sonra yapılışı babında anlatıldığı şekliyle kızıl merhem dürtülür.

“ve eger sa'fa ve şirine katı olursa kulak ardından kan alalar ve gerü ol kanı sa'fa üzerine dürteler ve andan sonra kızıl merhem dürteler ve kızıl merhem san'atın babında isteyeler” (MŞ 140b)

Kifalden kan alınır ve boyundan hacamat edilir. Ondan sonra ala (az, yarı) kavrulmuş kişnic, eski tandır saksısı ve kınayı dövüp sirke ve gül yağı ile yaku edilirse nafi (faydalı) olur.

“ve kifalden kan alduralar ve boyından hacamat itdüreler ve andan sonra ala kavrulmuş kişnic ve eski tennur saksısın ve kına bunları dögeler ve sirke ve gül yağıyla yaku ideler nafi' ola”
(MŞ 140b)

Acı badem ve mazu, keskin sirke ile havanda ezilir, ısınıncaya kadar güneşte bırakılır, sonra sürülür. Ya da şil (?) çoğan sirke ile yoğurularak sürülür.

“bir tılı dahı acı badam ve kök mazu ve katı sirkeyile havanda ezmek gerek ve güneşde komak gerek ta kim ıssı ola andan sonra dürtesin yokısa tuzı veya şil çoğanı sirkeyle yoğurasın ve bir kac kez başı anunıla ovasın hükmi kurıdur ve def' ider” (MT 129a)

Özellikle küçük çocukların başında olan kelliğe faydalı olan bir çeşit tıla (merhem) daha vardır ki; arapça uruk sufa denilen zerdeçub, nar kabı, mürdeseng ve kına otlarının kart olmayanları yumuşak dövülüp elendikten sonra gül yağı ve sirke ile başa yaku edilirse kesin fayda eder.

“bir türlü tıla dahı ki nafi`dür baş keline hususa ki oğlancuklar başına ola henüz kart olmaya otları zerdeçub ki `arabca `uruk sufa dirler ve nar kabı ve mürdeseng ve kına bu otları yumşak dögeler ve eleyeler gül yağı ve sirkeyile başına yaku eyleyeler ki katı fayide ider” (MŞ 140a)

Burada “henüz kart olmaya” ifadesinin önceki kelimeler “çocuk başındaki kel” ile mi yoksa sonraki kelimeler “bu otlar” ile mi ilişkilendirileceği meçhulümüzdür. Her iki şekilde de alınabilir. 1. şekilde “kelliğin taze (yeni) olması”, 2. şekilde ise “otların taze olması” anlaşılabilir.

Çok kalın olursa kaşıyarak kanatılır yahut sülük tutulur ve ondan sonra revea-yi sa’na istimal edilir yani yakı yakılırsa sağlam olur, kurutur.

“ve eger inen katı kalın olursa kaşıyalar ta ki kanaya yahud sülük dutalar andan sonra revea-yı sa’na isti`mal ideler ya`ni yaku yakalar ki kavi ola kurıda” (MŞ 140a)

Sa’fatü'l-cemr denen kellik için Galen çoğunlukla iyileşmeyeceğini bildirmişse de *Müntehab-ı Şifa*’ya göre kan alınır ve tabiatı ishal edilir. Dört damardan da kan alınır. Sonra alın damarından kan alınır. Benefşe yağıyla hazırlanmış olan kiruta biraz hatmi katılmış söğüt suyu, biraz hubazi, biraz kefi derya, biraz göyünmüş yılan boncuğu ve biraz da yumurta karıştırılarak tıla (merhem) edilirse faydalı olur.

“Calinus eydür başta bunun gibi cirahat olsa ayruk ol girü onmaz meger ki nadir ola `ilacı kan aldurmak ve tabi`atı ishal itmekdür ve dört tamardan dahı kan aldurmak ve sonra alın tamarından kan almak ve kiruti ki benefşe yağıyla terkib olunmuş ola dahı biraz söğüt suyu ki biraz hatmi katılmış ola ve biraz hubazi ve biraz kefi derya ve biraz göyünmüş yılan boncuğı ve biraz yumurda karışmış ola tıla ideler nafi` ola” (MŞ 141a)

Sevdavi hıtlardan olan, kuru ve üstü yumurta kabuğu gibi görülen kelliğin tedavisinde önce hılt istifrağ edilir (kusturulur), mizacı ter eylenir, ondan sonra başından sıcak su dökülür ve daima kiyrut (mumlu bez üzerine yapılan yakı) uygulanır.

“ve bu nev`un bir dürlüsi dahı kuru olur ve anun üsti yumurda kabı gibi olur bunun sebebi sevdavi hıltlardur ilac evvel hıltı istifrağ ideler ve mizacı gine ter eylemek ve andan sonra dayim başı üstine ıssı su dökmek ve dayim kiyrutı iŒe iltmekdr” (MŒ 140a)

Kiyrut ıssı (sıcak) ŒiŒlere fayda eder ve baŒları, cerahatları kurutur. Ne kadar gerekirse ak mumu gl yağıyla eritip ondan sonra havan içinde kasni suyu ile ezerek bir ŒiŒeye koyulur, gerektiğinde kullanılırsa faydalı olur. Daima soğuk yağlar kullanılır ve tese`ud edilir yani önce bahsedilen tıla (merhem) kullanılır.

“kiyrut ki ıssı ŒiŒlere fayide ider ve baŒları cirahatları kurudur ak mumı alalar ne kadar gerekirse ve gl yağıyla erideler andan sonra havan içine koyular ve kasni suyuyla ezeler ve bir ŒiŒe içine koyup hacet vaktinde isti`mal ideler nafi` ola ve dayim sovuk yağlar isti`mal ideler ve tese`ud ideler ya`ni ol evvel zikr olınan tılayı isti`mal ideler” (MŒ 140a)

Eğer sa`fa yaŒ olursa kan alınır ve hacamat edilir. Ondan sonra istifrağ edilir (kusturulur). Matbuh-ı helile ve habb-ı kokiya ile rastuk taŒı, kanbil ve mrr otlarından birer dirhem alıp hepsini birlikte döverek sirke ve gl yağı ile karıŒtırıp tıla (merhem) edilir.

“ve eger yaŒ ola kan alduralar ve hacamat itdüreler ve andan sonra istifrağ itdüreler matbuh-ı helile birle ve habb-ı kokiya birle ve bu otları alalar rastuk taŒı ve kanbil ve mrr her birinden birer dirhem kamusun dögeler ve sirke ve gl yağı birle tıla ideler” (MŒ 140b)

Sehdi denile yaŒ sa`fa türünün tedavisi : Jengar yumuŒak dövülür ve bal ile yakı edilirse onu kurutur.

“ve bu yaŒ sa`fadan bir nev`ına sehdi derler ... ilacı jengarı yumuŒak dögeler ve balıla yaku ideler ta ki anı kuruda” (MŒ 140b)

Saçın tellerinin dibinde görülen kelliğin ilacı: Kusturulur ve hacamat ŒiŒesiyle oradan yağ gibi bir nesne çıkıncaya kadar ŒiŒe ekilir. Ondan sonra o bölgeyi yıkayıp, yine hacamat ŒiŒesi sarp (keskin) sirke ile üzerine konulur ve ŒiŒe ekilir. ŒiŒe çektikten sonra üzerine gül yağı ile sirke vurulur. Bundan sonra yine sa`fa için bahsedilen ilaçlar kullanılır.

“ve bu kel rencinün bir nev'ı dahı budur ki zahir olur saçun killarının dibinden ve delükleri katı ince olur ve ol delüklerden rutubet çıkar ve ol çıkan nesne et suyına benzer ve saç killarının dibinde şiş olur ve başun saçları igne gibi turur 'ilacı kusmak ve hacamat şişesiyle şişe çekmek ta andan çıkan nesne yağ gibi ola ve andan sonra anı yuya ve gine hacamat şişesin sarp sirkeyile üzerine koyalar ve gine şişe çekeler şişe çekdükden sonra anun üzerine gül yağı birle sirke vuralar bundan sonra yine sa'fayıçün zikr olınan edviyeleri isti'mal ideler” (MŞ 140b-141a)

Başta çıban gibi belirip deşilmeden dağılan ve sonra başka yerde beliren sa'fanın türünün tedavisinde çok acıkınca ve latif (yumuşak) gıdalar yedirilir. Başına tahlil edecek (eritecek) otların suyu koyulur.

“sa'fanun bir nev'ı dahı vardur ki başda çıban gibi belürür deşilmedin gine tağılur ve gine ayruk yerde belürür 'ilacı katı acıkmak ve latif gıdalar yemek ve başına tahlil idecek otların suyun koymakdur” (MŞ 141a)

Kel başa çok fayda eden bir tıla : Karpuz kabı (kabuğu), kabak ve bir parça eski hasır hepsini birlikte yakıp külü alınır, ondan sonra freng-i jingar, hınna, mürdeseng, jive (cıva) ve arduç katranı ile beraber yumuşak dövüp zeytin yağı ile hall edilir, merhem gibi olunca birkaç kez başa yakı edilirse başın kelini giderir.

“bir tıla dahı ki kel başa 'azim fayide ider karpuz kabı ve kabak ve bir pare eski hasır paresi her birinden beraber bu dükelin yakalar külin alalar andan sonra firengi jingar ve hınna ve mürdeseng ve jive ve arduc katranı her birinden beraber alalar ve yumşak dögeler ve zeyt yağıyla hall ideler ta merhem gibi ola bir kaç kez başa yaku ideler başın kelini zayıllı ide” (MŞ 141a-b)

Yüzde çıkan sa'fanın ilacı: Kifalden, alın damarından ve iki butlardan kan alınır, baldırdan hacamat edilir ve sülük tutulur. sık sık hamama girilir ve yüzü sıcak su buharına tutulur. Sa'fa için bahsedilen tıla yüze de kullanılır.

“ve bu sa'fanun bir nev'ı dahı var ademün yüzinde çıkar 'ilacı kifalden ve alın tamarından ve iki budlardan kan alalar ve baldırından hacamat etdüreler ve hem sülük dutalar ve becid

hammama gireler ve yūzin ıssı su buğında dutalar ve yūze sa'fayıçūn zıkr olınan tılayı isti'mal ideler" (MŞ 141b)

Yadigar'da zernih ile tedavi yöntemi :

"zernih parsice zerne dirler endamlar zahmına ki irinlenür yaşdur fayide eyler eger dögüb zahm üzerine saçalar artuk biten ve bere yimiş ve kan çıkmış eti bitürür ıslah ider ve sa'fe rencine ki şol başcağuzlardur ki oğlancuklar başında çıkar başda kurd olmakdur fayide ider" (Y 217b)

EV RAM (VEREMLER, ŞİŞLER)

اورام : Evrâm شییش : Şiş

DEYİMLER – İSTILAH - TERMİNOLOJİ

Evrâm : (A) (Verem. C.) Veremler, vücudda hasıl olan yumrular, şişler. (CD) Şişler, urlar.¹ Tümörler, ödemler, şişler, yumrular, villus.²

Verem : (A) Şiş, yumru; Şişme.; verem. (D) Şiş, ur,³ tümör,⁴ çıiban.⁵ Koli basilinin yol açtığı, daha çok akciğerlerde görülen ateşli ve bulaşıcı hastalık. (MD)

Edviye-i Müfrede'de fasl-ı fi zikr-i esma-i emraz-ı bir ıst(t)lah-ı luğat'ta

(A) *el-veremü الورم* (F) *amâs آماس* (T) *شییش şiş* (EM 270a)'dir.

Amâs : [amâh] (F) İnsan vücudunda hasıl olan şiş ve kabarcık. (D)

Konumuzla ilgili lugatlardaki değişik deyimlere de bir göz atalım.

Verem-i ebyaz : Büyük mafsallarda cildin rengini değiştirmeksizin meydana gelen şişkinlik. (D) **Verem-i azim** : Büyük tümör. **Verem-i hârr** : Ateşli tümör, abcés. **Verem-i rihi** : İçinde hava olan tümör, anfizem ? **Verem-i rihv** : Ozima, ödem, yumuşak tümör. **Verem-i sulb** : Sert tümör.⁶

Ur : Tabii olmayan yumru. (MD)

İnce ağrı : Verem, "*ince ağrı dirler bir ıssilükdür tabi'ata düşer kamu gövdeye ulaşur yerleşür*" (KM 34a.17, 35b.13, 35b.16) bkz. Humma-yı dikkî, öyken cenbi, sill.⁷

Sil'a : (A) Bedende olan ur. (CD) **Sila'** : (A) Hıyarcıklar, urlar. (D) Tümörler, urlar.⁸ **Sil** : (A) Verem, tüberküloz.⁹ "*sil renci ki öyken cenbidir*" (KM 21a.9)

¹ Zafer Önler; Celalüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntehab-ı Şifa II Sözlük, Sımurg yay. İstanbul, 1999

² Nuran Yıldırım; XV. Yüzyıla Ait Türkçe Bir Cerrahname, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1983.

³ Nuran Yıldırım; a.g.e. Zafer Önler; a.g.e.

⁴ Nuran Yıldırım; a.g.e.

⁵ Zafer Önler; a.g.e.

⁶ Nuran Yıldırım; a.g.e.

⁷ Sadettin Özçelik - Halil Kaya; "15. yy.da Yazılmış Bir Tıp Kitabında Geçen Tıbbi Terimler" Tıp Tarihi Araştırmaları 6, İstanbul, 1997.

⁸ Nuran Yıldırım; a.g.e.

⁹ Zafer Önler; a.g.e.

“*zat-ı riy'e ki öyken başıdur ve şişdür*” (KM 20a.4, 21b.4) “*zatü'r-riy'e bir rencdür ki öyken şişer*” (KM 22a.6)¹⁰

Tuhfe-i Mubarizi'ye göre

“*kandan olan şiş ana yunan dilince fleğmuni dirler türk dilince ısırgu dirler*” (TM 24b-dayire)

Şanizade'de konumuzla ilgili oldukça geniş açıklama buluyoruz.

“*fi'l-evrami'l-mahsusa* : Şişlerin dört şekli vardır. Onlar flegmoni, humre, uzima ve sekiroz. İlk ikisi yani flegmoni ve humre iltihabidir, ateşlidir. Diğer ikisi (uzima ve sekiroz) soğuk şişler olup diğerlerine zıttırlar. *fi'l flegmoni* yani kan çıbanı iltihaplı şişlerden katı, çok ağrılı, kırmızı, ateşli bir şişliktir. Bunun humre (yılancık)'den farkı, yılancık şişine parmakla basıldığında, parmağın yeri bir müddet beyaz kalır, oysa flegmonide basılan yer yine kızıl kalır. Aynı zamanda flegmoni; 1.Batıniye ve zahiriye (dahili ve harici) 2.Flegmoni-i kebir (büyük) ve sağır (küçük) 3.Flegmoni-i mürekkep (karışık) ve sazice (basit) olarak sınıflandırılır. Flegmoni-i batını, bedenın iç kısımlarında olanlardır. Mesela akciğer ve plevra denilen ‘ğışa-i müstebatn-ı sadr’ ve bunların benzerleri gibidir. Flegmoni-i zahiri ise bedenın dış kısmında görülen flegmonlardır.” (KC s.18)¹¹

Flegmon : (Yun.) Uzuflatımızı saran ve derimizin altını kaplayan katılğan dokuda meydana gelen mikrobik iltihap. (MD)

Şiş : 1. Şiş, şişkinlik (KM 9b.6, 15a.6, 44a.16), bkz. İrilik, verem. 2. Vücutta çıkan çıban. “*bir şiş dahu vardur hekimler humra dirler*” (KM 36a.13, 36b.6) bkz. Çıban¹² *Cerrahiyyetü'l-Haniyye*'nin II. Bab 48. Fasil'ın açıklaması “koltuk altındaki şişlerin yarılması (Hidrosadenit=Köpek memesi)” şeklinde yapılmıştır.¹³

¹⁰ Sadettin Özçelik - Halil Kaya; a.g.m.

¹¹ N.Kemal Kurt; *Şanizade Mehmed Atallah Efendi'nin Kamunü'l-Cerrahin Adlı Kitabının İncelenmesi*, Doktora Tezi, İstanbul, 1999.

¹² Sadettin Özçelik - Halil Kaya; a.g.m.

¹³ Özcan Aşıcıoğlu; “*Hekim Şerafeddin Sabuncuoğlu'nun Cerrahiye-i Haniyye Adlı Kitabında Dermatoloji*” Şerafeddin Sabuncuoğlu (1386-1470) 14 Mart 1985 - Kayseri , Erciyes Ü. Ş. Sabuncuoğlu Kongresi Tebliğleri.

Yılancık hastalığı : Erizipel. II. Bab 91. Fası (ÖA)

Yılancık, Humre (fi'l-humreti bi'l-hai'l-mühmilet) Latince'de Erizplas dedikleri şiş. (KC s.35-38) (NKK) Şiş : 1. Şiş, şişkinlik (KM 9b.6, 15a.6, 44a.16), bkz. İrilik, verem. 2. Vücutta çıkan çıban. "bir şiş dahı vardur hekimler humra dirler" (KM 36a.13, 36b.6) bkz. Çıban Koltuk altındaki şişlerin yarılması (Hidrosadenit=Köpek memesi) Humra : Vücutta çıkan bir tür çıban, "bir şiş dahı vardur hekimler humra dirler 'alameti oldur kim yıldıraya ve rengi kızıl ola" (KM 36a.13)

Yılancık : Streptokoklar, mantarlara, neme, deterjanlara vb. bağlı ayak ve el parmaklarının arasındaki çatlaklardan derma damarlarına ulaşırsa, lenfanjit denen hastalığı yaparlar. Ateş, kızartı, ödem ve ağrı ile en yakın lenf bezinin şişmesi lenfanjitin tipik belirtileridir. Yüzde genellikle burun içinin kurcalanmasıyla oluşan lenfanjite erizipel (yılancık) adı verilir. Çoğunlukla yüzün, çift taraflı olarak, kelebekvari kızarması şeklinde oluşan erizipel bazan kollajen hastalıkların yüzde oluşturduğu kırmızılıkla karıştırılabilir, enfeksiyonun tipik belirtilerinin saptanmasıyla ayırılır.¹⁴

Humra : Vücutta çıkan bir tür çıban, "bir şiş dahı vardur hekimler humra dirler 'alameti oldur kim yıldıraya ve rengi kızıl ola" (KM 36a.13) Yılancık, Humre (fi'l-humreti bi'l-hai'l-mühmilet) Latince'de Erizplas dedikleri şiş. (KC s.35-38)¹⁵

Müntehab-ı Şifa'da "evram ve subur yani şişler ve sivilciler" (MŞ 136a) şeklinde bir başlık vardır. Burada subur, sivilceler şeklinde karşılık bulunmaktadır. Nitekim Zafer Önler de "Subur : (A) Sivilceler, siğiller."¹⁶ şeklinde karşılık vermiştir.

Şanizade'de "fi'l-evrami'l-kaime mine'l-eczai's-seyyale (Vücudun akıcı kısımlarında meydana gelen meydana gelen şişlikler:) fi'l-huracat (Sıcak şişlikler) ve soğuk şişlikler (Dubeyle) olarak gruplandırılmıştır.¹⁷

Nefta : (Nifta) (C: Nefat) Çalışmaktan dolayı elde çıkan kabarcık. (CD) Nefat: Nefta'lar, bule'ler.

Maşera : Verem-i demevi. (Burhan-ı Katı', sah. 554) (hematome?)¹⁸

¹⁴ Türkan Saylan, Hekimler İçin Deri ve Zührevi Hastalıklar El Kitabı, İstanbul, 1989.

¹⁵ N.Kemal Kurt; a.g. t.

¹⁶ Zafer Önler; a.g.e.

¹⁷ N.Kemal Kurt; a.g. t.

¹⁸ Bedii N. Şehsuvaroğlu; "Şair ve Hekim Ahmedî (Hayatı ve Eserleri), ... C:16 S:4 (1954)

fi'l-kedm (Hematom) : “*bere ma'nasına inhimos ve kezalik seviclasyon ism-i latinileriyle beyne'l-etibba müte'arif olan ve frengide morterisör ta'bir olunan maraz dışaruda yırtık olmaksızın kanın ev'ie ve urukdan derinin altına boşanmasıdır ve anınsebebleri düşmek ve çarpmak ve kısılmak ve anif ü şiddetle gerilmek ve mükerrem oğulmak ve pek çok vakit sıkı bağlanup kalmak ve ifratla basilup ezilmek gibi şeylerdir ve anın iskorbüt ve azim şerm ü hicab ve şedid gazab ve sair bunlar gibi esbab-ı dahiliyeden olur*” (KC s.31)¹⁹

Hurracat : (A) Hurac'lar, apseler.²⁰ (BŞ) **Hurac** : (A) Çıban. (D) Bedenin çeşitli yerlerinde çıkan çıbanlar. (CD) *el-hurâcû* : Sivilce, çıban. (AT) Sıcak şişlikler (Huraç) ve soğuk şişlikler (Dubeyle).²¹ (NKK)

Tervihü'l-Ervah'dan *nefatat* ve *masera* tarifleri :

“*nedir nefta kabarcık iki dürlü / olur anla ki idesin ana doğru olur ikiye sebep cüşiş demdir / biri demevi biri mai hemdem*” (TE 348a)

verem ü maseradır adıyla ol / zuhuru yüzde alında olur bol dutar başı yüzü dahı temamet / sebebi galeyân-ı dem ana 'alامت (TE 348b)

SEBEPLER - ETYOLOJİ

Müntehab-ı Şifa'da *kırkınıcı bab*'da şişlerle ilgili şu bilgiler verilmektedir.

Evrâm (veremler) ve subur yani şişler ve sivilceler kandan, safradan, balgamdan ya da sevdadan olur.

“*evram ve subur yani şişler ve sivilciler kandan ve safradan ve balgamdan ya sevdadan olursa*” (MŞ 136a)

Veremlerin çoğunun maddesi mürekkep (karışık) olur, nadiren yalnız bir hılttan olur.

¹⁹ N.Kemal Kurt; a.g. t.

²⁰ Bedii N. Şehsuvaroğlu; a.g.m.

²¹ N.Kemal Kurt; a.g. t.

“ekser veremlerün maddesi mürekkeb olur nadir olur ki yalunuz bir hıltdan olur” (MŞ 136a)

Tuhfe-i Mubarizi'ye göre kandan olur.

“kandan olan şiş ana yunan dilince fleğmuni dirler türk dilince ısırgu dirler” (TM 24b-dayire)

Bir yara sonucu da şişi olabileceği *Yadigar*'da belirtilir.

“eger sebeb zahmdan olursa ...” (Y 170a)

“bilgil ki yıl dört fasıldur evvelki fasıl ki bahardur tabi'atı harı ratbdur i'tidal iledür anda kan çoğalır ahlat harekete gelür çibanlar ve şişler ve bogaz agrısı çok olur” (MŞ 2a)

“hurma ... giciyik ve uyuz eyler çibanlar getürür ıslahı sikencübiniledür” (MŞ 24a)

BELİRTİLER - ALAMETLER - SEMPTOMLAR

Kandan olan şişin belirtileri : Kızıl olur, çekilir, sancır, ıssı (sıcak) olur, ne zaman irinle dolarsa ağrısı ve harareti (sıcaklığı) artar, ne zaman yarılırsa harareti ve ağrısı sakin olur (azalır).

“kandan olursa alameti kızıl olmak ve çekilmek ve sancamak ve ıssı olmak kaçan tolmak istese irinile ağrısı ve harareti artar kaçan deşilse harareti ve ağrısı sakin olur” (MŞ 136a)

Safradan olan şişin belirtileri: Harareti (sıcaklığı) kavi (kuvvetli) olur, göyne göyne (yana yana) gelir, rengi sarusağı kızıl (sarımsı kırmızı) olur, parmakla basılınca kızıllığı (kırmızılıığı) gider.

“safradan olursa alameti harareti kavi olup göyne göyne gelmek rengi sarusağı kızıl olmak barmağıla basıcak kızıllığı gitmek” (MŞ 136a)

“ıssı şiş kızdurıcı ve yandurıcı ola ve katı acır ola ve ıssı ola ..” (Y 169b)

ÇEŞİTLERİ - TIPLERİ

Şiş ıssı tabir edilen cinsten olabilir.

“ıssı şiş kızdurıcı ve yandurıcı ola ve katı acır ola ve ıssı ola...” (Y 169b)

Şiş, katı olabilir.

“eger şiş katı olursa ...” (Y 169b)

“bir mücerreb ot vardur hanazir babında ve ğayrı şişlerde dübeyle gibi ve ğayrı şişler gibi kim salb (salya) olmuş ola hic bir merhem ile ve yaku ile bişmeye ve açılmaya ne kadar katı olursa (Y 170a-b)

Cerrahiyyetü'l-Haniyye'de çeşitli ırları yarıp çıkarmanın tarikasını bildirir başlıklı 2.Babın 45.Fasıl'ında ırların çeşitleri şöyle bildirilir.

Uırlar çok çeşitlidir. Tamamı enva-ı mualece babında bildirilmiştir. Ama hurrac ile sil'anın farkı bilinmelidir. Hurrac müşkildir. Harareti, humması, korkulu ağrıları olur. Fazla kaynayıp müteaffin olmadıkça yani irin olmadıkça humması ve harareti sakın olmaz. Sil'anın ise ağrısı, harareti ve humması yoktur, sıfaktan bir kesesi olur ve beden renginde olur. İlk önce nehud (nohut) miktarınca olup karpuzdan biraz büyük veya küçük olacak kadar büyür. Şahmi ve rutubet denilen iki çeşidi vardır. Rutubet çok çeşitli olur, enva-ı mualecede belirtilmiştir.

TEDAVİ

Kandan ve safradan olan veremlerin tedavisinde, kan galip ise kan almak, safradan ise safrayı ishal etmek, tabiatı telyin etmek (yumuşatmak), haftada iki gün birbiri ardınca kusturmaktır.

“ikisinün ilacı kan galib olursa kan almak ve safrayı ishal etmek ve tabiatı telyin etmek ve heftede iki gün biri bir ardınca kusmak” Veremlerin çoğunun maddesi mürekkep (karışık) olur, nadiren yalnız bir hılttan olur.” (MŞ 136a)

Eğer verem kol ve önkoldan başka yerlerde olursa, kan veremin olduğu yandan alınır.

“eger verem kollardan ve bazulardan gayri yerden olursa kanı verem olduğu yanadan alalar” (MŞ 136a)

Eğer kollarda (önkolda) ve bazularda (kolda) olursa muhalif cihetten (zıt taraftan) alınır.

“eger kollarda ya bazularda olursa muhalif cihetinden alalar” (MŞ 136a)

Burada pazı ve kol ayrı ayrı zikredilmiş olduğundan kol, önkol manasına alınırsa kol ve önkol anlamındadır. Bazu: (F) Kolun omuz ile dirsek arasındaki kısmı, pazı. (D) Kolun üst bölümündeki kas.²²

Şarab-ı unnab, şarab-ı nilüfer, şarab-ı verd-i tari, şarab-ı limun ve sikencübin gibi barid (soğuk) şerbetler (içecekler) içirilir ve unnab müzevveresi, isfenah müzevveresi, semüz otı müzevveresi gibi soğuk (soğuk) gıdalar yedirilir, tatlı nesnelere yedirilmez.

“barid şerbeler içüreler şarab-ı unnab ve şarab-ı nilüfer ve şarab-ı verd-i tari ve şarab-ı limun ve sikencübin gibi ve soğuk gıdalar yidüreler unnab müzevveresi ve mercimek müzevveresi ve isfenah müzevveesi ve semüz otı müzevveresi gibi ve tatlı nesnelere yidürmeyeler” (MŞ 136b)

Eğer madde (hılt) dimağdan (beyin) kulak arkasına, yürekten koltuk altlarına, ciğerden budlarda bez yerlerine (kasıklara) dökülmüş olursa gül yağı ile mumruga, yaş kişnic suyu, gül yağı, kasni suyu, it üzümü suyu, semiz otu suyu, lisanü'l-hamel suyu, sirke suyu gibi, o beliren maddeyi o organlardan uzaklaştıracak nesne vurulur.

“eger madde dimağdan kulak ardına ya yürekden koltuklar altına ya ciğerden budlarda bez yerlerine dökülmüş olursa ol belüricek maddeyi uzuvdan gerü men eder nesne uralar gül yağıyla mumruga ve yaş kişnic suyu ve gül yağı ve kasni suyu ve it üzümü suyu ve semüz otı suyu ve lisanü'l-hamel suyu ve sirke gibi” (MŞ 136b)

²² Zafer Önler; a.g.e.

Eğer madde (hilt) aza-i reiseden (baştaki organlardan) dökülmüş ise radi' (?) vurulmamalı, baş organları arınması için sayığı (sade yağ), kereyağı (tereyağı), kuyruk yağı gibi o maddeyi organlara geri çekecek nesnelere vurulmalıdır.

“eger madde aza-i reiseden dökülmüş olursa radi' urmamak gerek belki maddeyi uzva çeker nesne urmak gerek ki aza-i reise arına sayığı ve kere yağı ve kuyruk yağı gibi” (MŞ 136b)

Her iki durumda da madde tamamen organlara dökülmüş ve şiş tam olgunluğa erişmiş ise munzic (irin akıtıcı) nesnelere vurulur.

“iki kısımda dahı kaçan madde tamam uzva dökülmüş olsa şiş tamam gayetine erişe munzic nesnelere vuralar” (MŞ 136b)

Munzicat (Yaranın iltihabını yok edici, irinini akıtıcı ilâçlar.): Boy babunec (papatya), ikkilü'l-melik ve tohumu, kettan (keten) tohumu, çekirdeği çıkarılmış kızıl (kırmızı) üzüm ve incirin her birinden üçer dirhem dövüp kaynatılır, beş dirhem sayığı veya kuyruk yağı katıp vurulur (şişin üzerine uygulanırsa), deşilecek ise deşer (yarılmak suretiyle tedavisi uygunsa yarar, akıtır), dağılacak ise dağıtır (şişin dağılmak suretiyle yok olması uygun ise dağıtır).

“munzicat boy babunec ve ikkilü'l-melik ve tohmı ve kettan tohmı ve çekürdegi çıkmış kızıl üzüm ve encir her birinden üçer direm dögeler kaynadalar beş direm sayığı ya kuyruk yağı katup vuralar eger deşilecegise deşer tağılacağısa tağılur” (MŞ 136b)

Pişmiş soğan ve hamir (hamur) pişirir, hıyarşenber, bal ile tatlı badem yağı vurmakla da dağılacağı dağıtır, açılacağı açar.

“ve bişmiş soğan ve hamir dahı bişürür hıyarşenber balıla tatlu badam yağı urmak dahı tağıdacağı tağıdur açacağı açar” (MŞ 136b)

*Yadigar'*a göre ıssı şişin tedavisinde kan alınır ve hacamat ettirilir. Matbuh-ı helile ile yemişlerle veya sularla ishal ettirilir. Kurs-ı benefşe, kızıl sandal, ak sandal, it üzümü suyu, gül suyu, kaya koruğu suyu sürülür.

“ıssı şiş kızdurıcı ve yandurıcı ola ve katı acır ola ve ıssı ola 'ilacı kan alduralar ve hacamat itdürelere ve matbuh-ı helile ile ya yemişler ile ya sular ile ishal ideler ve kurs-ı benefşe vireler evvel kızıl sandal ve ak sandal ve قرفلی yumşak idüb it üzümü

suyıyla ezeler dürteler gülabilâ dahı ezseler revadur kaya koruğı suyun dürtmek eyüdüür sonra arpa unı yaş kişnic suyu ile dürteler” (Y 169b)

Şiş katı ise yaş kişnic dövülür gül yağı ile bağlanır.

“eger şiş katı olursa yaş kişnici dögeler gül yağıla üzerine bağlayalar eger

Kesici alet yarısından olan şişin tedavisinde kızıl sandal, zağferan ve yaş kişnic suyu sürülür.

“sebeb zahmdan olursa kızıl sandal ve za’feran beraberî yaş şnic suyuyla ezeler dürteler ve eger bir pare bokı (بویکی) şeklinde yazılmış) ıssı yağıla cerb idüb üzerine bağlayalar ağrısını gidere” (Y 169b)

“boy tohmı ... sovuk şişleri açar ..... ve ademün derin çirkin kokıdur ve anun yağı yüz rengin ün fesadın giderür” (MŞ 22a)

“simsim ... sevdadan olan şişlere müfiddür” (MŞ 22a)

“kene agacı başda şiş olsa yaku itseler şişin gidere” (MŞ 40b)

“şarab-ı ribas ... ve kızamugı ve giciyigi ve şişleri giderür” (MŞ 186b)

Akça ot (sultan otu) sütle veya yumurta sarısıyla karıştırılıp sürülür. Eğer deliği olan bir şiş ise akça ot yumurta sarısıyla yoğurup ince bir fitil gibi yapılır ve delikten içeri sokulursa cerahatını akıtır.

“ve bir mücerreb ot vardur hanazir babında ve ğayrı şişlerde dübeyle gibi ve ğayrı şişler gibi kim salb (salya) olmuş ola hic bir merhem ile ve yaku ile bişmeye ve açılmaya ne kadar katı olursa dögeler eleyeler balıla karışduralar bir niçe def’a uralar bişüre deşe ağrısını gidere ve merhem yerine bunı balıla dürteler onulda kurdı dahı var ise çıkara bir merheme dahı hacet olmaya bu ota türkçe akça ot dirler ve ba’zılar جلیجہ dirler ba’zılar sultan otı dirler ak ak uzun kökli olur sinir gibi berk ve muhkem olur lu’ablu olur kurıyıcak dögmesi çetin olur zahmetile dögilür ebem gömeci çiçegi gibi giçirek çiçegi olur yaprağı beş parmak yaprağı gibi olur budakları uzun olur adam boyunca çıkar kızıl bayırlu yirlerde olur ve düz yirlerde dahı biter ne kadar berk şiş

olursa bişürmekde ve deşmekde la nezirdür cümle 'ilacda bundan yegi yokdur amma tekrar tekrar itmek gerek elbete yumşadur deşer ba'zılar sūdile kaynadurlar dögdükden sonra ba'zılar yumurda sarusıyla bile karışdururlar yaku iderler ol dahı müfiddür ve bir yerde kim delük ola bu otı kurıdub dögeler eleyeler yumurda sarusıyla yoğuralar incecük fetil gibi düzeler ol delüğe sokalar ol yaranun içinden ve dairesinden ne kadar cerahat varise çeker akıdur salaha getürür bir merheme dahı hacet olmaz" (Y 170b)

Cerrahiyyetü'l-Haniyye'nin sonunda yer alan *mualece mabı*'ndan bazı tedavi örnekleri verelim.

Merhem-i zincifri: Katı şişleri, seretanı ve hanaziri pişirir. Mürdasend 5 dirhem, mum 10 dirhem, 'ilkü'l-butm 6 dirhem, zincifri 8 dirhem, sahk edilecek nesnelere zeyt ve şire-rugan ile sahk edilir. Yaz ise biraz gül yağı katılıp karıştırılır. Bazıları zincifri yerine silügün derler.

Merhem-i deyahılun: Azada olan katı şişlere, hanazire ve sil'aya faydalıdır. Boy tohumu, kettan tohumu, hubbazi tohumu, halibi tohumu veya kökü dövülüp ayrı ayrı ıslatılır 1 gün 1 gece bekletilir. Her birinin luabından bir buçuk ratl alınır. Yumuşak dövülmüş 1,5 ratl mürdaseng hall oluncaya kadar üçer ratl zeytinyağı ile kaynatılır, zeytin yağının rengi kararıncaya kadar. Sonra luabları ayrı ayrı her birinden azar kalıncaya kadar kaynatılır. Sonra bu luablar zeytin üzerine azar azar konular, mühür vurmaya kabil olacak kadar koyultulur.

Merhem-i havariyyun: (Merhem-i rüsül) (Deşliha) Katı şişlere, hanazire, nasura, ta'una, seretana fayda eder, cerahatları eritir, ölmüş etten ve çirkden yeni et bitirir. Ak mum ve çam sakızı 24 dirhem, cavşir, jengar, dane çadır, mürri safi 2 dirhem, uşak 7 dirhem, ziravend-i tavil ve günlük 3 dirhem, mukul-i ezrak 4 dirhem, mürdaseng 4,5 dirhem. Sahk edilecek edilir, eritilecek eritilir. Kışın 1,5 ratl, yazın 1 ratl zeytinyağı katılır.

Zamad: İssi şişleri alır, şiş oturuncaya kadar üç gün şişin üzerine vurulur. Pişmiş yumurta sarısı gül yağı ile hall edilip zamad yapılır. Mücerrebdır.

Yıkanmanın şişler üzerine olan etkisi.

Banyo yapmak bütün veremleri ve çıbanları pişirir (olgunlaştırır) ve yumuşatır. Veremi (şişi) olan kişi yemek yedikten sonra hareket ve cinsel ilişki yapmamalı ve hamama girmemelidir. Şiş uç verip işledikten (hareket ettikten, akmaya başladıktan) sonra müşhil içirilmemesi gereklidir.

“hammam dükeli veremleri ve çıbanları bişürür ve yumşadur veremi olan kişi taam yeyüp hareket ve cima eylememek ve hammama girmemek gerek ve şiş uc verüp işledükden sonra müşhil içmemek gerek” (MŞ 186b)

Yine banyo yapmak bedenın fazalatını (artıkları) tahlil eder (ayrıştırır) bu yüzden şişlere zarar verir.

“hammam bedenün fazalatın tahlil ider...şişe ve cirahata ... ziyan ider” (MŞ 6b)

Şişlerin cerrahi yöntemlerle tedavisi :

Aslında konu cerrahinin konusu olmakla birlikte yüzeysel şişlerin tedavisini buraya almayı uygun gördük.

Cerrahiyyetü'l-Haniyye'de şişleri delmegün ve yarmagun tarikasin bildirir başlıklı 2.Babın 40.Faşında Sabuncuoğlu, şişleri sınıflandırır.

Şişlerin enva'ı (çeşidi) çoktur ve mütefennindir. Şişlerindeşme ve yarması iki vech üzerinedir:

1-Veremin (şişin) gendü nefsinde (kendisinde) ve rutubet akmasındadır (içindeki mayi)

2-Bedende bulunduğu yere göreder. Baştaki şiş ma'idede olan şişe benzemez. Kalın ette olan da mafsallardakine benzemez. Her yerin bir türlü hali ve hükmü vardır. Kalın ette oluşan şiş nuzc ve kemal bulmadıkça (olgunlaşmadıkça)deşilmez.

Şişlerideşme ve yarma zamanı: Nuzc hasıl olmalı, humması (ateşi, sıcaklığı) gitmeli, ağrısı azalmalı, kırmızılığı ve sancısı kalmamalı, ucu sivrilmeli, nuzc alametleri tamamen belirmelidir.

Nasıl yarılmalı? Şiş etli yerde ise alt tarafından yarılmalı ki irin aşağıya aksın, ancak şakkı (kesiyi) bedenine teline (uzunlamasına) olmalıdır fefhem.

Şiş ellerde ve ayaklarda, 'azale, evtar veya 'asab üzerinde, düz yerlerde ve yerine göre bükülür yerlerde ise oraya elem (acı) erişmemesi için yarıılır.

Şiş etli yerde olup nuzc-ı tam bulursa irinin çoğalıp katılaşıp zahmetinin artmaması için deşilir.

Şişlerin bazısının bedenine arzına yarılması zaruret olur.

Şiş küçük ise bir yerden yarıılır, büyük ise birçok yerden veya büyüklüğüne göre şakkı (kesisi) büyük yarıılır.

-Bazı şişlerin derisi saksı gibi kalındır. Onların derisi oyulur, kesilir, dübeylede ve mahabide o yer ölür, bunlar üç bıçaklı şakk edilir.

-Bazı şişler bez yerindeki şişler gibi mersin yaprağı vaz'ında kesilir.

-Bazı şişler değirmi olarak yarıılır.

-Bazı şişler hilali yarıılır.

-Ucu olmayan yassı şişler aşağıya meyilli bir yerinden yarıılır.

-Büyük ve çok irin toplamış veremler deşildiğinde irini bir defada çıkarılmaz. Birazı çıkarıldıktan sonra kapatılır, ertesi gün açılıp biraz daha akıtılır. Bir kaç kere böyle yapılır.

'ale'l-husus ki (özellikle) hasta hamile kadın, küçük çocuk veya yaşlı ise. İrin bir defada akıtılırsa ruh-ı hayvani irini akarken çok tahlil bulur, hasta o anda ölür veya ölüm sınırına yaklaşır, key sakınılmalıdır.

Deşilen şiş küçük ve deliği bir ise kettan bizi veya eski panmuktan yapılan fetile (fıtıl) o deliğe sokulur. Fitillerin ucu birbirlerine ulaşmalıdır.

Verem yarıılır veya derisinden biraz kesilir, içine eski pamuk yahut didilmiş eski keten bezi doldurup kapatılır, üç gün sonra açıp merhem ile mu'alece edilir. Eğer işlerken kan boşanırsa soğuk su ve sirke ile ıslatılmış eski keten bezi kanayan yere bir çok kere vurulur. Bununla kan dinmezse aşağıdaki vafedilen zerurla mualece edilir. Kış ise bezi şarap ve zeyt yağında öldüp

üzerine vurulur; yaz ise veya veremin yeri etli ise şarap ve zeyt soğuk iken bezi ölüdüp vurulur. Bu işlem üç gün yapılır, sonra açılıp tarik-i ilaçla mualece (ilaçla tedavi) edilir.

Bu fasılda söylenen sözler kavl-i küllidir, her tür veremin ilacını fasıllar üzerine 'ale'l-infirad ve'l-i'tidad bildirevüz (bildireceğiz) inşa'allahu'l-azizü'l-müte'al

Yine *Cerrahiyyetü'l-Haniyye*'de *başda olan şişleri yarmanın tarikasını bildirir* başlıklı 2.Babın 41.Faslı'nda şu bilgiler verilmektedir.

Baş derisinde sıla' çeşidinden küçük şişler olur, ona sıfaklar müştemil olur, tavuk kursağı gibi kabı olur. Çok çeşitlidir: Bazısı Lahmi yani etdir, bazısı rutubettir, kara balçığa benzer, bazısının içi bulgura benzer, bazısının içi harireye benzer, bazısı mütehaccir olur ve sulb olur. Bunların tamamını yarmak veya çıkarmakta hatar (sakınca) yoktur, şiryan damarı kesilmemek şartı ile.

Tarik-i ameli (Yapılış yolu): Tabiplerin mides dedikleri alet ile şakk edilir (yarılır). [Aletin şekli 46. fasılda]

Eğer verem rutubete müştemil ise başın tuline şekildeki gibi yarılır. س (ye) harfinden ج (cim) harfine kadar. Rutubet akıp bitince, o veremin kesesi tamamen çıkarılır. Yerinde keseden hiçbir şey kalmamalıdır. Kalırsa verem yine avdet eder (geri döner, tekrarlar).Sonra cerahata (yaraya) merhem-i mısri veya yeşil merheme bulaştırılmış fitil sokulur, yoksa tuzlu su doldurulur. Ertesi güne kadar durur ve bu iş tekrar edilirse o keseden arta kalanları yok eder. Ondan sonra merhem ile ilaç edilirse Allahu te'alanın dilemesiyle iyileştirir.

Eğer verem katı ise haç şeklinde yarılır, sinnare vurulur, her bahşun [ucuna] kaldırılır, derisi yüzülür. Veremin sıfakı geriye birşey kalmadan çıkarılmaya çalışılır. Bu işlem esnasında şiryan kesilirse yukarıda anlatılan kan tutucu zerurlar ile kan durdurulur, ondan sonra bildirilen şu muvafık devalarla bi-'aynihi ilaç edilir. Eğer verem katı ise onu işlemek kanı ve rutubeti az olduğundan asan (kolaydır). Kitabın yazarı der ki: "Bazı kişilerin başında rutubetsiz veremler gördüm. Karınun başında bir verem görüp şakk etdim, taş gibi katı, iri, ak olduğunu gördüm. Cehd ettim sıyamadım, birinin başına onunla vursalar baş yarılırdı."

Çocukların başında ve kulak arkalarında olan veremler de şakk edilir. Ancak rutubeti asanlık ve amanlıkla akabilmesi için şakkı alt taraftan yapılmalıdır. Ondan sonra mu'alece edilir.

Cerrahiyyetü'l-Haniyye'de çeşitli urları yarıp çıkarmanın tarikasını bildirir başlıklı 2.Babın 45.Fasıl'ı ise şöyledir.

Urlar çok çeşitlidir. Tamamı enva-ı mualece babında bildirilmiştir. Ama hurrac ile sil'anın farkı bilinmelidir. Hurrac müşkildir. Harareti, humması, korkulu ağrıları olur. Fazla kaynayıp müteaffin olmadıkça yani irin olmadıkça humması ve harareti sakin olmaz. Sil'anın ise ağrısı, harareti ve humması yoktur, sıfaktan bir kesesi olur ve beden renginde olur. İlk önce nehud (nohut) miktarınca olup karpuzdan biraz büyük veya küçük olacak kadar büyür.

Şahmi ve rutubet denilen iki çeşidi vardır. Rutubet çok çeşitli olur, enva-ı mualecede belirtilmiştir. Sil'aya el işi ile mualece edilir. Önce mides denilen alet o veremin yumuşak yerine sançıp (batırılıp), arkun arkun burulur, alet deriden geçerse veremin dibine inecek kadar batırıp çıkarılır. Midese bulaşan nesne rutubet ise hangi levn gerekirse diğer veremlerde belirtilen şekilde yarılr. Bir nesne bulaşmazsa şahmidir, üzeri haç şeklinde yarılr, görülür ve her tarafına sinnare vurup arkunluk ile derisi soyulur, sil'anın sıfakı yani gılaflı (kılıfı) yırtılmadan çıkarılmaya çalışılır. Eğer kılıf yırtılırsa pare pare (parça parça) edilip, hiç birşey kalmayacak şekilde çıkarılır. Az veya çok parça kalırsa sil'a yine 'avdet eder (geri döner, tekrarlar).Eğer tamamen çıkarmak mümkün olmazsa cerahatin içine yiyici merhemler veya zerurlar doldurulur, üzerine issi veremleri sakin eden zamadlar vurulur, sonra bitirici devalarla mualece edilirse Allahu te'alanın dilemesiyle kurtulur. Sil'a büyükse kıranları bir yere getirip dikilir ve ilaç edilir. Eğer bu işlem esnasında şiryen veya evride kesilip kan akarsa çabucak cerahat sahk olmuş zacile doldurulup bağlanır, birkaçgün durur, cerahat müteaffin olup kanama kesilirse sil'anın geri kalanı kesesinden arıtılır bi-'avni'llahi te'ala.

YARA - KARHA - CERAHAT

Yara : ياره : Zahm زخم : Cerahat : جراحت : Karha : قرحة : Yara : ياره

DEYİMLER – İSTILAH - TERMİNOLOJİ

Karha : (A) (C. Kuruh) Yara, ceriha, ülser. (D) (CD) [Devellioğlu'na göre aslı “kurha” olduğu halde “karha” şeklinde yaygındır.] Nuran Yıldırım da aslının “kurha” olduğunu söyler, “yara, ülser, vücudun dış örtüsünde mukozada veya organların dış yüzeylerinde açık bir doku yarığı.” şeklinde açıklamada bulunur.¹

Edviye-i Müfrede'nin sonunda yer alan *fasl-ı fi zikr-i esma-i emraz-ı bir ıstılah-ı luğat* başlıklı Arapça, Farsça ve Türkçe karşılıklarının verildiği lugatçede şu şekilde verilmektedir :

(A) *el-karhatü* القرحة (F) *riş* ريش (T) *baş* باش

Konumuzla alakalı kelimelerin lugatlardaki karşılıklarına bir göz atalım.

el-kurhu : Yara, uyuz. (AT) *el-kurhatü* (c. *Kurhün* ve *kurûhün*): Cerahatlenmiş çıban ve sivilce. (AT) *Karîh* : Yaralı; çıbanlı. (D) *el-karîhu* (c. *Karhâ*) : Yaralı. (AT) *karha* : yara; *karha-i âkile* : etrafa yayılıb gitdikçe *tevsi' iden yara*; *karha-i rediye* : iltiyamı zor bir nev' kötü yara. (KT) *İltiyam*: (A) yara kapanma, onulma. (bkz. İndimal) (D) *kapanub onulma* : *yarası iltiyam buldı*. (KT) *Karh* : Yaralama, yaralanma; Vücutta çıkan çıban. *Karha-i redîe* : Güç iyileşen kötü yara. *Karha-i âkile* : Etrafını yiyip, gittikçe genişleyen yara. (D) (bkz. Yinürbaş)

Kanunü'l-Cerrahin adlı eserinin *fi'l-kuruha* başlıklı bölümünde Şanizâde'ye göre yaraların içeriden olanına karha deniliyordu. “Her bir yara (karha) ya salim ya da rediyedir (kötüdür). Karha-i salime, etlerin rengi gülgün, etrafı düz ve irini rahatsızlık vermeyecek şekilde olandır. Ancak bu şekil yara kronikleşmeye işarettir. Kötü kuruhun onları oluşturan akıntının akmasına (göz vermesine) göre ve hasta organın özelliğine göre ve cereyan eden irinin vasfı gereğince çeşit çeşit tipleri vardır. Fistülleşmiş olanları, mağara şeklini almış olanları, kefeli gözlü durum almış olanları, iskorbütleri,

¹ Nuran Yıldırım; XV. Yüzyıla Ait Türkçe Bir Cerrahname, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1983. s: 127.

hanazirleri, frengileri ve saratanileri vardır. Yüzde oluşan şekli lafmesni ismiyle adlandırılır ve memelerde olanlarına saratan-ı sedy derler. Bezlerde olanına sıracı manasına hanazir derler. Bacaklarda olanına sila manasına efrenc-i lube derler.” (KC s.111) *fi'l-kuruhi'n-nasuriyye* (Müzmin karhalar) : “Kuruh-ı nasuriyye kenarları yüksek ve katı, kalın, kıvrık, kuru olan müzmin yaralardır. Onlar derinlikleri ve etlerin intizamsız ve düzensizlikleri ve katılığının derecesi ve olduğu yerin özelliklerine göre ayrılırlar. Mesela salabet-i zahiride olana karha-i hazfiyye derler ve içerisi eğri büğrü olana nasur-ı mu'avvec derler ki nasur-ı kehfî (mağara) bunun ağzı dar olanıdır. Ağzı dar, içi mahzen gibi geniş olan doğru nasura mahfî (gizli) derler.” (KC s.111-112)²

Riş : (F) Yara; yaralı; sakal; tüy, kıl; telek. (D)

Ceriha : جرحه (A) Yara. (D) (MD) *yara ma'nasına lisanımızda kullanılıb, mecruh ma'nasıyla cerihadâr dahî diniliyorsa da 'arabide yaraya cimek zımıyla "cerh" ve "karha" dinilüb, "ceriha" lüğatı aslen mesmu' degildir.* (KT) Yara, çürüklük. (CD) *el-cürhu* : (c. Cürûh, cirâh) Yara. (AT) **Cerh** : (A) Yaralama, yaranma; çürütme. (D)

fi inhilali'l-ferd ma'ni bihi teferruka'l-ittisal fi'l-a'zai'r-rihve (Yumuşak dokularda arka arkaya gelen yarılma ve ayrılmalar) (Yaralanmalar) : Yumuşak dokularda meydana gelen ayrılmalar taze ise ve harici bir sebepten olmuş ise ona yara manasına 'cerha' ismi verilir. Eğer yarılmaeski ise yahut tekkülden (yenme) veya bazı dahili sebeplerden olmuş ise onaeski yaramanasına 'karha' ismi verilir. (KC s.99)³

Zahm : (A) Yara, ceriha. (D) (CD) Her ne kadar lugatlarda zahm için yara, ceriha karşılıkları veriliyorsa da *Müntehab-ı Şifa*'da kılıç ve bıçak yaraları için zahm tabiri kullanıldığı için zahmın karşılığını kesi şeklinde düşünebiliriz.

"kılıç ve bıçak zahmına vursalar onulda" (MŞ 143b)

Yine *Müntehab-ı Şifa*'da başka bir yerde kılıç yarası tabiri kullanılmaktadır.

"kılıç yarasından kan gelse ve dutılmasa bu zerudı ekeler fi'l-hal duta" (MŞ 142b)

² N.Kemal Kurt; *Şanizade Mehmed Ataullah Efendi'nin Kamunü'l-Cerrahin Adlı Kitabının İncelenmesi*, Doktora Tezi, İstanbul, 1999.

³ N.Kemal Kurt; a.g.e.

Cerahat (yara) tipleri :

Cerrahiyyetü'l-Haniyye'de "enva'ı cirahatlerün 'ilaclarınınun tarikasin bildürür" (CH 126a) başlıklı ikinci babın seksen dördüncü faslı'nda çeşitli cerahat tiplerinin tedavilerinden bahsedilmektedir.

"eger cirahate verem-i har ya'ni issi şiş hadis olsa ..." (CH 126b)

"eger cirahat şişden imin ise ..." (CH 126b)

"eger hava tokunup cirahat mütegayyir olmuş olursa ..." (CH 127a)

"eger cirahatün gemügi açılrsa derisi kopsa salınsa azacuk tutarı kalsa anı kesesin ..." (CH 127a)

"eger cirahatün derisi müte'affin olsa ya'ni çürüse gemüğe yapışsa ol müte'affin olan deriyi kesesin ..." (CH 127a)

"eger bu cirahatlerde şiryen kesilse kan aksa ..." (CH 127a)

"eger cirahat giccük ve basit ya'ni bir olsa anun 'ilacı sehldür ve asandur ..." (CH 127a)

"eger cirahat büyük olursa dikesin ..." (CH 128a)

"eger cirahat ğayir ya'ni derin olursa ve aşāğasında kovuk yir olsa ol kovuk yirde irin dirilse ol irin cem' olan yirün altından yarasın ..." (CH 128a)

TEDAVİ

Aslında cilt hastalıklarından çok cerrahiye ilgilendirmekle birlikte vücudun dışında olan yaralar için uygulanan tedavileri buraya almamızın uygun olacağını düşündük.

Müntehab-ı Şifa'da bildirilen tedavide eski ve yeni yaralar için önce ters taraftan fasd veya hacamat edilir. Ancak çok kan alınmalıdır. Tabiatı şaf (fitil, suppozituar) ile, hukne ile, hıyarşenber ile, ravend-i çini, kasni suyu, tatlı badem yağı ve şeker ile içip telyin edilir (yumuşatılır).

"eski ve taze cirahatların 'ilacı evvel muhalif cihetden fasd itmek ya hacamat itmekdür meger ki kan çok çıkmış ola ve tabi'atı şafıla ve hukneyile ve hıyarşenberle ve ravend-i çini

ve kasni suyu ve tatlu badam yağı ve şekerile içüp telyin itmekdür” (MŞ 142a)

Taze yaralarda huşk-bend edilir (sargı sarılır).

“cirahat taze olup huşk-bend eylemek yararısı huşk-bend ideler” (MŞ 142a)

Ağrıyan veya şişen yere gül yağı ve mersin yağı dürtülür. (friksiyon?)

“ağrıyan yire ya şişen yire gül yağı ve mersin yağı dürteler” (MŞ 142a)

Zerud-ı çihardaru eski başları (yaraları) ve fasid olmuş (bozulmuş) cerahatları onaran bir zeruddur. Sabr-ı uskuturi ve anzarut otlarının her birinden bir cüz (kısım) ile günlük otundan iki cüz alıp bunlar yumuşak dövülür ve harirden (ipekten) elenir. Hacet vaktinde (gerektiğinde) o cerahatın (yaranın) üzerine ekilir.

“zerud-ı çihardaru bir zeruddur ki eski başları ve fasid olmuş cirahatları onarur otları sabr-ı uskuturi ve anzarut her birinden bir cüz` ve günlük iki cüz` bunları yumşak dögeler ve harirden eleyeler ve hacet vaktında ol cirahatun üzerine ekeler” (MŞ 142a)

Zerud'un bir türü daha vardır, bunun hakkında Hekim Ishak şöyle demiştir : " Kılıç yarısından gelen kan durdurulamazsa bu zerud ekilirse hemen tutar." Bu zerudun otları olan zak, kalandar, gül-i bemuhr, efşure-i lihyetü't-teys, mastaki, akakiya, mürr ve günlük'ün her birinden alıp birlikte yumuşak dövülür, elenir ve hacet vaktinde (gerektiğinde) kullanılır.

“bir dürlü zerud dahı Hekim Ishak eydür kaçan ki kılıç yarısından kan gelse ve dutılmasa bu zerudı ekeler fi'l-hal duta otları zak ve kalandar ve gül-i bemuhr ve efşure-i lihyetü't-teys ve mastaki ve akakiya ve mürr ve günlük her birinden beraber alalar yumşak dögeler ve eleyeler hacet vaktında isti`mal ideler” (MŞ 142b)

Müntehab-ı Şifa'da yeni ve düzgün kenarlı olan her cirahatın (kesi) kolay tedavi edileceği bildirilerek, bugün de kullandığımız yöntemle “yaranın iki dudağı birleştirilir ve içine her hangi bir şey girmesi engellenir ve sarılır” şeklinde çok güzel ifade edilir.

“her cirahat ki taze ve togru ola ol yigrekdür ki iki dudağın bile bir yire getüre ve komaya ki içine nesne düşe ve huşk-bend eyleye” (MŞ 142b)

Kenarları düz değilse, bugün debritman tabir edilen usule benzer bir şekilde yara şerha edilip (kesilip), hastalıkları tedavi eden otlar diye tanımladığı, zerud-ı nafi, isfidac ve mürdeseng'den birer cüz ile kurşun boku ve mürr'den yarımşar cüz alıp dövülerek yaraya uygulanması tavsiye edilir.

“eger cirahat düz olmaya yara şerha eyleye andan ‘ilac eyleye ‘illetleri bitüren otlarıla zerud-ı nafi’ isfidac ve mürdeseng birer cüz’ kurşun boku ve mürr buçuğar cüz’ü bunları dögeler ve isti‘mal ideler” (MŞ 142b)

Eğer yara başta olup düşme durumu varsa ziravend-i müdahreci süci (şarap) içinde pişirilip kurutulduktan sonra dövülerek elenir ve tatbik edilir. Kuru hamur da dövülür ve elenir.

“ve eger cirahat başda olursa ki düşmek vaki’ olsa ziravend-i müdahreci süci içinde bişüreler ve gine kurudalar ve dögeler ve eleyeler uralar nafi’ ola” “ve kuru hamir ki dögülmiş ve elenmiş ola” (MŞ 142b)

Kanamayı durduran bir zerud tarifi : Epeyce sabır ve günlük uvağı onların yarısı kadar anzarut ve iki kardeş kanı dövülüp kullanılır.

“zerud ki kanı dutar bir de hayli sabır ve günlük uvağı her birinden beraber anzarut ve iki kardeş kanı anlarun yarsı kadar dögeler isti‘mal ideler” (MŞ 142b)

Yara tedavisi için, yarım dirhem anzurut, yarım deng sarı zac, bir deng iki kardeş kanı, yarımşar dirhem ekşi nar kabı (kabuğu) ile mazı kullanılır.

“yara onulmağičün anzurutu buçuk dirhem saru zacıla buçuk deng iki kardeş kanı bir deng ekşi nar kabı mazu buçuğar direm” (MŞ 143a)

Yaralıların içtikleri ve yedikleri şeylerle ilgili tavsiyeler :

Şerbetlerden şarab-ı verd-i tari, şarab-ı tuffah, şarab-ı asl-ı hinduba, cüllab (gülsuyu) ve lisanü's-sevr suyu ile içirilir, it üzümü suyu şeker ile içilir ve lisanü'l-hamel suyu şeker ile içirilir.

“şerbetlerden şarab-ı verd-i tari ve şarab-ı tuffah ve şarabı asl-ı hinduba ve cüllab ve lisanü's-sevr suyıyla içeler ve it üzümü suyun şekerile içeler ve lisanü'l-hamel suyun şekerile içeler” (MŞ 142a)

Gıdalardan maş müzevveresi ve nim-birşit (yarı pişmiş) yumurta sarısı yedirilir. Eğer kuvveti zayıf olursa ferruc ile maş şorvası (çorbası) içirilir. Dört gün geçmeden et yedirilmez ve asla hamr (alkollü içecek) içirilmez.

“gıdalardan maş müzevveresi ve nim-birşit yumurda sarusını yiyecekler eğer kuvveti za'if olursa ferrucila maş şorvasını içeler dört gün giçmeyince et yimeyeller asla hamr içmeyeller” (MŞ 142a)

Yaraların tedavisinde kullanılan müfred (tek) ilaçlar:

Sarı zac : Yaradan akan kan durmazsa sarı zac ekilir, hemen kanamayı durdurur.

“eğer yaradan kan aksa turmasa saru zacı ekeler heman turğura” (MŞ 143a)

Sığır kanı : Kanaması durmayan başa (yaraya) sığır kanı sürülürse kanamasını durdurur.

“eğer sığır kanın kanı turmaz başa vursalar kanın dindüre” (MŞ 143a)

Lisanü'l-hamel: Kanaması durmayan cerahat (yara) üzerine uygulanırsa kanamayı keser.

“lisanü'l-hamel şol cirahat ki kanı turmaz anun üzerine vursalar kanın duta” (MŞ 143a)

İsfidaç: Rufes Hekim der ki: O ikinci derecede soğuk ve kurudur. Endamların (vücudun) başına (yarasına), bertine (beresine) ve cerahatına faydalıdır. Dikkat edilirse burada baş, bert ve cerahat ayrı ayrı zikredilmiştir.

“isfidaç Rufes-i Hekim eydür ol sovukdur kurudur ikinci derecede endamların başına bertine cirahatına nafi'dür” (MŞ 143b-144a)

Sifal yani saksı: Ebu Cüheyir der ki: Saksının tamamı soğuk ve kurudur. Sirke ile ezilerek uyuz veya cerahat üzerine vurulursa fayda eder.

“sifal ya`ni saksı Ebu Cüheyir eydür dükeli saksı sovuktur kurudur eger sirkeyile anı ezeler ve uyuz üzerine ya cirahat üzerine uralar fayide ide” (MŞ 144a)

Zincifre : Soğuk ve kurudur. Tenden kan akmasını tutar. Merheme karıştırıp cerahlara vurulursa çok faydalı olur.

“zincifre sovuktur kurudur tenden kan akmağı dutar ve eger merheme karışdurup cirahlara vursalar katı nafi` ola” (MŞ 144a)

Şeb-i yemani : Muhammed bin Zekeriya der ki: İkinci derecede ıssı (sıcak) ve kurudur. Kanı durmayan cerahat (yara) üzerine ekilirse kanı durdurur. Dövülerek diş diplerine dürtülürse (sürülürse) diş dibinin etlerini sıkılaştırır.

“şeb-i yemani Muhammed bin Zekeriya eydür ikinci derecede ıssıdur kurudur kanı durmaz cirahat üzerine ekseler kanı dutar ve diş dibinün etin katı ider çün ki anı dögeler ve dişler diblerine dürteler” (MŞ 144a)

Kılıç ve bıçak gibi kesici aletlerle olan yaraların tedavisi :

Fa'ü'l-ma : Bu ot su üstünde olur, kökü olmaz, uşacuk (küçük) olup birbirine yapışır. Dövülerek kılıç ve bıçak zahmına (yarasına) vurulursa onuldur (iyileştirir).

“fa'ü'l-ma` bu ot su üstinde olur köki olmaz uşacuk olur biri birine yapışur anı dögüp kılıç ve bıçak zahmına vursalar onulda” (MŞ 143b)

Tavşan turpu : Kanı durmayan zahm (kesi) üzerine ekilirse kurutur (durdurur).

“tavşan turpı kanı durmaz zahm üzerine ekseler kuruda” (MŞ 143b)

Baldırı kara : Mutedildir. Yavuz (çok kötü) cirahatlara (yaralara) ve zahmlara (kesilere) yakı edilirse iyileştirir. Ayrıca hanazir başını iyileştirir. Sağlam dokuya çok zarar vereceği bildirilir ve zararın giderilmesinin sakız ile olacağı belirtilir.

“baldırı kara mu'tedildür anı yavuz cirahatlara ve zahımlara yaku eyleseler onuldur ve ol hanazir başın onuldur ve çok ziyanı var islahı sakızıludur” (MŞ 143b)

Teke sakalı : Soğuk ve kurudur. Tohumu bıçak ve kılıç kesilerine bile yarar. Hatta sinir kesilerinde bile (muhtemelen tam olmayan sinir kesileri için) faydalı olacağı belirtilir.

“teke sakalı sovukdur kurudur anun tohmı bıçak ve kılıç zahmlarına dahı yarar eger sinir dahı kesilmiş olursa bitürür” (MŞ 143b)

Zernih : Endamların (bedenin, uzuvların) yaş (sulu) irinli zahmına (kesilerine) ayda eder. Eğer dövülerek zahm (kesi) üzerine ekilirse fazlalık biten eti giderir. Birikmiş kan (hematom) çıkmış eti iyileştirir. Yenir baş ve kellik hastalığına da faydalıdır.

“zernih endamlar zahmına ki yaşdur irinlenür fayide ider eger dögüp zahmı üzerine ekseler artuk biten eti giderür ve birikmiş kan çıkmış eti salaha getürür ve yinür baş rencine ve sa'fa rencine yarar” (MŞ 143b)

Sirke : Soğuk ve kurudur. Bir parça bez sirke ile ıslatılıp yara üzerine vurulursa şişmesini önler.

“sirke sovukdur kurudur eger bir pare bezi sirkeye ısladup zahma vursalar şişmekden saklaya” (MŞ 143b)

Çam sakızı : sıcak ve kurudur. Zahm (yara) üzerinde fazladan oluşan etin üzerine ekilirse yok eder.

“çam sakızı ıssıdur kurudur şol eti ki zahm üstine artuk bite anı ekicek ol eti yir giderür” (MŞ 143b)

Bellut (Pelit) ağacı külü : Suda ıslatılan kül bir gün durur, dibe çöken katı kısmı dökülür, kalan suya yine kül konur, bu şekilde birkaç kez tekrarlanır, sonunda kalan su kaynatılır, koyulaşınca tuz (veya toz) haline getirilip yaralara sürülür.

“ve ba‘zı kimesneler bellut ağacının külinden tuz (toz) çıkarurlar şol tarikıla kim bellut külini suda ısladalar bir gün turur suyu üzerine gelür hiltı dibine çöker suyun alurlar hiltın yabana dökerler ol suya yine kül koyarlar bi-‘aynihi onun suyun dahı alur bir niçe def‘a böyle iderler ahir ol safi suyu kaynadalar şol kadar kim koyulur büre gibi toz olur ol tozu (tuzu) eski yaralara ve hanazire ekeler tamam onuldur hoş ider amma şöyle acıdur kim vasfa gelmez zinhar oğlancuklara ve za‘if kimesnelere itmeyeler mütehammil olmaz helak olur kavi mizac kimesnelere ideler” (Y 172b)

Cerrahiyyetü’l-Haniyye’de bildirilen cerahatlara etkili bazı terkipler :

Merhem-i ebyaz: (Ak merhem) İssi cerahatları soğutur, et bitirir. Ak mum, kalay isfidacı her birinden 2dirhem, gül yağı 4 dirhem. Mum ile gülyacağı eritilir, havanda isfidaç ile sahk edilir, merhem haline gelir. Harareti fazla ise biraz kafur katılır. Ateş yanığı, bağırsak cerahati veya ağulu canavar ısırığı için ise bir dirhem mürdaseng, beş dirhem kalay ağını mum ve gül yağı ile eritip kalan otlar katılır, üzerine iki yumurta akı konur, hall edilip merhem yapılır. Altı ay kuvveti geçmez fefhem.

Merhem-i baselikon: Et bitirir, sinirli uzuvların hararetsiz cerahatine çok uygundur. Çam sakızı, zift, mum her birinden 30 dirhem, dane çadır 4 dirhem, tamamı gerektiği kadar zeytin yağı ile eritlip merhem olur.

Merhemü’l-hall: (Sirke merhemi) Et bitirir, sivilceleri, başı bartı, issi cerahatları iyileştirir. Mürdaseng 12 dirhem yumuşak dövülür, üzerine 48 dirhem zeytin yağı ve 48 dirhem eyü (iyi) sirke konup havanda vurarak mmerhem yapılır. Tecfifi yani tiz onul artuk olması için 2 dirhem zerde-çuba katılır.

Merhemü’z-zincar: (Jengar merhemi) Eski cerahatları kurutur, çürük etlerini yer, cerahatı arıtır, iyileştirir. 2 dirhem jengar, 5'er dirhem mastaki ve çam sakızı, 1 dirhem anzerut. Jengar sahk edilir, diğerleri eritilir, dövülmüş jengar onların üzerine dökülüp karıştırılarak havanda vurulur, merhem edilir.

Merhem-i nura: Yenir başa, ateş yanığına faydalı, issi cerahatler dahil tüm karhaları kurutur. Tiz kireç keten bezinden bir keseye konup su içinde ovulur, tortusu kesede kalıp yumuşağı suya çıkar. Kireç suyun dibine çökünce suyu dökülür, 7 kere su koyup yine dövüp suyu dökülür. sonra zeytin yağı ile karıştırılıp merhem yapılır. Yaz ise zeytin yağı yerine gül yağı konur.

Merhem-i havariyyun: (Merhem-i rüsül) (Deşliha) Katı şişlere, hanazire, nasura, ta'una, seretana fayda eder, cerahatları eritir, ölmüş etten ve çirkden yeni et bitirir. Ak mum ve çam sakızı 24 dirhem, cavşir, jengar, dane çadır, mürri safi 2 dirhem, uşak 7 dirhem, ziravend-i tavil ve günlük 3 dirhem, mukl-i ezrak 4 dirhem, mürdaseng 4,5 dirhem. Sakh edilecek edilir, eritilecek eritilir. KIşın 1,5 ratl, yazın 1 ratl zeytinyağı katılır.

Merhem-i ahmer: (Kızıl merhem) (Merhem-i Rumi) Tüm cerahatlara çok faydalıdır. Süciden dönmüş sirke ve zeytin yağı 2 ratl, mürdaseng bir ratl, [mürdaseng bir ratl ve rub` ratıl dahı] ratıl yüz otuz dirhemdir. Rasuht 10 dirhem, jengar 8 dirhem. Sirke ile zeytin yağı, sirke mahvolup zeytinyağı tek kalıncaya kadar kaynatılır. Diğer edviyeler dövülüp elenerek o zeytin yağına katılıp koyu olup kızarıncaya kadar tekrar kaynatılır.

Merhem-i rasas: (Kurşun merhemi) Cerahatın etini bitirir ve karhaları kurutur. Kurşun gügürd (kükürt) ile göyündürülür. Rasuht, kal'ay agı, günlük, mürdaseng, mürri, iklimiya, uşak, cavşir ve mastaki 2 dirhem, sığır böğregi yağı, çam sakızı, 'ilkü'l-butm, mersin yağı ve ak mum 18 dirhem, zincifr ve samg-ı arabi 4 dirhem. Eritilecekler yağda eritilir, ıslatılacaklar sirke ile ıslatılır. Bir yere toplayıp havan içinde karıştırılarak merhem yapılır.

Merhem-i sabr: Tüm `asr cerahatları bitirir, mücerrebdır. Sabr, uşak, mastaki, ak mum, anzerut, çar-hut, günlük, çam sakızı ve zift hacet miktarı (gerektiğince) zeytin yağında eritilip merhem edilir.

Merhem-i ruba`i: Kitabın içinde cerahat mualecesinde zikredildi. Revak çam sakızı, zift, kir, böğrek yağından birer cüz yeterince zeytin yağında kaynatılarak merhem edilir.

Merhem-i hirun: Dağ vurulan veya deva-yı hadde konulan cerahatların mihını koparır, cerahatları irinlendirir. Ekşi buğday unu hamuru, omurga iliği, yumurta sarısı ve renk verecek kadar za`feran karıştırılıp merhem edilir.

Zamad: Cerahatın ağrısını dindirir ve havasını def eder Allahu taalanın dilemesiyle. Baş soğan bıçakla çırpılıp sarı sığır yağıyla soğan pişinceye kadar kavrulur, sonra biraz suyu varıcak, biraz gül yağı, biraz yumurta sarısı karıştırıp eski pamuğa dürtüp isti`mal edilir.

Zamad: Cerahatın havasını alır. Katran su ile yedi kere onat yıkanır, yumurta sarısı ile karıştırılır.

Zerur: Eski cerahatleri iyileştirir. Kurumuş eski hamur, kavrulmuş sarı helile çekirdeği, ziravend-i taviil, eysere, mazu, pişmiş şab, zac, günlük unu, çam sakızı, demü'l-ahaveyn, mersin yaprağı, zirriverd, cülmar hepsi birlikte dövülüp elenir, her bar ılık su ile yıkanır, cerahatin üzerine ekilir.

İbnŞerif'in Yadigar'ından cerahatlarda kullanılan bazı terkip örnekleri :

"matbuh-ı mamiran-ı çini cerahatler içün ve uyuz içün ve çibanlar içün müfiddür" (Y 50b)

"eyaric luğaziya bu bir mübarek terkibdür ve bunun menfaatı çokdur ... cerahatlara ... ve başda olan eski cerahatlara ve bahaka ve barasa ve demregüye ve ... didükleri 'illete ve cüzama ve hanazire ve cem 'i sovuk veremlere ve seretana fayide ide" (Y 55a)

"cevariş-i calinus ... ve bedende olan yaramaz cerahatlere faide ider ve bahaka faide ider" (Y 85b-86a)

Müntehab-ı Şifa'dan ilginç bir tedavi örneği: Eğer cerahatlı kişiye kurt dişi takılırsa zahmetini (rahatsızlığını) giderir. Ayrıca çocuklara takılırsa divden (dev) ve periden zarar görmez.

"eger cirahatlu kişiye kurt dişin daksalar zahmetin gidere ve hem oğlana daksalar divden periden ziyan olmaya" (MŞ 143a)

SONUÇ

İncelediğimiz XIV. ve XV. yüzyıllarda telif ve tercüme edilmiş olan Türkçe tıp yazmalarında, geçmiş dönemlerden gelen bilgileri aynen muhafaza etmekle birlikte, bir çoğu kendi tecrübe ve görgülerini de bu eserlerde aktarmaktadırlar. Bu eserlerde en çok geçen kelimenin *mücerrebdür* veya *mücerrebimdür* şeklinde olması, hatta *Mücerreb-nâme* isimli bir eserin bulunması bu iddiamızı desteklemektedir. Ayrıca *denenmişdür*, *sınanmışdur*, *muafıkdur* gibi kelimelere de sıkça rastlamaktayız. Hatta klasik kitaplardaki bazı bilgiler için, kendi gözlemleriyle uyuşmadığını ve doğrusunun başka şekilde olması gerektiğini bildirerek o döneme göre oldukça bilimsel sayılabilecek deney, gözlem ve genelleştirmeler de yapmışlardır.

Faydalandıkları kaynakları açıklamaktan çekinmemişler, aksine İslam öncesi olsun, İslam dönemi olsun faydalandıkları klasik eserleri belirtmeye özen göstermişlerdir. Eserler, o günkü tıp anlayışına uygun olarak, hıtlar teorisine göre kaleme alınmış olup, hastalıkların sebepleri ve devaların özellikleri bu sisteme göre anlatılmaktadır.

Her ne kadar Türkçe'den başka dil bilmeyen Bey'ler için yazılmaya başlandığı iddia edilse de (ki Fatih gibi bir çok dili bilen bir padişaha ithaf edilen Türkçe eserler oldukça fazladır) bu eserlerin Türkçe yazılmış olmaları, daha sonraki dönemlerde Türkçe eserlerin daha da çok yazılmasına yol açmıştır.

Ancak ilk eserler oldukça arı bir Türkçe ile kaleme alınmış olmasına rağmen, gittikçe bu özellik azalmış ve daha sonraki dönemlerde (XVIII-XIX) artık sadece ek ve bağlaçları Türkçe olup kalan kelimeler Arapça ve Farsça olan eserler ortaya çıkmıştır.

Bu ilk eserlerde dikkatimizi çeken en önemli hususlardan birinin, hastalık ve deva isimlerinde, Arapça ve Farsça kelimelerin yerine konacak Türkçe karşılıklarda bir karmaşa yaşanmış olduğudur. Örneğin çiçek için cüderi ve çiçek, kızamık için hasbe ve kızamık gibi iki şekilde kullanılmış, aynı zamanda çiçek ve kızamık kelimeleri yakın ancak başka başka anlamlarda da kullanılmıştır. Çiçek, papüler döküntülü tüm hastalıklar, kızamık ise maküler döküntülü tüm hastalıklar için genel anlamda da kullanılmıştır.

Ayrıca hastalık ve deva isimlerinde Türkçe isimler ile birlikte Arapça veya Farsça karşılıkları, bazen her ikisi de verilmiştir. Deva isimlerinde Dioskorid (Dioscorides)'den gelen Yunanca isimlere de zaman zaman yer verildiğini görmekteyiz.

Eserler arasında oldukça benzer ifadelerle karşılaşılmıştır. Bu durum, yazarların ya aynı kaynaklardan istifade ile eserlerini kaleme aldıklarını ya da birinin diğerinden alıntı yapmış olabileceğini düşündürmektedir. Yaklaşık aynı zamanlarda yazılmış olan İshak b.Murad'ın *Edviye-i Müfrede*'si ile Hacı Paşa'nın *Müntehab-ı Şifa*'sı arasında oldukça fazla benzerliklerin olması dikkatimizi çekmiş ve bu konu VI. Türk Tıp Tarihi Kongresi'nde bir bildiri ile sunulmuştur.

Bazı kaynaklarda Hacı Paşa'nın Müntehab-ı Şifa'sı olarak belirtilen Süleymaniye Hamidiye 1041'deki Yadigar isimli eserin derkenarında (1041/4) Müntehab-ı Şifa adıyla kayıtlı bulunan eserin aslında İshak b.Murad'ın *Edviye-i Müfrede*'sinin eksik bir kopyası olduğunu tarafımızdan tesbit edilmiş olup, bu durum V. Türk Eczacılık Tarihi Kongresinde bir bildiri ile ilim aleminin dikkatlerine sunulmuştur.

Çalışmalarımız esnasında fark ettiğimiz bir husus, bu dönemle ilgili lugat bulmaktaki zorluktur. Her ne kadar *Tarama Sözlüğü* varsa da, dönemin tıbbi eserleri yeniden taranarak müstakil bir sözlük hazırlanması gerektiğini düşünmekteyiz.

Ayrıca bu eserlerle ilgili yapılan çalışmaların yayınlanması, yeni çalışmalar yapacakların kolay istifade edebilmeleri açısından önemlidir. Yüksek Lisans ve doktora tezi olarak transkripsiyonu yapılmış olan bazı eserlere ulaşmakta yaşadığımız güçlük, bu çalışmaların kitap olamıyorsa da mutlaka dergilerimizde yayınlanması gerektiği kanaatini uyandırmıştır.

Sonuç olarak Ekmeleddin İhsanoğlu'nun vardığı şu hükme aynen katıldığımızı belirtmeliyiz. Osmanlılar, sosyal ve kültürel açıdan olduğu gibi bilim kurumları itibarıyla da İslam medeniyetinin temel özelliklerini muhafaza etmekle birlikte İslam dünyasının kültürel ve ilmi hayatına yeni bir dinamizm ve zenginlik katmışlardır. Böylece İslam bilim geleneği XVI. yüzyılda zirveye ulaşmıştır.

KAYNAKLAR

- ADIVAR, A. Adnan; *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1991.
- AKPINAR, Cemil; "*Hacı Paşa*" maddesi, DİA, C: 14, s: 492-496.
- AKSOY, Yahya; *İbni Sînâ 980-1037*, Anma ve Tanıtma Toplantıları 1984-1985-1986 Ankara, 1987.
- ALTINTAŞ, Ayten; *İslâm Tıbbını Etkileyen "Müfred Devâ" Yazarları, Tıp Tarihi Araştırmaları - 3*, İstanbul, 1989, s:62-73.
- ARGUNŞAH, Mustafa; *Muhammed b. Mahmûd-ı Şirvânî, Tuhfe-i Murâdî, İnceleme-Metin-Sözlük*, T.D.K. yayınları : 722, Ankara 1999.
- ARİF, Hüseyin; *Yunus Emre (Divanı ve Hayatı)*, İstanbul, 1977.
- AŞICIOĞLU, Özcan; "*Hekim Şerafeddin Sabuncuoğlu'nun Cerrahiye-i Haniyye Adlı Kitabında Dermatoloji*" Şerafeddin Sabuncuoğlu (1386-1470) 14 Mart 1985, Kayseri , Erciyes Üniv., Şerafeddin Sabuncuoğlu Kongresi Tebliğleri, s: 133-141.
- ATASEVEN, Asaf; "*Tıbb-ı Nebevî*", *Diyanet Dergisi, Özel Sayı*, C: 25, S: 4, s: 93-100.
- BATTAL, Aptullah; *İbn-i Mühennâ Lûgati*, Ankara, 1997.
- BAYAT, Ali Haydar; "*Ali b. İsa el-Kehhal*" maddesi, DİA, C: 2, s: 401.
- BAYAT, Ali Haydar; "*Muhammed bin Mahmud Şirvanî ve Göz Hastalıklarına Ait Bilinmeyen Eseri 'Mürşid'* ", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, 7, s: 24-46.
- BAYAT, Ali Haydar; *Amasya'lı Sabuncuoğlu Şerafeddin (788H/1386-873H/1468'den sonra) Bibliografyası, Tıp Tarihi Araştırmaları-2*, İstanbul, 1988, s: 92-101.
- BAYAT, Ali Haydar; *Osmanlı Sarayına Sunulan İlk Tıp Kitabı Müntehab [-1430]*, VI. Türk Tıp Tarihi Kongresi'ne sunulan bildiriden, İzmir, 22-24 Mayıs 2000.
- BAYLAV, Naşid; *Eczacılık Tarihi*, İstanbul, 1968.
- BAYLAV, Naşid; *Fatih Sultan Mehmed Devrinde (Te'lif, Terceme ve İstinsah edilen) Tıb Eserleri ile İlaçlar*, İstanbul, 1953.
- BAYRAKDAR, Mehmet; *İslamda bilim ve Teknoloji Tarihi*, TDV Yay. İkinci baskı, Ankara 1989.
- BAYTOP, Turhan; *Türk Eczacılık Tarihi*, İstanbul, 1985.
- BAYTOP, Turhan; *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, Ankara, 1997.
- BAYTOP, Turhan; *Türkiyede Bitkiler ile Tedavi (Geçmişte ve Bugün)*, İst. Ü. yayın no: 3255, Ecz. Fak. no: 40, İstanbul 1984.
- BİLGE, Muammer; *Hormonlar Bilimi*, İstanbul, 1975.
- BOZKURT, Suzan; *IV. Murat'ın Saray Hekimi Emir Çelebi'nin En-Muzecü't-Tıbb Eserinde Dahili Hastalıklar*, Doktora Tezi, İstanbul, 1989.

- CANPOLAT, Mustafa; "XIV. Yüzyılda Yazılmış Değerli Bir Tıp Eseri *Edviye-i Müfredede*", *Türkoloji Dergisi*, C. 5, S. 1, Ankara, 1973, s: 21-47.
- DENİKUŐLARI, Mahmud; *Kur'ân-ı Kerîm ve Hadislerde Tıp*, İstanbul 1996.
- DERİN, Adnan; *Tuhfe-i Mübârizî (Metin-Gramer Notları-Sözlük)*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1987.
- DEVELLİOĞLU, Ferit; *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara 1974.
- DOĞAN, D. Mehmet; *Büyük Türkçe Sözlük*, 1996.
- DÖĞEN, Şaban; *Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi*, İstanbul, 1987.
- ERDEMİR, Ayşegül Demirhan; "Ali b. Abbas el-Mecusi" maddesi, *DİA*, C:2, s:379-380.
- ERDEMİR, Ayşegül Demirhan; "Geredeli İşhak" maddesi, *DİA*, c: 14, s: 30-31.
- ERDEMİR, Ayşegül Demirhan; *Tıbbi Deontoloji ve Genel Tıp Tarihi*, Bursa, 1996.
- Eşref b.Muhammed; *Hazâ'inü's-Sa'âdât 1460 (H. 864)*, Haz. Bedii N. Şehsuvaroğlu, TTK Yayınları, Ankara, 1961.
- Fazlur Rahman; *İslam Geleneğinde Sağlık ve Tıp Değişim ve Kimlik*, Çev. A.B.Baloğlu-A.Çiftçi, Ankara, 1997, s: 175-176
- GÖKER, Lütfi; *Bilim ve Teknolojinin Geliőimi ile Türk İslam Bilginlerinin Yeri*, M. E. B. Yayınları, İstanbul, 1996.
- İbn Kayyim el-Cevziyye; *Peygamber Efendimizin Sağlık Öğütleri Tıbbu'n-Nebevi*, Çev. Yusuf Ertuğrul, İstanbul 1997, s: 321
- İbn Sina; *el-Kanun fi't-Tıbb*, Birinci Kitap, Türkçeye çev.: Esin Kahya, Ankara, 1995.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin; "Osmanlı Bilimi Literatürü" *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, 2. Cilt, İstanbul, 1999.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin; "Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri" *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, 1. Cilt, İstanbul, 1999. s: 221-361.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin (Editör); *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, (2 cilt) İstanbul
- İZGİ, Cevat; *Osmanlı Medreselerinde İlim*, 2 cilt, İstanbul, 1997.
- KAFADENK, Nurhan; *Hekim Bereketin Tuhfe-i Mubarizi Adlı Eserinin Tenkitli Metni ve Akrabadin Kısmının İncelenmesi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1996.
- KAFESOĞLU, İbrahim; "Alparıan" maddesi, *DİA*, C: 2, s: 526-530.
- KAFESOĞLU, İbrahim; "Nizam-ül-Mülk (Nizam al-Mulk)" maddesi, *İA*, C: 9, s: 329-333.
- KAHYA Esin; "İki Osmanlıca Metinden Derlenmiş Anatomi ve Fizyoloji Terimleri (Ő. İtaki ve Behçet Efendi)", *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, Ankara, 1978.

- KAHYA Esin; “*Onbeşinci Yüzyılda Yaşamış Bir Hekimimiz, Mümin b. Mukbil*”, I. Türk Tıp Tarih Kogresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, (İstanbul 17-19 Şubat 1988), Ankara, 1992, s: 93-102.
- KAHYA, Esin - Ayşegül D. Erdemir; *Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, T. Diyanet Vakfı yayın no : 302, Ankara, 2000.
- KARLIĞA, Bekir -Aykut Kazancıgil; “*Ali ibn Abbas el-Mecûsî ve Kitabı’l-Melikî*” (III. Türk Tıp Tarihi Kongresi Tebliği), *Tıp Tarihi Araştırmaları* - 6, İstanbul, 1997, s:23-46.
- KAYA, Mahmut; “*Buhtîşû‘ b. Curcis*” maddesi, DİA, C: 6, s:378.
- KAZANCIGİL, Aykut - Vural Solok; *Türk Bilim Tarihi Bibliyografyası (1850-1981)*, İstanbul, 1981.
- KAZICI, Ziya - Mehmet Şeker; *İslâm-Türk Medeniyeti Tarihi*, İstanbul, 1981.
- KOMAN, Mahmud Mes’ud; *Tuhfe-i Mübârizî (Lübabü'n-Nuhab Tercümesi)*, İ.Ü. Tıp Fakültesi Mecmuası, C: 18, S: 3, İstanbul, 1955.
- KÖŞE, Abdullah; “*Haris b. Kelede*” maddesi, DİA, c:16, s:198.
- KUMBARACILAR, Sedat; “*Beşbuçuk Asır Önce Yazılmış İki Önemli Tıp Kitabı, Tesyir ve Sultaniye*”, Dirim, Nu:10, (Ekim 1949), s: 250-257.
- KURT, N.Kemal; *Şanizade Mehmed Atullah Efendi'nin Kanunü'l-Cerrahin Adlı Kitabının İncelenmesi*, Doktora Tezi, İstanbul, 1999.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S.; *Tarih Araştırmalarında Usûl*, İstanbul, 1991.
- Milliyet Büyük Ansiklopedi, “*Çiçek Hastalığı*” maddesi, C: 3, 1986, s: 1198.
- Milliyet Büyük Ansiklopedi, “*Kızamık*” maddesi, C: 8, 1986, s: 3103.
- NASR Seyyid Hüseyin; *İslam ve İlim*, Çev. İlhan Kutluer, İnsan Yayınları, İstanbul 1989.
- Nasrullah oğlu Salih; “*Gayetü'l-Beyan fi Tedbir-i Bedeni'l-İnsan*”(İnsan Sağlığını Koruma Yöntemleri), II. Kitap, Haz: Abdi Özkök, Ankara, 1992.
- Nur 1.0 sürüm CD; “*Osmanlıca-Türkçe Sözlük*”, Redoks & Envar Neşriyat.
- ULUDAĞ, Osman Şevki; “*Eski Tıbbımızda Değerli Kitaplar*”, Ülkü, C: 5, S: 30, (Ağustos 1935), s: 421-423.
- ÖNLER, Zafer; *Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntehab-ı Şifa I Giriş-Metin*, T.D.K. yayınları : 559, Ankara 1990.
- ÖNLER, Zafer; *Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntehab-ı Şifa II Sözlük*, İstanbul 1999.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim; “*Adudüddeve*” maddesi, DİA, C: 1, s:392-393.
- ÖZÇELİK, Sadettin; Bâsur Hastalığı ve Tedavisiyle İlgili 15. Yüzyıla Ait Bir Metin, Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları - 4, İstanbul, 1998, s: 207-224.
- ÖZÇELİK, Saadettin - Halil Kaya; “*15. Yüzyılda Yazılmış Bir Tıp Kitabında Geçen Tıbbi Terimler*” Tıp Tarihi Araştırmaları - 6, İstanbul, 1997, s: 63-79.
- ÖZKAN, Mustafa; *Mahmûd b. Kadî-i Manyas, Gülistan Tercümesi, Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük*, T.D.K. yayınları : 562, Ankara 1993.

- ÖZÖN, Mustafa Nihat; *Osmanlıca / Türkçe Sözlük*, İstanbul 1979.
- ÖZTEK, Zafer; *Halk Dilinde Sağlık Değişleri Sözlüğü*, Ankara, 1992.
- PİLAVOĞLU, Mehmed Kemal; *İslâmiyet ve Tıp*, İstanbul, 1973.
- Redhouse Sözlüğü, Twelfth edition, İstanbul, 1985.
- Salih b. Nasrullah; "*Gayetü'l-Beyan fi Tedbir-i Bedeni'l-İnsan*" *İnsan Sağlığı ve Sağlığı Koruma Yöntemleri*, Bugünkü Dilimize Çev: Abdi Özkök, II Kitap, Ankara, 1992.
- SARI, Mevlüt; "*el-Mevarid*" *Arapça-Türkçe Lugat*, İstanbul, 1982.
- SARI, Nil (Akdeniz); *Tıbb-ı Nebevi ve Hz. Muhammed'in Sağlıkla İlgili Öğüdüleri*, *Yeni Symposium*, Nisan 1981, Y: 19, S: 2, s: 65-78.
- SAYLAN, Türkan; *Hekimler İçin Deri ve Zührevi Hastalıklar El Kitabı*, İstanbul, 1989,
- SERTOĞLU, Midhat; *Osmanlı Tarih Lûgatı*, İstanbul, 1986.
- SÜVEREN, Kenan -İlter Uzel; *İlk Türkçe Tıp Yazmalarına Genel Bir Bakış, Tıp Tarihi Araştırmaları*, 2, İstanbul, 1988, s: 126-142.
- ŞEHSUVAROĞLU, Bedii N.; "*Anadolu'da Türkçe İlk Tıp Eserleri*", *İst. Üniv. Tıp Fak. Mecmuası*, C: 20, S:1, (1957), s: 78-93.
- ŞEHSUVAROĞLU, Bedii N.; "*Şair ve Hekim Ahmedî (Hayatı ve Eserleri)*", *İst. Ü. Tıp Fak. Mecm.* C:16 S:4 (1954)
- ŞEHSUVAROĞLU, Bedii N.; *Eczacılık Tarihi Dersleri*, İstanbul, 1970.
- ŞEHSUVAROĞLU, Bedii N - Ayşegül Erdemir Demirhan - Gönül Cantay Güreşsever; *Türk Tıp Tarihi*, Bursa, 1984.
- Şemseddin Sâmi; *Kâmûs-ı Türkî*, Dersaadet 1317'den tıpkı basım, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989.
- ŞEŞEN, Ramazan -Cevat İzgi-Cevat Akpınar; *Türkiye Kütüphaneleri İslami Tıp Yazmaları Katalogu*, IRCICA, İstanbul, 1984.
- ŞEŞEN, Ramazan; *Ortaçağ İslam Tıbbının Kaynakları ve XV. Yüzyılda Türkçe'ye Tercüme Edilen Tıp Kitapları*, *Tıp Tarihi Araştırmaları-5*, İstanbul, 1993, s: 11-20.
- Osman Şevki; *Beşbuçuk Asırlık Türk Tebabeti Tarihi*, (Sad.) İlter UZEL, Kültür Bakanlığı yayın no : 1296, Ankara, 1991.
- TAT, A.L.- A.Akçaboy - N.Erbakan - A.N.Or - A.Taşpınar - A.Gürler; *Deri ve Zührevi Hastalıklar Ders Kitabı*, Ankara Üniv. Tıp Fak. Yayını, Ankara, 1977.
- TERZİOĞLU, Arslan; *Bimaristan*" maddesi, DİA, C: 2.
- TOPALOĞLU, Bekir - Hayreddin Karaman; *Arapça-Türkçe Yeni Kamus*, İstanbul 1966.
- TUNCER, Hadiye; *Yabani Bitkiler Sözlüğü, I. Cilt*, 1974.
- Türk Dil Kurumu, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi Dizini "Endeks"*, Çev. Besim Atalay, Cilt IV, yayın no: 524, Ankara 1999.
- Türk Dil Kurumu, *Yeni Tarama Sözlüğü*, yayın no: 503, Düz. Cem Dilçin, Ankara 1983.

- UZEL, İlter-Kenan Süveren; *Şerefeddin Sabuncuoğlu, Mücerreb-nâme (İlk Türkçe Deneysel Tıp Eseri-1468)*, Ankara, 1999.
- UZEL, İlter; *İlk Türkçe Tıp Yazmalarının Ağız ve Diş Hastalıkları Yönünden İncelenmesi*, (Doktora Tezi), 1978.
- UZEL, İlter; *Şerefeddin Sabuncuoğlu, Cerrahiyyetü'l-Haniyye, I*, Ankara, 1992.
- UZEL, İlter; *Şerefeddin Sabuncuoğlu, Cerrahiyyetü'l-Haniyye, II*, Ankara, 1992.
- UZLUK, Feridun Nafiz; *Genel Tıp Tarihi, I*, Ankara, 1958.
- ÜNVER, Süheyl; *İbni Sina, Hayatı ve Eserleri Hakkında Çalışmalar*, İstanbul, 1955.
- ÜNVER, Süheyl; "Tıp" maddesi, İA, C: 12/1, s: 230-234.
- ÜNVER, Süheyl; *Tıp Tarihi Yıllığı II*, İstanbul, 1983.
- YELTEN, Muhammed; *Şirvanlı Mahmud Kemaliye (Giriş-İnceleme-Cümle Bilgisi-Metin-Sözlük)*, İstanbul, 1993.
- YILDIRIM, Nuran; *XV. Yüzyıla Ait Türkçe Bir Cerrahname*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1983.
- YILDIZ, Hakkı Dursun ve ark.; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*.
- YILDIZ, Hakkı Dursun; "Feth b. Hakanel-Farisi" maddesi, DİA, C: 12, s:542.
- ZETTERSTÉEN, K.V.; "İbnülcerrah (İbn al-Carrah)" maddesi, İA, C: 5/2, s: 847-848.
- ZETTERSTÉEN, K.V.; "Nur-ed-Din (nur al-Din Abu'l-Kasim Mahmud b. İmad al-Din Zengi)" maddesi, İA, C: 9.